ЗОРКА ПЪРВАНОВА

МЕЖДУ НЕОСЪЩЕСТВЕНИЯ ХЮРИЕТ И НЕИЗБЕЖНАТА ВОЙНА

ЗОРКА ПЪРВАНОВА

МЕЖДУ НЕОСЪЩЕСТВЕНИЯ ХЮРИЕТ И НЕИЗБЕЖНАТА ВОЙНА

© Зорка Първанова, автор, 2002
© Издателска къща „Хеликон-Петър Добрев", 2002
ISBN 954-9786-04-8

ЗОРКА ПЪРВАНОВА

МЕЖДУ НЕОСЪЩЕСТВЕНИЯ ХЮРИЕТ И НЕИЗБЕЖНАТА ВОЙНА

Националните движения в Европейска Турция и младотурският режим 1908 – 1912 г.

Издателска къща
•ХЕЛИКОН – ПЕТЪР ДОБРЕВ•
София, 2002

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 7

УВОД
НАЦИОНАЛНИТЕ ПРОГРАМИ
И ОСМАНСКИЯТ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ
ДО МЛАДОТУРСКИЯ ПРЕВРАТ 15

ПЪРВА ГЛАВА
НАЦИОНАЛНИТЕ ДВИЖЕНИЯ
И ХЮРИЕТЪТ (1908 г.) 47

1. Комитетът "Единство и прогрес":
необходим или натрапен партньор? 47

2. Националните програми
между радикализма и реформизма 79

3. Балканските държави и националните движения
след Младотурския преврат 120

ВТОРА ГЛАВА
ПЪТЯТ КЪМ ВОЙНАТА (1909-1912 г.) 153

1. Зараждане на конфликта
между Младотурския комитет
и националните организации 153

2. Програмни и организационни трансформации
на националните движения 188

3. Младотурската политика по националния въпрос
и балканското сближение 233

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 269

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 275

ПРЕДГОВОР

На 24 юли 1908 г.* султан Абдулхамид II издава указ, с който възстановява действието на османската конституция от 1876 година. Асоциациите със случилото се трийсет и две години по-рано, когато същият султан "дарява" поданиците си със същата тази конституция, са неизбежни. И двете събития имат за непосредствен резултат блокиране на европейските проекти за автономия на българите в империята. В единия случай са спрени решенията на Цариградската посланическа конференция от декември 1876 г., а в другия – англо-руските договорености от срещата в Ревал през юни 1908 г. за задълбочаване на реформите в Македония. И все пак зад привидните сходства се очертават съществени различия. Докато първият султански указ е прочетен тържествено пред европейските представители на фона на топовните салюти, огласящи османската столица, "селямлъкът" по обявяването на втория преминава като обикновена церемония, на която посланиците дори не са поканени. Решението за възстановяване на конституционния режим е взето след 18-часово извънредно заседание на султана и неговите министри под натиска на драматичната ситуация в европейските вилаети, които в продължение на месец са разтърсвани от младотурските бунтове, организирани от Комитета "Единство и прогрес" (КЕП).

От появата на първата младотурска организация, създадена в Цариград от група студенти, вдъхновени от либералните идеи на Намък Кемал, са изминали по-малко от две десетилетия. През това време последователите на "новите османи" от епохата на Танзимата, станали популярни в Западна Европа като младотурци (Jeunes Turcs), успяват да превърнат конституцията на Мидхат паша от 1876 г. в знаме на реформаторското движение извън и вътре в Османската империя. От страниците на многобройните емигрантски издания младотурските идеи проникват в султанската армия и само за две години "заразяват" тотално

---

* Датите в текста са по нов стил. Цитираните архивни документи са с оригиналната датировка.

младшия и средния офицерски състав. Продукт на пруската военна школа, заредени с един нов патриотизъм, тези среди трансформират интелектуалната доктрина на емигрантското движение в програма за революционно действие.

Революция или преврат? Въпросът за характера на събитията, свързани с 24 юли 1908 г., не е получил своя еднозначен отговор. Наложен под натиска на армията, новият конституционно-парламентарен режим орязва сериозно правомощията на султанската институция, създава наченки на партийнополитическа система, размества пластовете в управленския елит, но не провокира никакви радикални промени в социалната, стопанската и дори в политическата характеристика на Османската империя. Тази безспорна констатация дава предимство на термина "преврат", въпреки впечатлението за ангажиране на широки и разнородни социални среди с идеята и борбата за възстановяване на конституцията. Всъщност това впечатление се подхранва повече от еуфоричната атмосфера, създадена от масовите митинги, шествия и демонстрации на побратимяване в градовете на Европейска Турция след излизането на султанския указ. В дните след 24 юли тези, които имат някаква представа за характера и съдържанието на конституцията, със сигурност се броят на пръсти. Това, което има някакъв реален смисъл за стотиците участници в конституционните тържества, е идеята за свободата. Наред с лозунгите за равенство и единство думата "свобода" (Hürriyet) присъства във всички апели, меморандуми и възвания на Комитета "Единство и прогрес" и се превръща в синоним на промяната.

Зад фасадата на общия ентусиазъм обаче се крият много колебания и съмнения, пораждани от неизвестността. Възстановяването на конституцията е неочаквано за всички. Султанът е неприятно изненадан от мащабите на младотурското движение в собствената му армия. Отдавна привикнал с мимолетните конспиративни опозиционни групи, превърнали се в част от политическия пейзаж на османската столица, Абдулхамид II и обкръжението му не успяват да доловят разликата, когато от началото на 1908 г. получават първите информации за младотурските комитети в европейските вилаети. Самите младотурци са изненадани от бързата капитулация на султана. Европейските дипломати предават на своите правителства меморандума, с който през май Коми-

тетът "Единство и прогрес" за първи път дава гласност на своята кауза, едва след преврата. Липсата на информация и интерес към тази организация се обяснява с дълбоката законспирираност на младотурското движение. Това, което след 24 юли вълнува европейските сили, е отражението на преврата върху собствените им позиции в империята. Назначаването на англофила Кямил паша за велик везир в началото на август потвърждава надеждите в Лондон и опасенията в Берлин и Виена, че новият режим ще промени външнополитическата ориентация на Цариград. Независимо от колебанията в оценката за преврата, великите сили единодушно заявяват одобрението си за промените в Турция. Това пък принуждава балканските правителства, въпреки силните резерви, да последват примера на големите държави и също да демонстрират благоразположението си към новия режим.

Многото въпросителни, свързани с бъдещето на империята, произтичат до голяма степен от липсата на яснота у самите младотурци за конкретните измерения и насоки на реформите. Програмата им се изчерпва с най-общи идеи за възстановяване на конституцията, за ограничаване правата на султана и за избор на парламент. Това в известен смисъл обяснява факта, че младотурските лидери на първо време се въздържат от пряко участие в изпълнителната власт, а новото в политическия живот на Турция се свежда до парламентарните избори през есента на 1908 г. и подмяната на чиновниците в администрацията с креатури на "Единство и прогрес".

За всички заинтересовани сили обаче е напълно ясно, че в основата на преврата и последвалите го процеси стои стремежът за претопяване на националните проблеми в общия въпрос за реформиране на османската управленска система, за париране на сепаратистките тенденции, провокирани от националните движения, и за стабилизиране на имперския териториален интегритет. В този смисъл акцентите в практическата дейност на Комитета "Единство и прогрес" са поставени върху укрепването на армията и флота. Отношението на новия режим към националните движения преминава през различни етапи, които се характеризират с едни или други тактически прийоми и механизми, но като цяло са подчинени на усилията за притъпяване на етнонационалните специфики, за постигане на социално единство на основата на осма-

нистката идея и за приобщаване на нетурските националности към османската политическа система единствено по линия на индивидуалните граждански в противовес на общностните им национални права.

Доколкото националните организации остават, общо взето, встрани от процесите в новата управленска система, обусловени от сблъсъка на различни концепции за институционалните реформи в империята, вътрешнополитическата стратиграфия на младотурския режим не е предмет на настоящия труд. В центъра на изследването е поставен въпросът за програмните и организационните трансформации, провокирани в националните движения* от новите политически реалности и от промените в националната политика на КЕП. На тази основа ясно се обособяват два периода, разграничени от обрата в младотурската политика през 1909 г., когато усилията на КЕП да приобщи нетурските общности към реформирането на империята се израждат в масирано настъпление срещу националните им права. В монографията се очертават три проблемни кръга, свързани с характера на взаимоотношенията между Младотурския комитет и националните организации, еволюцията на основните линии в политическата идеология на националните движения по време на конституционния режим и взаимовръзката на тези процеси с националната политика на балканските държави. Тези проблеми се анализират на основата на сравнителния подход с оглед изясняването на общите типологични и специфични тенденции в идейното развитие на националните движения. Изследването има за задача да очертае общата картина на националнополитическата ситуация в Европейска Турция и перспективите за решаване на националните проблеми със средствата и механизмите на османския реформизъм в неговия младотурски вариант. Специално внимание е отделено на сближението между балканските държави в този период като закономерен резултат от екстремистката линия, наложена от

---

* Гръцкото национално движение в Крит остава извън обсега на настоящото изследване поради по-тясното интегриране на критските гърци към политическия живот в Гърция, отколкото в Турция, след обособяването на острова в автономна провинция в края на 19 век.

1909 г. в позицията на Комитета "Единство и прогрес" по националния въпрос.

Проблемите, свързани с идейно-политическото развитие на отделните национални движения в изследвания период, са разработени в нееднаква степен в иначе обширна по обем и разнообразна по своя характер литература. Научният интерес към българското и албанското движение е най-подчертано изразен поради доминирането на българите и албанците в етническата карта на Европейска Турция и динамичния характер на техните политически програми. Албанските въстания през 1910-1912 г. вкарват албанския въпрос в дневния ред на европейската дипломация и предизвикват широк обществен интерес в европейските страни. Някои съвременници на събитията са оставили интересна и ценна информация за албанците в периода след 1908 г., въпреки неизбежните недостатъци на тази книжнина поради липсата на обективност, каквато се добива само от дистанцията на времето[1]. Детайлизираното изучаване на албанското национално движение е безспорен принос на различните историографски школи от 60-те и 70-те години на 20 век[2]. Монографиите на Ирина Сенкевич и на Ставро Скенди, и двете базирани на широка документална база от албанските, руските и австрийските архиви, остават най-изчерпателните изследвания от гледна точка на историческата фактология. Трудовете от последното десетилетие, които засягат интересуващия ни период в контекста на цялостното историческо раз-

---

[1] **Дипломат**. Албанско Възраждане. С., 1909; **Durham, E**. High Albania. London, 1909; **Pinon, R**. La question albanaise. – Revue de deux mondes, LXI, 1909; **Gilbert, F**. Les pays d'Albanie et leur histoire. Paris, 1914 и др.

[2] Historia e Shqipërisë. T. 2, Tiranë, 1965 (1984); **Pollo, S., A. Puto**. The History of Albania from its Origins to the Present Day. London, 1984; **Frashery, K**. The History of Albania. A Brief Survey. Tirana, 1965; **Logorecci, A**. The Albanians. London, 1977; **Skendi, S**. The Albanian National Awakening 1878-1912. New Jersey, 1967; **Marmullaku, R**. Albania and the Albanians. London 1975; **Галкин, С. И**. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции 1905-1912 г.г. Москва, 1960; **Сенкевич, И. Г**. Освободительное движение албанского народа в 1905-1912 г.г. Москва, 1959; **Соколова, Б**. Албански възрожденски печат в България. С., 1979 и др.

витие на Албания или на специфични проблеми, свързани главно с етнокултурната характеристика на албанската нация, по правило се позовават на позитивистките изследвания от по-ранния период[3]. В българската историческа книжнина годините 1908-1912 до известна степен са останали в сянката на предхождащите периоди, когато българското революционно движение се развива най-интензивно. Монографичните трудове на Тодор Петров и Светлозар Елдъров дават предимство на въоръжената борба и военизираните структури и засягат отчасти въпроса за идейно-политическото развитие на националното движение след Младотурския преврат[4]. Тези проблеми целенасочено са изследвани в някои публикации на Костадин Пандев и Георги Първанов[5]. Изучаването на периода е значително облекчено от наличието на немалък брой документални публикации[6].

Разнопосочният и многопластов характер на албанската национална идеология е причина за някои неясни и противоречи-

---

[3] **Hibbert, R.** Albania's national liberation struggle. The bitter victory. London, New York 1991; **Hall, D.** Albania and the Albanians. London 1994; Албания и албанските идентичности. Изследвания. С., 2000; **Бобев, Б., Т. Кацори**. Близката и непознатата Албания. С., 1998 и др.

[4] **Петров, Т**. Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско 1904-1912. С., 1991; **Елдъров, С**. Тайните офицерски братства в българската армия и освободителните борби в Македония и Одринско 1897-1912. С., 1993.

[5] **Пандев, К**. Политически искания и програми на българското националноосвободително движение в Македония и Одринско 1878-1912. – Исторически преглед, 1980, кн. 6; **Първанов, Г**. Създаване на Съюза на българските конституционни клубове (юли-септ.1908). – Векове, 1982, кн. 6; **Същият автор**: Народно-федеративната партия в националноосвободителното движение. – Векове, 1989, кн. 3 и др.

[6] **Билярски, Ц**. Вътрешната македоно-одринска революционна организация, Съюзът на българските конституционни клубове и Народната федеративна партия (Българска секция) след Младотурската революция. – Известия на държавните архиви, 1988, Т. 56; **Същият автор**: Документи на Българската народна македоно-одринска революционна организация от 1910. – Векове, 1986, кн.5; **Георгиев, В., Ст. Трифонов**. История на българите в документи Т. 1 (1878-1912), Част 2. С., 1996 и др.

ви оценки за платформата на отделни организационни структури или дейци в албанското движение. Още по-сериозни противоречия съществуват в интерпретацията на фактите от политическата история на македонските българи. По чисто конюнктурни съображения македонските историци търсят несъществуващи социални и дори национални различия между двете основни политически формации на българите в Европейска Турция – Съюза на българските конституционни клубове (СБКК) и Народно-федеративната партия (НФП)[7].

Доколкото гръцката пропагандна организация преживява най-активния и най-плодотворния си период до Младотурския преврат, следващите години остават в периферията на изследователските интереси. По правило акцентът в съществуващите изследвания е поставен върху гръцко-българския църковно-училищен спор[8]. Сравнително по-широко място е отделено на политическите схващания на Атанасиос Сулиотис-Николаидис и Йон Драгумис, които очертават една нова линия в националната идеология на гърците в империята през този период[9]. Най-слабо са застъпени проблемите, свързани с политическите програми на сръбските и влашките организации, поради пропагандния характер на първите и числената малобройност на вторите, което предопределя относителната им слабост[10].

---

[7] **Пандевски, М**. Политичките партии и организации во Македонија 1908-1912. Скопје, 1965; **Христов, А. Т**. ВМРО и македонската државност 1893-1934. Скопје, 1993.

[8] Istoria tou Ellinikou Ethnous. T.14, Athina, 1981; **Dakin, D**. The Greek Struggle in Macedonia (1897–1913). Thessaloniki, 1966; **Vakalopoulos, K**. Modern History of Macedonia (1830–1912). Thessaloniki 1988.

[9] **Xanalatos, D**. The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan Wars. – Balkan Studies, 1962, Vol. 3, № 2; **Augustinos, G**. Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897–1914. New York, 1977; **Panayotopoulos, A**. G. The "Great Idea" and the Vision of Eastern Federation: A Propos of the Views of I. Dragoumis and A. Souliotis-Nicolaïdis. – Balkan Studies, vol. 21, 1980, № 2.

[10] **Capidan, Th**. Les Macedo – Roumains. Bucarest, 1937; **Пандевски, М**. Цит.съч.; Историја српског народа. Шеста књига. Први том. Београд, 1983; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944. Т. 3, С., 1997.

Поради сравнително обособеното развитие на националните движения и незначителните връзки между тях са малко изследванията, които разглеждат паралелно и обвързано идейното и организационното им развитие[11]. В повечето случаи тези проблеми са разработени частично в границите на двустранните българо-гръцки и гръцко-албански взаимоотношения[12].

Освен върху съществуващата историческа книжнина монографията се базира и върху архивни документи, почерпани от Централния държавен архив в София (ЦДА), Българския исторически архив при Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий" (НБКМ-БИА), Архива на руското външно министерство в Москва (Архив внешней политики Росии – АВПР, Фонд Политархив) и Архива на английското външно министерство (Public Record Office. Foreign Office. General Correspondence after 1906. Political – FO 371).

---

[11] **Пандевски, М**. Цит. съч.; **Манчев, К**. Националният въпрос на Балканите. С., 1999.

[12] **Kondis, B**. Greece and Albania (1908–1914). Thessaloniki, 1976; **Dakin, D**. Op.cit.

УВОД

НАЦИОНАЛНИТЕ ПРОГРАМИ И ОСМАНСКИЯТ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ ДО МЛАДОТУРСКИЯ ПРЕВРАТ

Модерните държави на Балканите са продукт на европейския деветнайсети век, който ражда етнокултурното разбиране за нацията и принципа на националността, синтезиран в известната формула на Мацини "всяка нация – държава, една държава за цялата нация"[1]. Налагането на езиковата и етнокултурната общност като доминиращ белег за самоидентификация и легитимация на християните в Османската империя се превръща в основен двигател на движенията за отделяне и създаване на собствена държавност именно на националния принцип. В хода на постепенното разпадане на империята балканските държави възникват по правило върху част от своята етнонационална територия и обединителните процеси протичат поетапно и мъчително, силно зависими от европейската международна конюнктура.

Берлинският конгрес през 1878 г. прекроява картата на Балканите в съответствие с геополитическите съображения, произтичащи от прословутата формула на Европейския концерт за политическото равновесие и до голяма степен в разрез с националния принцип[2]. Като вкарва в обръщение системата на териториалните компенсации, берлинският мир сблъсква младите балкански държави по въпроса за границите, който произтича не толкова от смесения етнически характер на османските провинции, колкото от изместването на държавноинтеграционните процеси от националната към геополитическата плоскост.

---

[1] **Алтермат, У.** Етнонационализмът в Европа. С., 1998, 148-151; **Хобсбом, Е.** Нации и национализъм. С., 1996, 110-141; **Gellner, E.** Encounters with Nationalism. Oxford, 1994, 20-23.

[2] **Генов, Г. П.** Източният въпрос. Т. 2, С., 1926; **Кесяков, Б.** Принос към дипломатическата история на България 1878-1925. С., 1925.

След конгреса в европейските предели на Османската империя остават територии, населени компактно с гърци, българи и албанци, пред които продължава да стои на дневен ред въпросът за националнополитическата им еманципация. В края на 19 и началото на 20 в. критският, македонският и албанският въпрос последователно излизат на политическата сцена и като проява на сепаратистките тенденции в империята създават сериозна заплаха за присъствието ѝ в Европа. Националноосвободителните движения обаче, твърде слаби, за да решат сами със собствени сили своите задачи, са силно зависими от едни или други външни фактори. Великите сили от своя страна имат сериозни финансови и икономически интереси в Турция, а Цариград е европейският ключ към Близкия и Средния изток. Запазването на териториалното статукво в империята се превръща в лайтмотив за европейската дипломация на границата между двете столетия[3]. Лишени от необходимия икономически и военен потенциал, без държавнически традиции и дипломатически опит, балканските правителства са принудени да лавират между великите сили в търсене на решения за своите вътрешни, включително и национални проблеми.

В тази ситуация националните движения се оказват парализирани в рамките на берлинското статукво, което предопределя тяхното сложно и противоречиво идейно развитие. Автономизмът е една от общите типологични черти в процеса на формиране и консолидиране на националните държави на Балканите. След 1878 г. той се налага като основен принцип в политическата идеология на онези общности, които съставляват компактно мнозинство в един или друг район на Европейска Турция – критските гърци, македоно-одринските българи и албанците. Породена от осъзнатата слабост на освободителните движения, идеята за политическо самоуправление в рамките на империята отразява стремежа за териториално-политическо обособяване на отделни-

[3] **Heller, J.** British Policy towards the Ottoman Empire 1908-1914. London, 1983; **Kent, M.** (ed.) The Great Powers and the Ottoman Empire. London, 1984; **Simmons, R. E.** German Balkan Policy: 1906-1913. Arbor, 1982; **Glenny, M.** The Balkans 1804-1999. Nationalism, War and the Great Powers. London, 2000, 135-219; **Попов, Р.** Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903-1908. С., 1974 и др.

те националности в естествените им етнически граници като по-безболезнен път към пълното им отделяне от Турция. Автономизмът е тактически подход към присъщите стратегически задачи на националните движения, поради което неговият първоначален и най-устойчив смисъл е самоуправлението като етап в процеса на формиране и консолидиране на националните държави. Опитът на Източна Румелия и Крит през 80-те и 90-те години на 19 в. илюстрира не само механизма на възникване, но и нестабилния и преходен характер на автономните образувания. Интерпретациите на автономистката идея в контекста на федерализма (федерална Македония, автономна Албано-Македония, Балканска или Източна федерация) има по-скоро епизодичен характер и не успява да се наложи трайно в националните програми.

Основната стратегическа линия за радикално решаване на националните проблеми чрез отделяне на нетурските общности от Османската империя се съпътства от идеи и проекти за културно- национална или дори за политическа еманципация в рамките на турската държава. Тези опити за временно или по-трайно приспособяване към османската обществена и политическа система, като проява на реформистката линия, имат различни социални и идеологически корени и нееднакви измерения в идеологията на отделните движения. И ако борбата за културно-национално самоопределение се разграничава по-скоро условно от радикалната линия главно на основата на различния подход към непосредствените задачи, методите и темповете на освободителната борба, то появата на политическия реформизъм и някои прояви на конформизъм засягат стратегията на националните движения.

Поради спецификите в идейното и организационното развитие на националните движения проблемът за идейните течения се интерпретира на основата на различни критерии, което обяснява разнообразието в терминологията дори при оценяване на едни и същи или сходни явления. Разглеждането на програмните различия изцяло в контекста на социалната характеристика на различните среди, ангажирани в освободителните борби, нерядко води до пресилени оценки или изкуствени конструкции. Така например отделните тенденции в развитието на албанската национална идеология трудно се вместват в схемата за феодално, реформистко и национално-буржоазно течение, възприета от марк-

систката историография. Не е съвсем прецизирано и определението "революционно-демократично" за едно течение, което се характеризира с радикални разбирания за решаването на албанския въпрос, но не е последователно революционно в избора на средствата за борба[4].

Използването на термините "левица" и "десница" за отразяване на идейните различия в българската революционна организация в Македония и Одринско и до днес е предмет на научна дискусия. Мненията варират от безусловно приемане на универсалните политически понятия за "ляво" и "дясно", като адекватни на съществуващите идейни течения, до пълното отричане на каквито и да било принципни различия и крила във Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Организационното разцепление във ВМОРО след 1903 г. е безспорен факт, а опитите на нейните идеолози да го обяснят като проява на две течения – "чисто революционно" срещу "бунтовнишко" или съответно "интернационално-еволюционно" срещу "национално-революционно", са показателни за идейния характер на противопоставянето[5]. Различия по въпроса за националния състав, за методите на действие на Вътрешната организация и за ролята на българската държава в освободителните борби очертават разграничителната линия между двата лагера, които се възприемат като обособени идейни течения, но нямат самосъзнанието за "ляво" и "дясно" крило. Появата в периода между двете световни войни на понятието "левица" е резонна, доколкото отразява влиянието на българската социалистическа мисъл върху позициите на дейците от Серски и Струмишки революционен окръг след 1903 г.[6] Впоследствие терминът "десница" възниква по-скоро по презумпция,

---

[4] За характеристиката на теченията в албанската национална идеология виж: **Сенкевич, И. Г**. Освободительное движение албанского народа в 1905-1912 г.г. Москва, 1959, 65-67; **Соколова, Б**. Албански възрожденски печат в България. С., 1974, с. 80.

[5] **Авиценус (Д. Хаджидимов)**. Две течения. – Революционен лист, № 7 и 8, ян. 1905; **Пенчев, П**. По нашите спорни въпроси. С., 1906, с. 8.

[6] **Томов, А., Г. Баждаров**. Революционната борба в Македония. Скопие, 1917, с. 91; **Силянов, Хр**. Освободителните борби на Македония. Т. 2, С., 1983, с. 60.

но тази схема вече създава погрешно впечатление за наличието на основни противоречия по социалната програма (на "левицата"), каквито реално не съществуват[7]. Всъщност в контекста на националната стратегия и тактика левите и особено левичарските идеи ориентират техните привърженици в революционната организация към по-умерени и фактически реформистки решения на националните проблеми. Едно сравнение между албанското и българското национално движение показва, че сходни в основата си идейни платформи в единия случай се определят като "реформистки", а в другия - като "леви", поради различните социално-политически характеристики на техните носители. Употребата на понятията "левица" и "десница", вкарани в широко научно обръщение, трудно може да се избегне, но анализът на националните програми, които стоят зад тях, е показателен за цялата условност на тази терминология.

В българските научни среди споровете около характера на идейните течения произтичат от различните изходни позиции, в зависимост от това дали акцентът се поставя върху социалните елементи в "левите" програми, или върху безспорното единство в българската национална идеология по въпроса за стратегическите задачи на движението. В съвременната македонска историография обаче, а оттам и в ред западноевропейски публикации, идейните противоречия се интерпретират спекулативно с оглед на по-късни процеси, довели до днешната политическа ситуация на Балканите. Преекспонирани и извадени от историческия им контекст, антимонархическите и интернационалните идеи на "левицата" се разглеждат като проява на някаква локална или дори определено небългарска самоидентификация на нейните представители[8].

---

[7] В този контекст термините "левица" и "десница" най-настойчиво се отстояват от Д. Кьосев. Виж: **Кьосев, Д.** История на македонското национално революционно движение. С., 1954, с. 344, 358-359.

[8] **Пандевски, М.** Внатрешната македонска револуционерна организација и неоврховизмот 1904-1908. Скопје, 1983, с. 87 и сл.; **Христов, А. Т.** ВМРО и македонската државност 1893-1934. Скопје, 1993, 111-116, 122-138; **Хьош, Е.** История на балканските страни. С., 1998, с. 214; **Dakin, D.** The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913. Thessaloniki, 1966, p. 394.

Независимо от спецификите националните движения в Европейска Турция са еднотипни по характер, което дава възможност за очертаване на общите тенденции в идейното им развитие. Идейните течения се обособяват по линия на различните схващания за непосредствените задачи и средствата на освободителната борба, които най-общо се свеждат до избора на еволюционен или революционен път, за решаване на националните проблеми постепенно с едни или други реформи вътре в империята или радикално чрез териториално-политическото отделяне на нетурските национални общности.

Радикалната и реформистката линия в българското национално движение се очертават непосредствено след Берлинския конгрес. Успоредно с легалната и въоръжената съпротива срещу решенията на конгреса се развива и втора тенденция, изразител на която става Българската екзархия. Екзарх Йосиф разработва програма за действие в съгласие с Берлинския договор, която поставя акцента върху борбата за културно-национална автономия[9]. В духа на тази програма в края на 70-те и началото на 80-те години македоно-одринските българи се обединяват около искания за административни реформи и за гарантиране на църковно-училищните им права. До началото на 90-те години обликът на емигрантското движение в България също се определя от културно-благотворителните организационни форми и задачи. Идеята за радикално решаване на македоно-одринския въпрос чрез присъединяване на двете области към Княжеството или чрез обособяването им в автономни провинции излиза епизодично на преден план в периоди на активизиране на освободителните борби. Радикалната линия се налага като доминираща в идейното развитие на движението към средата на 90-те години със създаването на Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК) в България и на Вътрешната македоно-одринска революционна организация в империята[10].

---

[9] **Арнаудов, М**. Екзарх Йосиф. Живот и дейност. С., 1965, с. 72, с. 76; **Български патриарх Кирил**. Българската Екзархия в Одринско и Македония след Руско-турската война 1877-1878. Т. 1, С., 1969, с. 436.

[10] **Пандев, К**. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878-1903. С., 1979, 30-65; 85-90.

Двете течения отразяват различни тактически линии, без да накърняват единството на националноосвободителната стратегия. Онези среди от българите в империята, които се обединяват около програмата на Екзархията и нейните структури, приемат църковно-училищното дело като условие за съхраняване на своята национална идентичност до момента, в който Княжеството бъде в състояние да наложи радикално решение на българския национален въпрос. В този смисъл те се отнасят негативно към революционното движение и скептично към неговата автономистка програма[11].

Идеологията на революционната организация като носител на радикалната тенденция в българското национално движение изживява сложна еволюция поради особено тежките условия, при които българите отстояват националната си кауза след Берлинския конгрес. Възникнало спонтанно в процеса на търсене на по-гъвкави пътища за решаване на националния въпрос, искането за политическа автономия на Македония и Одринско първоначално се свързва с избора на легални средства за борба. С известния мемоар на Българо-македонската лига в Русе до Европейската комисия в Цариград, свикана през 1880 г. по повод изпълнението на чл. 23 от Берлинския договор, легалното движение в България прави първата крачка към автономията и до Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. остава основен генератор на идеите, свързани с автономизма в българската национална идеология[12]. До Съединението на Княжество България и Източна Румелия през 1885 г. идеята за Санстефанска България е силно популярна, а надеждата за непосредствено обединение на разпокъсаните български части – всеобща. Обстоятелствата, наложили изолирането на Македония и Одринско от обединителната акция през 1885 г., окончателно разчистват пътя на автономистката идея в програмите на националното движение.

Поради сериозните аспирации на Гърция и Сърбия все по-настойчиво се налага убеждението, че освобождаването на Македония и присъединяването ѝ към България са две страни на един

---

[11] Освободителното движение в Македония и Одринско. Спомени и материали. Т. 1-2, С., 1983, кн. 5, с. 11, кн. 8, 25-26.

[12] **Пандев, К.** Цит.съч., 40-41.

проблем, които не могат да се решат благоприятно за българските интереси в един и същи момент[13]. През втората половина на 80-те години идеята за автономия се налага трайно във всички среди на движението преди всичко като гаранция за съхраняване на сериозно оспорваната цялост на Македония. Очертаните се през този период различия отразяват неедноквите разбирания за средствата и пътищата за постигане на тази цел. В началото на 90-те години сред част от дейците си пробива път схващането за необходимостта от приобщаване на всички потиснати национални общности към лозунга за автономия. Различните интерпретации на автономистката идея намират отражение в първите програмни документи на Вътрешната организация и на Върховния комитет. Докато вътрешните дейци ясно и безусловно подчертават българския характер на революционната организация и нейните цели, легалната организация в България възприема тезата за "наднационалната основа" на програмата за политическо самоуправление. ВМОРО променя формулировките в програмните си документи в духа на тези схващания няколко години по-късно с оглед на усилията да привлече другите национални общности към освободителната кауза[14].

Конфликтът между Вътрешната организация и Върховния комитет в началото на 20 в. не засяга нито формата, нито конкретното съдържание на автономистката програма. Противоречията обаче отново извеждат на преден план въпроса за интерпретациите на автономията, този път във връзка с бъдещата съдба на Македония след евентуалното ѝ отделяне в самоуправляваща се провинция. Силното външно противодействие срещу българския автономизъм, възприеман като заявка за присъединяването на Македония към България, тласка част от дейците на националното движение в Княжеството към едно виждане за автономията като подготвителен етап за пълното ѝ териториално-политическо

---

[13] **Пандев, К**. Политически искания и програми на българското националноосвободително движение в Македония и Одринско 1878-1912. – Исторически преглед, 1980, кн. 6, с. 21 и сл.

[14] **Пандев, К**. Устави и правилници на ВМОРО преди Илинденско-Преображенското въстание. – Известия на Института по история. Т. 21, 1970, 245-257.

обособяване. През 1902 г. в. "Дело" (ред. П. К. Яворов) синтезира тези възгледи в една емоционална фраза: "Наша Македония можем да избавим от гибел само като се откажем от нея"[15].

Т.нар. политически сепаратизъм е вътрешно присъщ на автономистката идея, доколкото тя предполага разкъсване на административните и политическите връзки с централната, в случая османската власт. На практика обаче понятието "политически сепаратизъм" влиза в обръщение във връзка с виждането за автономията като форма за по-трайно политическо обособяване на Македония по отношение на българската държава, което формално е лишено от смисъл. Този факт всъщност илюстрира до каква степен националнообединителната идея е заложена в автономистките програми. Политическият сепаратизъм има силно конюнктурен характер. поради което всеки опит да се обвърже с точно определени среди в македоно-одринското движение неизбежно води до опростенчески и неточни оценки. В началото на 20 в. това виждане се отстоява от дейците около вестниците "Дело", "Право" и "Реформи" (на комитета Станишев). Те не оставят никакво съмнение, че виждат бъдеща независима Македония като втора българска държава, за разлика от македонските социалистически групи, които през 90-те години на 19 в. издигат идеята за федерация на различните националности в областта[16]. След 1903 г. политическият сепаратизъм се обосновава от други идеолози на движението и се свързва с възгледите им за децентрализирана и федеративна структура на революционната организация.

След Илинденско-Преображенското въстание българското революционно движение навлиза в сериозна идейна и организационна криза, която осезателно накърнява позициите на радикализма в българската национална идеология. Разгромът на въстанието поставя на изпитание революционната теория на Вътрешната организация, предизвиква прегрупиране на силите и провокира силни настроения за преоценка на организационните и програмните принципи на движението. Идейните различия се налагат до голяма степен като резултат от разединението в органи-

---

[15] Дело, № 3, 14 ян. 1902, с. 4.

[16] **Карайовов, Т.** Македонските искания и дипломацията. С., 1903, 27-29.

зационната структура на ВМОРО. В лагера на "левицата" се оказват ръководствата на Серски, Струмишки и Одрински революционен окръг, докато "десницата" се представлява от лидерите на Солунски, Битолски и Скопски район, които до въстанието доминират в ръководните органи[17]. Противопоставянето на така оформилите се още в навечерието на въстанието групировки по второстепенни въпроси, повече с практически, отколкото с идеологически характер, се задълбочава след 1903 г. от някои привнесени отвън идеи, присъщи за левите политически сили в България. Димо Хаджидимов, един от изявените идеолози на "левицата" през този период, обосновава програмните ѝ принципи в светлината на политическия сепаратизъм и федерализма. На страниците на в. "Революционен лист" той излага основните опорни точки на това течение: искането за автономия изключва присъединяването към България; бъдеща автономна Македония трябва да бъде изградена като федерация на населяващите я национални групи. Хаджидимов ясно подчертава мотивите за тази интерпретация на автономизма – да се обезоръжат антибългарските настроения на Балканите и в Европа и да се приобщят другите националности към освободителната борба[18]. Федералистичният принцип обаче не е отстояван последователно в теоретичен, а още по-малко в практически план. Дейците на "левицата", които разглеждат федеративното устройство на организацията като модел за административната структура на автономната област, не предприемат никакви стъпки за преструктурирането на ВМОРО според разпределението на различните националности в Македония и Одринско. Представителите на другото течение се придържат към утвърденото интерпретиране на автономията като самоуправление на българското мнозинство при гарантирани права на другите национални общности[19].

---

[17] **Силянов, Хр**. Освободителните борби на Македония. Т. 2, С., 1983, с. 59.

[18] Революционен лист, № 3, 17 септ. 1904, с. 3-8; № 8, 27 ян. 1905, с. 9; № 9, 25 февр. 1905, 9-11.

[19] **Матов, Хр**. Основи на Вътрешната революционна организация. (б.м.) 1925; **Пенчев, П**. По нашите спорни въпроси. С., 1906, 39-41.

Фактическата неприложимост на повечето от идеите на "левицата" реабилитира доилинденското разбиране за автономията по модела на Източна Румелия и остров Крит и обуславя връщането на по-голямата част от дейците на движението към неговите присъщи задачи в духа на възгледите на "десницата"[20]. По същите причини и под влияние на навлезли в движението функционери със социалистически и други леви убеждения дейците от "левицата" се ориентират към преоценка на революционната стратегия и тактика и окончателен отказ от утвърдената цел. В навечерието на Младотурския преврат в тези среди се налага идеята за приоритета на културно-икономическите интереси на македоно-одринските българи, които трябва да се отстояват по пътя и в процеса на общото реформиране и демократизиране на османската политическа система[21]. Решенията на Пловдивския конгрес на одринските дейци през октомври 1907 г. и на Пиринския конгрес на серската група през май 1908 г. издигат идеята за конституционно преустройство на Османската империя и за Източна федерация на основата на обновена Турция в програмна цел на тези среди от българското национално движение[22]. Политическият реформизъм е по-скоро резултат, отколкото причина за организационното разцепление във ВМОРО. Той е проява на острата идейна криза в националното движение в един тежък период от неговото развитие. Това обяснява нетрайния характер и нестабилността на това течение в българската национална идеология.

Забавените националноконсолидационни процеси сред албанците, разделени в два племенни клона, три църковно-религиозни и многобройни родови общности, подложени на силни външни културни и политически влияния[23], обясняват приоритета на просветителската линия в албанското национално движение. Автономисткото течение като носител на радикализма в ал-

---

[20] **Силянов, Хр**. Цит.съч., Т. 2, с. 480 и сл.

[21] **Страшимиров, А**. Истината за положението в Македония. С., 1908.

[22] **Палешутски, К**. Генезис и развитие на идеята за автономия на Македония. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите. С., 1992, с. 171.

[23] **Елдъров**, С. Православни и католици в Албания. – В: Албания и албанските идентичности. Изследвания. С., 2000, 78-81.

банската национална идеология се заражда в периода на Източната криза през 70-те години на 19 век. Янинският меморандум на Абдул Фрашъри от лятото на 1877 г. маркира началото на този процес, който през следващите няколко години е силно ускорен от въздействието на външни фактори[24]. Албанското движение през този период се активизира главно като защитна реакция срещу заплахата от разчленение на албанските земи след поредната руско-турска война. Призренската лига се създава през лятото на 1878 г. в хода на съпротивата срещу предвидените в Санстефанския и Берлинския договор корекции на турските граници в полза на съседните балкански държави за сметка на райони с албанско население.

Идейната еволюция на първата общоалбанска организация от мюсюлманска проосманска до формация с изявен национален характер е показателна за засилените позиции на автономисткото течение в албанското национално движение[25]. Идеята за териториално-политическото обособяване и самоуправление на Албания възниква в средите на най-напредничавата албанска интелигенция. В програмите на Лигата обаче тя се налага не толкова като плод на назряла обща потребност от националнополитическо самоопределение, колкото като форма за официално признаване и гарантиране на албанските граници при евентуално разпадане на Османската империя. Резолюциите на Дебърския конгрес през октомври 1880 г. илюстрират силното противопоставяне между радикалното и реформисткото крило в организацията, а бързият отлив от движението след уреждането на граничните конфликти с Черна гора и Гърция е индикатор за надмощието на проосманските сили[26]. Автономисткото течение не намира широка и трайна социална база и през следващите две десетиле-

---

[24] **Pollo, S., A. Putto**. The History of Albania from its Origins to the Present Day. London, 1984, p. 137.

[25] **Skendi, S**. The Albanian National Awakening 1878-1912. New Jersey, 1967, p. 37; **Pollo, S**. The Albanian People's Struggle for National Liberation Under the League of Prizren. – Studia Albanica, 1969, T. 2, p. 90 etc.

[26] Historia e shqipërisë. T. 2, Tiranë, 1984, 89-90; **Храбак, Б**. Идеје о арбанашкој аутономије и независности 1876-1880. – Историјски часопис, кн. 25-26, Београд, 1976, 160-177.

тия се развива анемично и главно в схващанията на ограничен кръг дейци от албанското емигрантско движение.

Реформисткото течение, което доминира в албанската национална идеология до началото на 20 в., има твърде сложен и многопластов характер. То не се проявява в стройна идейна система, а се извежда по-скоро индиректно от мотивацията на албанската съпротива в империята в края на 19 в. и от схващанията на част от албанската емиграция за задачите на движението. Социалната и културно-религиозната разнородност на албанското население обуславя различните линии в проявлението на реформизма. Борбата за съхраняване на местното родово-племенно самоуправление на албанските католици в планинските области на Северна Албания или привилегиите на албанската мюсюлманска върхушка в Косово до голяма степен определя облика на турско-албанските сблъсъци през този период. Бунтовете през 80-те и 90-те години на 19 в. имат стихиен и локален характер, а задачите им по правило се изчерпват с искания за административни подобрения и данъчни облекчения[27].

Широкото влияние на албанската мюсюлманска върхушка определя и друга особеност на движението, която се проявява силно в периоди на външнополитически конфликти – отъждествяване на албанските интереси с тези на империята. Повечето от лидерите на Призренската лига приемат резервирано автономистката програма на радикалното крило поради нежеланието си да се конфронтират с османските власти и се оттеглят от движението, удовлетворени от назначаването на отделни техни представители в администрацията на вилаетите. Активизирането на албанското движение в периода на Близкоизточната криза в средата на 90-те години на 19 в. не надхвърля традиционните искания за административни реформи. Ипекският съюз през 1899 г. е проява повече на общото негативно отношение на албанците към европейската реформена акция, отколкото на националната идея, която трудно си пробива път сред привилегированото мюсюлманско

---

[27] **Skendi, S**. Op.cit., 190-192; **Желязкова, А**. Албанските идентичности. – В: Албания и албанските идентичности. Изследвания. С., 2000, 52-53.

население в Косово[28]. Представителите на двата основни племенни клона геги и тоски участват активно в Гръцко-турската война през 1897 г. на страната на империята. Идеята за османския интегритет като единствена гаранция срещу разпокъсването на албанските земи има трайно влияние върху идеологията на националното движение.

Същността на реформистката линия обаче се определя преди всичко от борбата за културно-национално самоопределение на албанците. Идеята за консолидиране на албанската нация на основата на единна писменост и за въвеждане на албански език в просветните и религиозните институции съпътства почти неизменно различните прояви на албанското национално движение както в империята, така и извън Албания[29]. След разгрома на Призренската лига албанското движение има изявен културно-просветителски характер. Поради липсата на единна организационна структура и ясни програмни документи разграничаването на отделните идейни течения до известна степен е условно. Проблемът за културно-националното консолидиране и самоопределение на албанците заема приоритетно място в схващанията на албанската емиграция и определя общия облик на многобройните ѝ дружества и печатни издания в България, Румъния, Египет, САЩ и Западна Европа[30]. Идеята за обособяването и политическото самоуправление на Албания в границите на империята като проява на радикализма в албанската политическа мисъл остава в сянката на просветителството в националната идеология.

През 80-те и 90-те години на 19 в. албанският автономизъм, както и в предходния период, се свързва преди всичко с възгледите на братята Абдул и Сами Фрашъри. Идеите на Сами Фрашъри за самоуправлението на Албания като подготвителен етап за формирането на независима албанска държава маркират най-ярките прояви на радикализма в албанската политическа мисъл и до известна степен изпреварват реалното идейно равнище на дви-

---

[28] **Skendi, S.** Op.cit., 196-198.

[29] **Соколова, Б.** Цит.съч., 30-31, с. 36, с. 62.

[30] **Skendi, S.** Op.cit., p. 160.

жението през този период[31]. От началото на 20 в. автономисткото крило се обособява по-ясно, избистря своята политическа платформа и като заема по-решителна антиосманска позиция, постепенно се ориентира към революционни средства за борба[32]. Докато радикалното течение консолидира и стабилизира позициите си, реформистката тенденция продължава да се развива твърде разнопосочно. Обединени от разбирането, че формиращата се албанска нация е незряла и неподготвена за самостоятелен политически живот, представителите на това течение чувствително се разминават в отношението си към османската държава и европейските сили. Крайно негативната позиция на Мидхат Фрашъри към всяка европейска намеса в империята го сблъсква с друг изявен идеолог на реформисткото течение – Фаик Коница, който поддържа тесни връзки с австро-унгарските официални кръгове и разчита на подкрепата им[33]. От своя страна като представител на албанските среди, свързани с османската административна и политическа система от началото на 20 в., Исмаил Кемали обвързва тясно своята политическа дейност с либералното течение в младотурското движение в Западна Европа[34]. Това определя по-нататъшната диференциация и новата конфигурация в идейно-политическия спектър на албанското движение след Младотурския преврат през 1908 г.

Гръцките национални програми в края на 19 в. отразяват трансформациите в т.нар. Мегали идея, обоснована за първи път през 40-те години в усилията за преодоляване на локалния патриотизъм и противоречията между местните (автохтонни) и придошлите от други части на Османската империя (етерохтонни) гърци в социалния и политическия живот на младата гръцка държава[35]. Безспорно продължение на гръцкия иредентизъм и проява

---

[31] **Frasheri, K**. Shemseddin Sami Frashëri – ideolog I lëvirjes kombëtare shqiptare. – Studime historike, 1967, 79-95.

[32] Historia e shqipërisë..., 283-284.

[33] **Skendi, S**. Op.cit., 185-186.

[34] The Memoirs of Ismail Kemal bey. (ed. S. Story). London, 1920, p. 296.

[35] **Трайков, В**. Идеологически течения в програмите на националноосвободителните движения на Балканите до 1878. С., 1978, 188-193.

на присъщите за времето си националнообединителни стремежи, Мегали идея възниква като държавна доктрина и през следващите десетилетия се развива главно под влияние на културната и политическата мисъл в Кралството. Доминирането на историческата аргументация при формулиране на понятието за "модерния елинизъм", чиито корени се търсят в античната и особено в средновековната епоха, обуславя силната мобилност на гръцките схващания за обхвата и границите на нацията[36]. Консервативното, но твърде устойчиво разбиране за модерната гръцка държава като наследник на Византия, респ. на Османската империя, провокира някои деформации в гръцката национална идеология. В резултат възникват концепциите за "славизираното гръцко" население и за културно-църковните (в смисъл на принадлежност към Гръцката патриаршия) измерения на елинизма като идентичност, надхвърляща рамките на езиковата и етническата общност. Към края на 70-те години на 19 в. атинското Дружество за разпространение на гръцката просвета формулира понятието "грък", в което включва три групи: "чистите" гърци; двуезичните "елиноалбанци" и "елиновласи"; и българите-патриаршисти, по повод на които по това време е вкаран в обръщение терминът "славофони". Като реакция на официално заявените претенции на Сърбия към османското наследство и дефинирането на българските етнонационални граници в програмите на българското освободително движение през 60-те и 70-те години на 19 в., тезата за панславизма като главна заплаха за елинизма се налага трайно в гръцката национална и държавна доктрина[37].

Първоначалните интерпретации на идеята за историческата освободителна и цивилизационна мисия на елинизма в духа на политическия романтизъм са изместени през втората половина на 19 в. от икономически и държавно-стратегически съображения и мотиви. Обвързването на гръцките капитали с османските пазари

---

[36] **Augustinos, G.** Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914. New York, 1977, 13-15; **Vacalopoulos, A.** Byzantinism and Hellenism: Remarks on the Racial Origin and Intellectual Continuity of the Greek Nation. – Balkan Studies, Vol. 9, 1968, 101-126.

[37] **Данова, Н.** Националният въпрос в гръцките политически програми през 19 век. С., 1980, 213-230; **Трайков, В.** Цит.съч., 337-342.

чрез засилените икономически позиции на гърците в империята променя схващанията за гръцките национални интереси[38]. Тези трансформации предизвикват промяна в тактическия арсенал и във външнополитическата ориентация на Гърция. Очевидната слабост на Кралството и доминиращото влияние на Англия в Атина налагат на гръцките правителства линията на сближение с Цариград като най-ефективен път за отстояване на гръцките интереси в империята. Успоредно с това нарастват ролята на Патриаршията и свързаните с нея общински и културно-просветни структури в Турция като фактор за реализиране на националната идея.

Спецификите на гръцката национална идеология произтичат до голяма степен от географското разпределение на гръцкото население в Османската империя – Западна Мала Азия, егейските острови, Цариград и Европейска Турция. След Берлинския конгрес гърците в европейските вилаети остават сравнително малобройни и за разлика от компактните гръцки общности в Малоазийската и островната част на империята населяват райони със смесен етнически характер или с компактно албанско и българско мнозинство[39]. През последната четвърт на 19 в. в гръцката национална стратегия и тактика ясно се очертават две линии. Едната се представлява от революционното движение на критските гърци за присъединяване ("еносис") към Гърция, а другата - от културно-просветната дейност на църковно-училищните общини и различните обществени организации (силогоси) в Цариград и Европейска Турция, които се придържат към една умерена програма за еманципация в социално-икономическата и политическата система на империята. До средата на 90-те години критските програми за автономия или еносис и приоритетното място на критския въпрос във външната политика и в обществения живот на Гърция обуславят доминирането на радикалната тенденция в

---

[38] **Kofos, E.** Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. Thessaloniki, 1975, 30-33.

[39] През 1910 г. над 200 хил. гърци живеят в Цариград и околността и над 600 хил. в района на Смирна. Виж: **Augustinos, G.** Op. cit., p. 167.

гръцката национална идеология[40]. Гръцко-турската война през 1897 г. и фактическото отделяне на Крит от Турция чрез наложения от европейските сили статут на самоуправление променят акцентите в гръцката националнополитическа доктрина. През следващото десетилетие правителствата в Атина последователно се придържат към протурската външнополитическа ориентация, която осигурява относително благоприятни условия за гърците в империята.

Военният разгром на Гърция провокира остра и продължителна дискусия в атинския печат по проблемите на националната стратегия и тактика[41]. В средите на интелектуалците от младото следвоенно поколение се очертава стремеж към преосмисляне на архаичните и повърхностни концепции за "византийската традиция". Всъщност призивите за отрезвяване и внасяне на реализъм в националните идеали не предизвикват принципна промяна на утвърдените схващания за гръцката нация и нейните географски граници. В обосновката на елинизма с разтегливи понятия като цивилизация, ценностна система и културна идентичност представителите на това ново направление (К. Паламас, П. Янопулос, Й. Драгумис) не успяват да надскочат историческата аргументация на консервативното националистическо течение. Дори идеята за голямата гръцка държава, лансирана в противовес на Мегали идея като синоним на илюзията за възкресяване на Византийската империя, отразява утвърдената вече линия във външнополитическите програми на гръцките държавници[42]. В многобройните си публицистични и литературни разработки през първото десетилетие на 20 в. Йон Драгумис, един от главните идеолози на т.нар. интегрален гръцки национализъм, включва в границите на елинизма "всички земи, в които от хиляди години живеят гърците". На основата на тази твърде обща формулировка той обосновава конкретна програма за присъединяването на Епир, Македония, Тракия и Крит към Гърция, докато гърците в Мала Азия и Цариград трябва да еманципират елинизма, като се

---

[40] **Бобчев, С.** Крит и критский въпрос. Пловдив, 1897; **Berard, V.** Les Affaires de Crète. Paris, 1898.

[41] **Augustinos, G.** Op.cit., 23-38.

[42] Ibid., 117-120.

консолидират и укрепят позициите си в икономическия и политическия живот на империята[43].

Новите елементи в гръцката национална доктрина засягат единствено тактическия подход и се очертават в критиките срещу колебливата и пасивна политика на гръцката държава. Драгумис настойчиво подчертава необходимостта от инициативна и настъпателна дипломация и активност, която да мобилизира потенциала и усилията на цялата нация. Присъединяването към Гърция на Йонийските острови в края на 60-те години и на Тесалия в началото на 80-те години на 19 в. засилват убеждението, че националнообединителната идея ще се реализира чрез постепенното разширяване на Кралството по дипломатически пътища с подкрепата на европейските сили. Драгумис обаче отхвърля тактиката на изчакване, зависима от международната политическа конюнктура. Като алтернатива той лансира идеята за експанзивна, действена и широкообхватна политика, която нарича "елинистична" (Hellenic), за да я отграничи от тясната държавна (Helladic) политическа линия, изхождаща единствено от възможностите на Кралството[44].

Извън общотеоретичните спорове около Мегали идея в хода на полемиката в края на 19 и началото на 20 в. както традиционалистите като Н. Казазис (лидер на организацията "Елинизмос"), проф. П. Каролидис и други привърженици на византинистката концепция, така и представителите на младата генерация, радетели за национален реализъм и прагматизъм, са единодушни за необходимостта от енергични действия за защита на елинизма в Османската империя[45]. Критската автономия се приема като гаранция за бъдещото присъединяване на острова към Гърция, което извежда на преден план въпроса за "гръцкото наследство" в Македония, Тракия и Епир. И ако албанското национално движение все още не представлява заплаха за гръцките претенции към Епир, разрастването на българската революционна организация поставя на дневен ред въпроса за автономията на Македония –

---

[43] **Dragoumis, I.** O Ellenismos mou kai oi Ellenes. Athinai, 1927, p. 107.

[44] Ibid., 109-110.

[45] **Augustinos, G.** Op.cit., 26-38.

крайно неприемлива за гърците при съществуващото, макар и ожесточено оспорвано, българско мнозинство в областта.

Под натиска на новите политически реалности след Берлинския конгрес гръцките схващания за северните граници на елинизма постепенно се стабилизират и изкристализират в тезата за разделянето на Македония[46]. В началото на 80-те години македонските гърци подготвят мемоар до Европейската комисия в Цариград с искане за административно преструктуриране на областта в два вилаета, така че българското население да бъде "уравновесено" от албанския елемент на север и от гръцкия на юг[47]. Официално лансиран от премиера Харилаос Трикупис при посещението му в София през 1891 г., политическият принцип за определяне на гръцко-българските граници чрез договаряне на т.нар. сфери на влияние в Македония заляга в основата на гръцката външнополитическа доктрина и определя насоките на гръцките национални програми в началото на века[48]. В най-умерените си варианти гръцките аспирации към европейските вилаети се простират на север до линията от Адриатическия бряг над о. Корфу до Егейското крайбрежие над Халкидическия полуостров[49]. Споразумението за определяне на гръцко-албанската граница, постигнато през 1907 г. между гръцкия премиер Георгиос Теотокис и албанския лидер Исмаил Кемали, общо взето, следва тази линия.

Промяната на приоритетите обуславя подмяната на антиосманската с една откровена и агресивна антибългарска насоченост на гръцките национални програми. Обликът на гръцкото национално движение от началото на века изцяло се определя от църковно-просветната и въоръжената пропаганда в Македония, която материализира идеите за мобилизация на всички национални сили в защита на елинизма. Гръцката пропагандна организация обхваща дипломатически и военни кадри на гръцката държа-

---

[46] **Данова, Н.** Националният въпрос в гръцките политически програми..., 227-228; **Kofos, E.** Op.cit., 125-126.

[47] Зорница, № 33, 12 авг. 1880, с. 131.

[48] **Данова, Н.** Към въпроса за българо-гръцките отношения през последното десетилетие на 19 век. – В: Националноосвободителните движения на Балканите в края на 19 век. С., 1976, 105-110.

[49] **Bikelas, D.** Le role et les aspirations de la Grece dans la question d'Orient. 1885, 41-42.

ва, патриаршистките църковни структури, културно-просветни, благотворителни и професионални сдружения в империята, на основата на които се изграждат тайните комитети. Около една трета от състава на андартските чети се попълва от критски гърци[50]. Гръцката "македонска борба" превръща кабинетните псевдонаучни тези за "славизираното гръцко население" в Македония и Тракия в пропагандно оръжие и идеологически фундамент на своите програми. В многобройните си публикации през този период Йон Драгумис, инициатор на първата тайна организация "Амина" в Битолски вилает, обосновава идеята за превъзходството на гръцката култура, език и религия, което дава предимство на елинизма като цивилизация пред всякакви други езикови и етнически доводи[51].

Програмната декларация на Македонския комитет в Атина, публикувана през май 1904 г. във в. "Емброс", свежда задачите на движението до "енергична защита на своите братя в Македония". Уставът на македонските чети и многобройните апели и обръщения ясно определят целите и средствата на организацията – да върне православните християни към "истинската вяра на бащите им", като елиминира българската революционна организация и Екзархията с подкрепата на османските власти и мюсюлманското население[52].

Една от специфичните особености на гръцката национална идеология е нейната относителна монолитност, независимо от различните по характер организационни форми на движението. В идейните му основи своеобразно се преплитат елементи на радикализъм, реформизъм и дори конформизъм, които обаче не се обособяват в ясни идейни течения с определена физиономия. Идеята за отделяне на гърците от империята и присъединяването им към свободната гръцка държава съжителства непосредствено

---

[50] Подробно за гръцката пропаганда виж: **Силянов, Хр.** Цит.съч., Т. 1, С., 1983, 68-72; **Трайкова, В.** Елиники етерия. Създаване, идеи и дейност по отношение на Македония. – Военноисторически сборник, 1985, кн. 3, 146-171; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944. Т. 3, С., 1997, 152-164.

[51] Националноосвободителното движение..., с. 154.

[52] **Георгиев, В., Ст. Трифонов**. Гръцката и сръбската пропаганда в Македония (края на 19-нач. на 20 в.). С., 1995, с. 76, с. 94, с. 125.

със стремежа за съхраняване и разширяване на културно-националната автономия и гръцкото присъствие в икономическия живот на империята. Приспособяването на определени среди към съществуващата социална и политическа система, както и отстояването на гръцката национална кауза за сметка на чужди национални интереси със средствата на временно или по-трайно сътрудничество с османските власти, определено носи конформистки характер.

Инициирана, създадена и ръководена от управляващите среди в Белград, лишена от собствена етническа база, сръбската църковно-училищна и въоръжена пропаганда в Македония излиза извън общоприетите обективни и субективни параметри на разбирането за национално движение. Тя обаче е елемент от общата националнополитическа ситуация в Европейска Турция в края на 19 и началото на 20 в. и заедно с гръцката пропагандна дейност оказва сериозно влияние върху развитието на някои тенденции в българската национална идеология. Сръбската пропаганда е проявление на сръбската държавна доктрина, която се формира към средата на 19 в. на основата на принципи, сходни като мотивация, стратегия и тактика с гръцката Мегали идея[53]. Първоначалните схващания за налагането на сръбската държава като обединителен център на националноосвободителните движения за постепенното разрушаване на Османската империя еволюира до концепцията за създаване на изкуствено сръбско малцинство чрез насилствена промяна на българската национална идентичност на част от населението в Македония[54].

След Източната криза през 70-те години на 19 в. Сърбия се ориентира към тезата за запазване на османското териториално

---

[53] **Трайков, В**. Цит.съч., 144-150.

[54] Подробно за сръбската пропаганда виж: **Силянов, Хр**. Цит.съч. Т.1, 2 , С., 1983; **Христов, Хр**. Македонизмът като политическа концепция в края на 19-нач. на 20 в. – Исторически преглед, 1979, кн. 3, 23-40; **Божилова, Р**. Сърбия и българското националноосвободително движение в Македония в края на 19 в. (1893-1900). – Известия на Института по история. Т. 25, 1981, 40-73; **Същият автор**: Сърбия и българското националноосвободително движение в Македония в началото на 20 в. – Изследвания по българска история. Т. 8, С., 1986, 7-72; **Елдъров, С**. Сръбската въоръжена пропаганда в Македония 1901-1912. С., 1993.

статукво, а създадените в империята от началото на 20 в. сръбски военизирани структури дори си взаимодействат с местните османски власти. За разлика от гръцкия антибългаризъм, който е само една от линиите в гръцките национални програми в империята, борбата срещу българската революционна организация изчерпва стратегията и тактиката на сръбското движение във всичките му проявления. Белград влага огромен финансов, кадрови и идейно-политически ресурс за каузата си в Македония, но полага ефимерни усилия за защита на сръбското малцинство в Косово. Подложени на силен икономически натиск и на всекидневен терор от страна на албанските мюсюлмани, в периода 1876-1912 г. над 150 хиляди сърби се изселват от района. През 1895 г. сръбският представител в Цариград Владан Джорджевич споделя с руския посланик, че оставащите по родните си места сърби са готови да приемат исляма в името на физическото си оцеляване[55]. През следващото десетилетие докладите на сръбските консули в Прищина непрекъснато алармират за нестихващите албански насилия и рисуват изключително мрачна картина на сръбските села в района – опустошени домове, празни училища, разрушени църкви[56].

Сръбските правителства безуспешно се опитват да привлекат вниманието на Високата порта върху ситуацията в Косово. Османските власти нямат интерес да се противопоставят на местната албанска върхушка, която е най-сигурната гаранция за неприкосновеността на имперските граници на север. За сърбите в района всички икономически, политически и културно-национални проблеми произтичат от агресивното поведение на албанците, които реално изместват официалната османска власт. Към края на 90-те години Белград предприема някои опити да въоръжи сърбите в империята с единствената цел да се защитават срещу албанските набези[57]. В циркуляр до сръбските дипломатически

---

[55] **Dragnich, A., Sl. Todorovich**. The Saga of Kosovo. Focus on Serbian-Albanian Relation. New York, 1984, 94-95.

[56] **Перуничић, Б**. Писма српских конзула из Приштине (1890-1900). Београд, 1985, 160-198.

[57] **Војводић, М**. Србија и албанско питање крајем 19 века. – В: Србија и албанци у 19 и почетком 20 века. Београд, 1990, 75-85.

представители през август 1902 г. премиерът Михаил Вуич обръща специално внимание върху значението на Стара Сърбия за националните интереси. Въпреки това сръбското население в района остава на втори план в сръбската политика, която стриктно се придържа към линията за активна (в Македония), но миролюбива политика по отношение на Цариград[58]. Това обяснява анемичното развитие на културно-образователното дело и отсъствието на съществени прояви на националната идея сред сръбското население в Косово. През 1909 г. на въпрос на българския консул в Скопие защо сръбските правителства пренебрегват окаяното положение на сънародниците си в тази област и се опитват да фабрикуват сърби там, където ги няма, сръбският му колега Живойн Балугджич обяснява парадокса с думите: "Ние сме принудени да вършим това в името на важни отечествени интереси". Според него "етнографията" е без особено значение, защото население, което "днес се казва българско, утре може да се нарича сръбско, стига да се явят необходимите за това обстоятелства"[59]. Тази фраза синтезира философията на сръбската национална доктрина, изцяло доминирана от държавните политически, стопански и стратегически интереси. Това предопределя конформисткия промладотурски характер на сръбската политическа организация, формирана след 1908 г. на основата на пропагандните структури, и неспособността ѝ да мобилизира сръбското население в Косово за националнополитическа изява дори в условията на относително либерален режим.

Влашкото национално движение възниква и набира скорост през втората половина на 19 в., когато Румъния започва да проявява все по-настойчив интерес към относително малобройното и разпръснато в Македония, Епир и Албания арумънско (влашко) население. Създаденият през 1860 г. в Букурещ Македоно-румънски комитет има задачата да обедини власите в европейските вилаети на Османската империя и да събуди чувството им за общност с румънската нация и държава. От началото на 70-те години на века румънските правителства отделят значителни

---

[58] **Војводић, М**. Србија и албанско питање..., 88-92.

[59] **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 22, л. 42-43, Ив. Икономов до ген. Паприков от 4 ноември 1909.

финансови средства за развитието на влашкото просветно движение. През следващите три десетилетия с активната подкрепа на румънските дипломатически представители в империята започват да излизат няколко вестника и отварят врати стотина влашки училища, повечето от тях в Македония[60]. Развитието на училищното дело неизбежно поражда въпроса за църковната автономия на влашкото православно население в рамките на Патриаршията. Възникналият в тази връзка влашко-гръцки конфликт очертава поредната линия на напрежение в сложната етнорелигиозна обстановка в Европейска Турция.

Въпреки че султанското ираде от 1905 г., извоювано с дипломатическите усилия на Букурещ, фактически признава съществуването на влашка национална общност в империята[61], националната консолидация на това население върви изключително трудно поради различни външни влияния. Силно напредналият процес на елинизация, особено сред власите в пограничните с Гърция райони, се оказва сериозно препятствие за националното движение. Заети главно с подвижно скотовъдство, власите от тези села периодично преминават границата и прекарват голяма част от годината на гръцка територия, което ги превръща в обект на активна и успешна културно-просветна и политическа пропаганда не само от страна на Патриаршията, но и на гръцката държава[62].

Гръцката въоръжена организация до голяма степен компенсира ограничената си етническа база в селските райони на Солунски и Битолски вилает именно с т.нар. елино-влашки селища, които превръща в седалище на андартските чети, воюващи срещу българското революционно движение. Антигръцките настроения сред власите, най-силни в Северна Македония, създават усещане за общност на интересите им с тези на българското мнозинство.

---

[60] Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи. Т. 3, с. 176.

[61] Признаването на влашката народност в Македония. – Македонски преглед, 1905, № 1, с. 8; **Табаков**. Ромъните в Македония. С., 1913, с. 30.

[62] Интересна информация за това население се съдържа в един обширен доклад на директорите на британското училище в Атина Томпсън и Уейс до Форин офис от 1910 г. (PRO FO 371/1000, F.926, p. 2-5).

Включването на отделни техни представители в структурите на ВМОРО и опитите за преминаване на някои села към ведомството на Българската екзархия, за да получат по-широки църковни права, са проява на тези настроения[63].

Румънските правителства обаче не само не насърчават антипатриаршистката тенденция във влашкото национално движение, но реагират остро срещу проявите на сътрудничество с българските национални организации. Поради липсата на обща граница с Турция, Румъния не може да разчита на териториално разширение за сметка на империята, но в Букурещ свързват македонския въпрос с непрекъснато тлеещото напрежение в българо-румънските отношения по повод на Добруджа. Ангажирани с острите проблеми на македоно-одринските българи, княжеските правителства не намират сили да защитят българското население в Северна Добруджа. От друга страна, евентуалното разширение на България на югозапад се разглежда в Букурещ като достатъчно сериозно основание да се искат териториални компенсации за сметка на Княжеството заради арумънското население в Македония[64]. Така в началото на 20 в. Румъния има ясна позиция по отношение на власите, която обаче превръща националното им движение в заложник на държавни и геополитически интереси.

В резултат от тази сложна вътрешна и външнополитическа ситуация влашките национални програми дават предимство на културно-просветителската линия – за по-голяма самостоятелност и самоуправление на църковно-училищните им общини в рамките на Гръцката патриаршия. В периода преди Младотурския преврат във влашкото национално движение доминира конформистката тенденция, наложена колкото от относителната малобройност и разпръснатост на влашкото население, толкова и под влияние на официалната румънска политика. Апелите на влашките вестници в империята за лоялност към османската дър-

---

[63] **Popov, Ž.** Sur les relations des aroumains avec le mouvement culturel et national bulgare en Macédoine depuis le Congrès de Berlin jusqu'au debut du XXe siècle. – Etudes balkaniques, 1992, № 3-4, 220-225.

[64] Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи. Т. 3, с. 21; **Панайотов, Г.** Румъния и Балканската война (1912-1913). – Известия. Притурка към Военноисторически сборник. Т. 37, С., 1984, с. 72.

жава звучат в пълен синхрон с изявленията на румънските политици, че само в границите на империята властите могат да се развиват без опасност от претопяване[65].

Въпреки силно изразените специфики на националните движения, принципно еднотипният им характер и сходните условия обуславят общите тенденции в тяхното идейно развитие в края на 19 и началото на 20 век. Колебанията в основната стратегическа линия, обективно наложена от незавършения процес на формиране и консолидиране на националните държави, са плод на общата слабост на движенията. Различни социални, етнически, исторически и политически фактори определят специфичните проявления на радикализма и реформизма в политическата идеология на отделните национални общности. Доминирането на едната или другата тенденция е функция на реалното организационно и идейно състояние на националните движения в различните периоди от развитието им.

Традиционната обвързаност на албанските мюсюлмани с османската административна и социално-религиозна система и различните форми на локална обособеност и относителна административна самостоятелност в Северна Албания формира солидна основа за реформизма в албанската национална идеология. Относителната числена малобройност на гърците в европейските вилаети се компенсира от силните им културни и икономически позиции в империята. Оттук произтичат особеностите в развитието на гръцкото национално движение – изявен културно-еволюционен облик и силно присъствие на привнесени отвън структури и идеи. Движението започва да формира самостоятелна политическа програма на основата на политическия реформизъм след 1908 г. в условията на конституционно-парламентарния режим, който засилва чувството за общност на гърците от различните части на империята. Радикалната линия е сравнително най-устойчива в българското национално движение. Редуцирането на нейните програми и колебанията в проявлението ѝ се дължат на крайно неблагоприятната политическа обстановка, която провокира различните интерпретации на автономистката идея. Нало-

---

[65] Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи. Т. 3, с. 176, 209.

жен отвън и главно като продукт на обективно създаденото психологическо усещане за безизходност, политическият реформизъм в българската национална идеология е изключително нестабилен, което предопределя особеностите в организационното и идейното развитие на българското движение след Младотурския преврат.

Младотурското движение, възникнало в края на 80-те години на 19 в., до навечерието на преврата през 1908 г. се представлява от многобройните комитети, дружества и неформални групи, създадени в опозиция на автократичния режим на султан Абдулхамид II[66]. Както в широкия му смисъл за означаване на различните формации и програми за либерализиране на османската политическа система, така и в по-тясното му разбиране като синоним на организацията (общество или комитет) "Единство и прогрес", това движение е последно издание на османския конституционализъм от 19 век. В противовес на централистичното арбитражно управление и пародийното копиране на европейските културни и политически модели в епохата на Танзимата османските либерали – т.нар. нови османи (Yeni Osmanlilar), формулират през 60-те и 70-те години първите програми за реформи на основата на модерния конституционализъм и парламентаризъм. Като инициира изработването и приемането на османската конституция през 1876 г., великият везир Мидхат паша реализира либералните идеи за конституционна монархия и представително управление с политическите механизми на Танзимата[67]. Първият парламент, открит месец след отстраняването на Мидхат паша и месец преди началото на Руско-турската война през 1877 г., не оставя никакви следи в политическия живот на империята, по-

---

[66] Подробно за младотурското движение виж: **Ramsaur, E. E**. The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908. Princeton, 1957; **Lewis, B**. The Emergence of Modern Turkey. Oxford, 1968; **Kushner, D**. The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908. London, 1977; **Askin, S**. Jon Turkler ve Ittihat ve Terakki. Istanbul, 1987; **Петросян, Ю. А**. Младотурецкое движение (вторая половина 19-начало 20 в.в.), Москва, 1971; **Шпилькова, В. И**. Младотурецкая революция 1908-1909. Москва, 1977 и други.

[67] **Мантран, Р**. (ред.) История на Османската империя. С., 1999, 473-528.

добно на конституционния закон, потънал в забвение след разпускането на парламента няколко седмици преди края на войната. Все пак през двете десетилетия, предшестващи залеза на реформаторската епоха, османските либерали вкарват трайно в политическия речник на империята понятия като свобода (Hürriyet), единство (Ittihat), отечество (Vatan), превърнали се в ключови думи за младотурската доктрина. Макар и да не внася нищо принципно ново в идеен план, тя издига османския конституционализъм от 19 в. в практическа програма за действие.

Първите програмни постановки, формулирани в средата на 90-те години във в. "Мешверет" на групата около Ахмед Риза в Париж, свеждат задачите на младотурското движение до възстановяване на конституцията от 1876 г. и въвеждане на парламентарно управление[68]. Самото наименование на вестника е очевидна реминисценция на религиозната аргументация от идейния арсенал на "новите османи". В края на 60-те години на 19 в. един от главните експоненти на османския либерализъм Намък Кемал обосновава модерните принципи за народен суверенитет и разделение на властите в духа на ранния ислям, като търси корените на представителното управление в проповядвания от Корана "мешверет" (консултация, допитване до общността). Идеята за парламентаризма според него е заложена в свещения закон и ислямската традиция, която единствено може да вдъхне живот и да приспособи европейските политически модели към потребностите на мюсюлманския народ[69].

Излизащите над сто младотурски издания в края на 19 и началото на 20 в. атакуват режима на Абдулхамид II изцяло от идейните позиции на ранния османски конституционализъм[70]. Програмите за политически реформи не надхвърлят съдържанието на конституционния закон от 1876 г. и дори очерталите се от началото на 20 в. разногласия по принципите за централистично управление или за административна децентрализация не се материализират в конкретни и подробни разработки. Противоречията

---

[68] **Lewis, B.** Op.cit., 196-198.

[69] Ibid., 154-173.

[70] **Желтяков, А.** Д. Печат в общественно-политической и культурной жизни Турции. Москва, 1972, 246-256.

се проявяват реално в сблъсък по въпроса за ролята на Европа в реформирането и реанимирането на империята, доколкото централистите около Ахмед Риза категорично се противопоставят на всяка външна намеса, а противниците им от кръга на принц Сабахеддин търсят икономическата и политическата подкрепа на европейските сили[71].

Обединени от общия стремеж за спасяване и възраждане на Османската империя, безспорно повлияни в аргументацията на идейните си позиции от различни течения в европейската философска и политическа мисъл, двете крила в младотурското движение фактически се разграничават в подхода към идеята за османското единство, която съставлява другия основен елемент и опорен пункт на младотурската доктрина. В духа на модерното западноевропейско разбиране за патриотизма османските либерали през 60-те години на 19 в. вкарват в обръщение понятието "османски миллет". Въпреки неизбежната си религиозна обремененост този термин все повече се интерпретира в контекста на идеята за общото отечество и в смисъл на нова политическа идентичност, обединяваща различните етнически и религиозни общности в империята[72]. На основата на твърде неясните схващания на "новите османи", за които понятията "османски" и "ислямски" са все още трудно разграничими, към края на 19 в. изкристализира младотурската концепция за османизма. Изпълнена повече с политическо, отколкото с идеологическо съдържание, тази концепция се превръща в емблема на младотурското движение.

Призивът за обединяване на всички "османи", независимо от тяхната етническа или религиозна принадлежност, срещу деспотичния режим на Абдулхамид II и за изграждане на либерална политическа система, базирана върху принципите за политическа свобода и равенство пред закона, присъства във всички програмни документи на младотурското движение. Понятието "османи" се налага вече определено като синоним на всички поданици на империята и терминологичен израз на идеята за единство, което

---

[71] **Петросян, Ю. А.** Цит.съч., 207-208.

[72] **Lewis, B.** Op.cit., 333-340; **Mardin, S.** The Genesis of Young Ottoman Thought. Princeton, 1962, 326-332; **Ozdogan, G. G.** Historical Foundations and Present Problems of Turkish Nationalism. – In: Comparative Balkan Parliamentarism. Sofia, 1995, 4-5.

трябва да се постигне чрез една обща кауза. Политическият либерализъм и реформизъм се разглеждат като алтернатива на сепаратистките тенденции и единствен спасителен път за съхраняване на имперския териториален интегритет[73]. Програмите на двете течения, организационно оформени след 1902 г. в "Единство и прогрес" на Ахмед Риза и "Лига за частна инициатива и административна децентрализация" на принц Сабахеддин, отразяват различни идейни нива в османистката доктрина. Докато централистите схващат османското единство като резултат от радикалното заличаване на формиращите се или вече създадени етнонационални идентичности и подмяната им с една хомогенна политическа общност, децентралистите допускат известна степен на самоопределение по линия на регионалното и местното самоуправление.

Подобно на националните програми, младотурската доктрина се гради върху модерната либерална идея за държавата. Миллетската система, която в продължение на столетия определя обществено-политическите отношения в Османската империя, през 19 в. се разпада под напора на формиращите се нови идентичности. За разлика обаче от националната идея в Европейска Турция (и цяла Югоизточна Европа), която произтича от чувството за принадлежност и лоялност към етнокултурната общност, османизмът е силно повлиян от ранното западноевропейско разбиране за политическата нация, идентифицирана с общото отечество (т.е. общата държавна територия). Докато националните движения са проява на стремежа за самоопределяне, обособяване и самоуправление на основата на етнокултурните критерии, младотурците виждат в езиковото и културно-религиозното многообразие на империята елементите на нова политическа идентичност, която предстои да бъде споена в рамките на модернизираната османска държава. Османизмът възниква и се налага в младотурската идеология като отрицание на етнонационализма във всичките му измерения. Дори турската национална идея, чиито първи кълнове се появяват в края на 19 в., не намира разбиране и

---

[73] **Lewis, B.** Op.cit., 339-340; **Шпилькова, В. И.** Цит.съч., 41-42; **Glenny, M.** The Balkans 1804-1999. Nationalism, War and the Great Powers. London, 2000, p. 218.

подкрепа в средите на османските конституционалисти. Въпреки че и едните, и другите се формират в опозиция на официалната султанска власт, националните и младотурските организации имат различно отношение към османската държава и подхождат към общата идея за политическа свобода от фактически несъвместими позиции. Всичко това предопределя техните сложни и крайно противоречиви взаимоотношения след 1906 г., когато центърът на младотурското движение се измества от Западна Европа в Европейска Турция и подготвя превратa на 24 юли 1908 година.

ПЪРВА ГЛАВА
НАЦИОНАЛНИТЕ ДВИЖЕНИЯ И ХЮРИЕТЪТ
(1908 г.)

1. Комитетът "Единство и прогрес": необходим или натрапен партньор?

Пъстрият етнически и религиозен състав на първите младотурски организации и участието на арменци, кюрди, араби, албанци, гърци и евреи в "Конгреса на свободните османи" през 1902 г. в Париж създава външно впечатление за реализиране на османистката обединителна идея в средите на движението[1]. Именно подкрепата на нетурските представители осигурява преимуществото на принц Сабахеддин и оставя групата на Ахмед Риза в малцинство на първия младотурски конгрес, което е симптоматично за бъдещите отношения на "Единство и прогрес" с националните движения.

Изместването на центъра на младотурското движение във вътрешността на империята след 1906 г. сериозно променя съотношението на силите. Разпространението на младотурските идеи предимно във военните кръгове и ангажирането на османската армия с движението предопределят ориентирането на вътрешните му структури към платформата на централистите. Техните призиви за прекратяване на европейската намеса и въдворяване на ред чрез силно централизирано управление импонират на офицерите и чиновниците, произхождащи от средните ислямски слоеве[2]. Лишени от изявени идеолози и мотивирани от идеи повече с

---

[1] **Ramsaur, E. E.** The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908. Princeton, 1957, 66-69; **Lewis, B.** The Emergence of Modern Turkey. Oxford, 1968, p. 203; **Петросян, Ю. А.** Младотурецкое движение (вторая половина 19-начало 20 в.в.). Москва, 1971, 205-210.

[2] През 1907 г. солунското "Османско общество за свобода" и "Единство и прогрес" на Ахмед Риза в Париж се обединяват в "Османско общество за прогрес и единство". Виж: **Ramsaur, E. E.** Op.cit.,

патриотичен, отколкото с политически подтекст, младотурските организации в Европейска Турция не изработват самостоятелни програми. Целите и задачите на движението са формулирани в декларативен и популистки стил в серия от меморандуми и апели на комитетите в Солун и Битоля едва няколко месеца преди преврата. През май 1908 г. младотурците за първи път афишират съществуването си с един мемоар, адресиран до великите сили чрез представителите им в европейските вилаети[3]. Документът оценява европейските реформени инициативи като несъстоятелни и апелира към европейските правителства да прекратят реформаторската си мисия и да подкрепят младотурското движение, което "обединява най-напредничавите елементи в Турция". Акцентът е поставен върху твърдението, че македонският въпрос е изкуствено създаден, доколкото представлява само част от вътрешните проблеми на империята и решението му може да се търси единствено в цялостното реформиране на османската политическа система.

Като поставя началото на т.нар. Младотурска революция в първите дни на юли 1908 г., полк. Ниязи бей разпространява няколко манифеста, в които определя възстановяването на конституцията от 1876 г. като "свещена кауза" на борбата[4]. На 6 юли Младотурският комитет в Битоля се ангажира с бунта и с нарочен мемоар обявява, че движението "няма друга цел, освен да върне законните и неоспорими права на народа", като осигури прилагането на конституцията[5]. Фразата "османското правителство се състои от народа и неговия представител падишаха" е единствената формулировка, с която се лансира, при това в много мъглява форма, политическата идея за народния суверенитет.

123-124; История на Османската империя (ред. Р. Мантран). С., 1999, 588-589.

[3] **ЦДА**, ф.176к, 2, а.е. 117, л. 1, Т. Недков от Битоля, 23 май 1908; л. 69-70; Я. Пеев от Солун, 8 юли 1908.

[4] **Ahmad, F**. The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914. Oxford, 1969, 5-6.

[5] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 41-42 "Меморандум на Съюзното и прогресивно османско общество до битолския валия, представител на настоящото незаконно правителство", прилож. към рапорт на Т. Недков от Битоля, 30 юни 1908.

Централният комитет в Солун излиза с официален документ едва няколко дни преди 24 юли, за да изясни, че младотурските действия са насочени срещу обкръжението на султана, на което всъщност се вменява отговорността за "деспотичния режим"[6].

Думите "конституция", "свобода", "равенство" и "единство" характеризират понятийния апарат на младотурските документи, в които обаче отсъстват ясни и конкретни идеи за промените в управленската система. Последователно се внушава, че Комитетът "Единство и прогрес" е обединил "елита на нацията, без разлика на раса и религия"[7]. В същото време обаче текстът на възванието към християнските общини в Битоля, в което се заявява желанието на младотурците "да седнат със съотечествениците си християни заедно в Народното събрание"[8], по-скоро подсказва, че комитетът се възприема и самоопределя като представител на мюсюлманското население.

Като се позовават главно на многобройните меморандуми и апели на "Единство и прогрес" в навечерието на преврата, съвременните и по-късните изследователи са склонни да приемат, че комитетът успява да си осигури подкрепата и да увлече нетурските националности в борбата си срещу режима. Аташираните към европейските реформени органи италиански офицери, които поддържат по-тесни контакти с дейците на КЕП във вилаетите, също остават с впечатление за наличието на споразумение между младотурските, от една страна, и българските и гръцките комитети – от друга[9]. Уточнението, че е постигнато съгласие по определен кръг въпроси предполага наличието не само на принципно заявена позиция, но и на договорености, които могат да бъдат резултат единствено на сериозни и продължителни преговори. Младотурската теза за подкрепата на нетурските организации обаче има повече пропаганден характер и далеч не отразява действителните

---

[6] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 69-72 , прилож. към рапорт на Я. Пеев от Солун, 8 юни 1908.

[7] Пак там.

[8] Пак там, л. 107, прилож. към рапорт на Т. Недков от Битоля, 11 юли 1908.

[9] **Panayotopoulos, A. J.** Early Relations between Greeks and the Young Turks. – Balkan Studies, Thessaloniki, 1980, Vol. 21, № 1, 88-89.

отношения на КЕП с националните движения в Европейска Турция до 24 юли.

Първите податки за гръцко-младотурските отношения датират от "Конгреса на независимите османи" в Париж през 1902 г. Резолюциите на конгреса носят подписите на двама гърци – Сатас в качеството му на подпредседател, и Адосис като секретар на заседанията. При отсъствието на други по-конкретни данни изследователите се въздържат да интерпретират гръцкото участие в младотурския форум (включително и на третия делегат Мусурос) като организационни контакти между гръцкото и младотурското движение. Откритото споменаване на имената им в конгресните документи се приема по-скоро като доказателство за слабите им връзки с гръцките конспиративни организации във вилаетите[10]. Като се има предвид, че групата на принц Сабахеддин доминира на конгреса през 1902 г., авторитетната позиция на гръцките представители съвсем хипотетично може да се разглежда като индикация за идейните им предпочитания към програмата на децентралистите. Няколко години по-късно, през 1907 г., лидерите на Комитета "Единство и прогрес" Талаат, Рахми и Джавит бей влизат във връзка с един от активните дейци на гръцката пропагандна организация в Македония А. Заннас, който предоставя дома си в Солун за една от тайните им срещи. От спомените на Заннас обаче не става ясно дали се касае за ангажимент на гръцкия комитет или просто за лична услуга[11].

Младотурският комитет предприема първите сериозни и целенасочени опити да ангажира гръцката въоръжена организация в Македония със своята кауза едва през пролетта на 1908 г. Неговите функционери естествено се обръщат директно към гръцките консули, тясно свързани с ръководството на организацията. Доколкото предложението на Рахми бей, отправено през април към генералния консул в Солун, е в твърде обща форма, отговорът на Е. Канелопулос е съвсем неангажиращ – гърците ще посрещнат положително евентуална промяна на политическия

---

[10] **Panayotopoulos, A. J.** Op.cit., 87-88.

[11] **Zannas, A.** O Makedonikos agon. Anamnisis. Thessaloniki, 1960, s. 36.

режим, която би подобрила условията за живот в империята[12]. През май младотурските комитети по места вече търсят контакти с ръководствата на гръцките църковно-училищни общини в Солун, Битоля, Серес и Кожани. Докато Канелопулос съветва солунските гърци да поддържат връзки с младотурците с оглед получаването на по-конкретна информация за движението им, гръцките консули в Битоля и Серес демонстрират категорично негативното си отношение към подобни връзки. Сахтурис и Димарас са убедени, че евентуален успех на младотурското движение ще нанесе сериозна вреда на елинската кауза в империята. Истинска промяна на политическите условия според тях може да се постигне единствено с усилията на самите гърци или с радикална намеса отвън. И двамата са силно скептични към действителните намерения и реалните възможности на младотурците да гарантират националното и религиозното равенство, което неизбежно би ликвидирало привилегированата позиция на мюсюлманите. Гръцките дипломати прогнозират, че активизирането на младотурското движение по-скоро ще събуди и изостри националното съзнание на турското мюсюлманско население и ще рефлектира негативно върху и без това ограничените права на християнските националности[13]. Мнението на Канелопулос, който активно участва в дейността на гръцкия комитет в Солун, всъщност не се различава принципно от това на колегите му в Битоля и Серес. Той е убеден, че гърците нямат интерес да подкрепят младотурската програма, чието реализиране неминуемо ще наруши баланса, гарантиран от султанския режим, като очевидно визира благосклонното отношение на османските власти към антибългарската дейност на гръцката пропагандна организация[14].

Единодушно заявената отрицателна позиция на гръцките дипломатически представители в империята, която безспорно отразява резервираното отношение на гръцките комитети към младотурското движение, в известен смисъл се нарушава от по-различните виждания на Йон Драгумис, който по това време вече е

---

[12] **Panayotopoulos, A. J.** Op.cit., p. 89.
[13] Ibid., 90-91.
[14] Ibid., p. 93.

на служба в посолството в Цариград[15]. Обстановката в османската столица, където (заедно с околността) гръцката колония наброява почти толкова, колкото гърците в европейските вилаети, засилва убеждението му, че трябва да се търсят нови по-мащабни идеи и пътища за консолидиране на елинизма в границите на цялата империя. Гръцката държава обаче не разполага с необходимия финансов и управленски потенциал, за да отстоява подобна програма. Това обяснява склонността на Драгумис да оцени положително една радикална промяна в политическия режим при условие, че бъде гарантирана гръцката културно-национална автономия в империята[16]. Извън принципно изразеното му мнение за ползата от силно и добро управление на империята, на която гърците и турците трябва да гледат като на общо историческо наследство, липсват данни за някакви контакти на Драгумис или на свързаната с него гръцка организация в Цариград с Младотурския комитет.

Общата гръцка позиция се формира под влияние на консулите в Македония, които, подобно на другите дипломатически представители в Европейска Турция, придобиват реална представа за мащабите на младотурското движение едва към края на юни и началото на юли 1908 г. Две седмици преди преврата външният министър Георгиос Балтадзи инструктира гръцките консули да възпрепятстват участието на гърците в младотурските действия. Той съветва сънародниците си да останат лоялни към законните османски власти от съображения, свързани с личната сигурност и националните интереси на османските гърци. Балтадзи споделя мнението, че една насилствена промяна на съществуващия режим ще причини критични усложнения за гръцката кауза[17].

Безусловно отрицателно е и отношението на Гръцката патриаршия към младотурското движение. В писмо до задграничния център в Париж от 9 юли 1908 г. Младотурският комитет в Битоля отбелязва по повод на своите опити да се споразумее с

---

[15] Цитиран от G. F. Abbot като анонимен дипломат. Виж: **Abbot, G. F.** Turkey in Transition. London, 1909, 85-86.

[16] Ibid.; **Dragoumis, I.** O Ellinismos mou kai oi Ellenes. Athinai, 1927, s. 21.

[17] **Panayotopoulos, A. J.** Op.cit., p. 93.

местните гръцки комитети, че Патриаршията смята подобен съюз за противоречащ на целите на елинизма и по тази причина препоръчва на свързаните с нея четнически структури при необходимост дори да се противопоставят на младотурските акции[18]. По същото време в дипломатическите среди циркулират слухове за договореност на султанското правителство с гръцкия църковен глава, който инструктира митрополитите и общините да се въздържат от подкрепа на младотурските бунтове. На 18 юли маршал Осман паша, изпратен в Битоля да потуши вълненията във вилаета, се среща с владиката Емилиянос, за да му напомни за поетите ангажименти от гръцката църква. Според българския търговски агент в града това споразумение допълнително развързва ръцете на гръцките чети да действат необезпокоявано срещу българските села[19].

Тези информации, които изхождат от младотурските организации и българските дипломатически представители в Македония, се потвърждават от гръцки източници. Още в началото на юни Канелопулос докладва в Атина, че специалният султански пратеник Хаджи Исмаил Хакъ бей, натоварен да разследва събитията във вилаетите, е поискал препоръки от солунския митрополит, за да получи помощ от гръцките свещеници, които според него ще бъдат в състояние да го насочат по следите на младотурските комитети"[20].

Два дни преди прокламирането на конституцията младотурската организация в Битоля адресира писмо до Емилиянос и до гръцкия комитет. От текста се подразбира, че предприетата няколко месеца по-рано инициатива за споразумение не е дала положителни резултати. Писмото призовава гръцките комитети и чети "да не проливат кръв под предлог на някакви национални и религиозни съображения" и ако не могат да подкрепят делото на младотурците, поне да останат неутрални. Специално се подчер-

---

[18] **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 37, л.19-22, "Управлението на Битолски вилает до Главния външен център", Битоля, 26 юни 1908 (бълг. превод).

[19] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л.16-17, Т. Недков от Битоля, 8 юни 1908.

[20] **Panayotopoulos, A. J.** Op.cit., 91-92.

тава, че "тайните съвещания между Йълдъза и Патриаршията", както и "илюзията на елинизма" водят македонските гърци по гибелен път, който заплашва и далеч по-многобройните им сънародници в Анадола[21]. Въпреки уверенията в споменатото вече писмо на битолския Младотурски комитет до задграничния център, че гърците са проявили склонност да го подкрепят, ултимативният и заплашителен тон на меморандума до гръцката община говори по-скоро за резервираност в гръцко-младотурските отношения.

Един от основните мотиви на гръцките консули да се противопоставят на идеята за сътрудничество с КЕП е предположението, че България е заинтересована от политически сътресения в империята и фактически подкрепя младотурското движение[22]. Всъщност до 24 юли българското правителство е в почти пълно неведение за неговия действителен характер и потенциал. В циркулярно писмо до българските дипломатически представители от 16 юли външният министър Стефан Паприков алармира, че неговото министерство не разполага със сигурни и точни сведения за бунтовете в империята[23]. В началото на юни българският търговски агент в Битоля характеризира младотурските комитети като организация без определена програма, обединяваща главно "пренебрегнати офицери и нископлатени чиновници", и заключава, че ще мине доста време, преди да успеят да се наложат като сериозна обществена сила. Едва три дни преди преврата Недков се коригира - очевидно движението "не е резултат от неудовлетворени лични амбиции". Той все още изказва съмнения във възможностите му да постигне афишираната цел, но оценява положително обективния ефект от активизирането на младотурците, които разделят и поглъщат част от обществените сили на Турция, нещо благоприятно за българските интереси[24]. В София обаче впечат-

---

[21] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 78-79, "Меморандум на Османско прогресивно съюзно общество, Битолски център, до Председателя на Гръцката духовна община в Битоля и на Гръцкия комитет", 9 юли 1324/1908 (бълг. превод).

[22] **Panayotopoulos, A. J**. Op.cit., 91-92.

[23] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 51-52.

[24] Пак там, л.1, Т. Недков от Битоля, 23 май 1908; а.е. 140, л. 16-17, Т. Недков от Битоля, 8 юли 1908.

лението е малко по-различно. Пристигащите информации говорят за влошаване на положението на македонските българи, притиснати, от една страна, от османските войски, струпани в района по повод на вълненията, а от друга – от младотурските комитети, които нерядко изкопчват със заплахи помощта на българските селяни. Българското външно министерство просто регистрира събитията, без да вземе определено отношение към младотурските предложения за взаимодействие, отправени към местните структури на ВМОРО.

Докато арменците, албанците и гърците имат някакви връзки, вариращи от епизодични персонални контакти до активно участие в младотурското движение, за българската революционна организация проблемът за отношението към младотурците възниква и се решава главно в теоретичен план през 1907-1908 г. По това време ВМОРО изживява остра и непрекъснато задълбочаваща се организационна и идейна криза. Осъзнавайки слабостта на революционното движение и увлечена в реформаторските си стремежи, "левицата" търси радикална промяна на утвърдената стратегия и тактика и нови съюзници в освободителната борба.

През пролетта на 1908 г. алтернативно се очертават два възможни пътя за решаване на македонския въпрос. Активизирането на европейската дипломация създава впечатление, че политическото обособяване на Македония е предстоящо. Английската инициатива от началото на март 1908 г.[25] се тълкува в средите на "десницата" като индикатор за реализирането на автономията "с най-много един само встъпителен фазис – назначаването на първо време генерал-губернатор"[26]. Вторият възможен изход се свързва с активизирането на младотурското движение и неговата програма за възстановяване на конституцията от 1876 г. и установяването на конституционно-парламентарен режим на управление в Турция.

Младотурските идеи проникват в средите на "левицата" в българската революционна организация чрез социалистическите

---

[25] **Попов, Р.** Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903-1908. С., 1974, 182-183.

[26] Илинден, № 30, 15 март 1908, 1-2.

дейци от идейния кръг "Пролетарий" (т.нар. анархо-либерали) – Антон Страшимиров, Павел Делирадев, Никола Харлаков, Ангел Томов и др., които след Илинденско-Преображенското въстание се включват активно в националното движение и фактически формират идейния щаб на това течение. П. Делирадев проявява подчертан интерес към младотурската идейна платформа, с която по собствените му думи се запознава чрез в. "Мешверет" на Ахмед Риза бей[27]. Идеята за обвързване на българското национално движение с османския конституционализъм и антиабсолютистките борби в империята намира най-благоприятна почва сред дейците на революционната организация в Одринско. Независимо от активното участие на българите от този район във въстанието през 1903 г., Мюрцщегският проект изключва Одрински вилает от европейската реформена акция[28]. На фона на изключително тежката ситуация, създадена от масовите репресии на османските власти след въстанието и нестихващата бежанска вълна към България, този факт внася допълнително униние в редовете на местната революционна организация и поражда съмнения в ефикасността на утвърдените средства на борба. Одринските дейци постепенно се отказват от четническата тактика, ориентират се към "легално-еволюционни методи" и в крайна сметка усвояват пропагандираната от анархо-либералите идея за обновление на империята чрез обща революция на всички потиснати националности[29]. Печатният орган на тази група в. "Одрински глас" за първи път лансира идеята за конституционно управление в Турция от позициите на българското национално движение. Вестникът издига като приоритет не толкова националното, колкото социалното освобождение, борбата против абсолютизма и за федерирането на народите в Османската империя.

През пролетта на 1908 г. съпричастност към тези идеи демонстрира и струмишката група около Хр. Чернопеев, очевидно под влияние на А. Страшимиров, който през този период се

---

[27] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 143, л. 154-155, Рапорт на БТА в Солун, 24 юли 1908.

[28] **Попов, Р**. Цит.съч., с. 63.

[29] **П. Д. (П. Делирадев)**. Македонският въпрос и социалната демокрация. – Пролетарий, № 31, 15 юни 1907, 2-3.

включва активно в дейността ѝ[30]. Към края на април 1908 г. Страшимиров заедно с Чернопеев и други дейци от Струмишки революционен окръг предприема агитационна обиколка в Кюстендилско, по време на която настойчиво препоръчва преустройство на революционното движение от "горско-четническо" в "културно-революционно" и пренасяне на организационната дейност от планинските села в градовете. В брошурата си "Истината по положението в Македония" Страшимиров обявява, че делото на македоно-одринските българи "не е нито национално-културно, нито националнополитическо, а коренно реформаторско – за еманципация на двумилионното население (на Македония – б.а.) от средновековните форми на живот"[31]. В многобройните си речи от началото на 1908 г. идеологът на струмишката група отхвърля идеите за присъединяване на двете области към България или за политическата им автономия като противоречащи на "пазарно-суровинните", т.е. на икономическите интереси на българите в империята[32].

След известни колебания по въпроса за задачите на националното движение и автономистката формула серската група начело с Яне Сандански също показва склонност да се разграничи от утвърдените програми на Вътрешната организация[33]. Според по-късни свидетелства на П. Делирадев на т.нар. Пиринski конгрес на "левицата" през втората половина на май 1908 г. серчани приемат идеята за конституционно преустройство на Турция като цел на своята революционна дейност[34]. На същата сбирка, проведена в Банско, е възприет лозунгът за "Велика Източна федера-

---

[30] Струмичани и революционното движение. Едно изложение на Струмишки революционен окръг от 1908 г. (б.м.), 1930.

[31] **Страшимиров, А.** Истината за положението в Македония. С., 1908, с. 32.

[32] Илинден, № 37, 11 апр. 1908, с. 2; № 38, 18 апр. 1908, с. 1.

[33] Първо открито писмо на Окръжния комитет на Серския революционен окръг. – В: Македонската революционна организация и българските правителства. С., 1908, с. 4.

[34] **ЦДА**, ф. 526к, оп. 1, а.е. 1200, л. 22-23.

дейци от идейния кръг "Пролетарий" (т.нар. анархо-либерали) – Антон Страшимиров, Павел Делирадев, Никола Харлаков, Ангел Томов и др., които след Илинденско-Преображенското въстание се включват активно в националното движение и фактически формират идейния щаб на това течение. П. Делирадев проявява подчертан интерес към младотурската идейна платформа, с която по собствените му думи се запознава чрез в. "Мешверет" на Ахмед Риза бей[27]. Идеята за обвързване на българското национално движение с османския конституционализъм и антиабсолютистките борби в империята намира най-благоприятна почва сред дейците на революционната организация в Одринско. Независимо от активното участие на българите от този район във въстанието през 1903 г., Мюрцщегският проект изключва Одрински вилает от европейската реформена акция[28]. На фона на изключително тежката ситуация, създадена от масовите репресии на османските власти след въстанието и нестихващата бежанска вълна към България, този факт внася допълнително униние в редовете на местната революционна организация и поражда съмнения в ефикасността на утвърдените средства на борба. Одринските дейци постепенно се отказват от четническата тактика, ориентират се към "легално-еволюционни методи" и в крайна сметка усвояват пропагандираната от анархо-либералите идея за обновление на империята чрез обща революция на всички потиснати националности[29]. Печатният орган на тази група в. "Одрински глас" за първи път лансира идеята за конституционно управление в Турция от позициите на българското национално движение. Вестникът издига като приоритет не толкова националното, колкото социалното освобождение, борбата против абсолютизма и за федерирането на народите в Османската империя.

През пролетта на 1908 г. съпричастност към тези идеи демонстрира и струмишката група около Хр. Чернопеев, очевидно под влияние на А. Страшимиров, който през този период се

---

[27] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 143, л. 154-155, Рапорт на БТА в Солун, 24 юли 1908.

[28] **Попов, Р.** Цит.съч., с. 63.

[29] **П. Д. (П. Делирадев).** Македонският въпрос и социалната демокрация. – Пролетарий, № 31, 15 юни 1907, 2-3.

включва активно в дейността ѝ[30]. Към края на април 1908 г. Страшимиров заедно с Чернопеев и други дейци от Струмишки революционен окръг предприема агитационна обиколка в Кюстендилско, по време на която настойчиво препоръчва преустройство на революционното движение от "горско-четническо" в "културно-революционно" и пренасяне на организационната дейност от планинските села в градовете. В брошурата си "Истината по положението в Македония" Страшимиров обявява, че делото на македоно-одринските българи "не е нито национално-културно, нито националнополитическо, а коренно реформаторско – за еманципация на двумилионното население (на Македония – б.а.) от средновековните форми на живот"[31]. В многобройните си речи от началото на 1908 г. идеологът на струмишката група отхвърля идеите за присъединяване на двете области към България или за политическата им автономия като противоречащи на "пазарно-суровинните", т.е. на икономическите интереси на българите в империята[32].

След известни колебания по въпроса за задачите на националното движение и автономистката формула серската група начело с Яне Сандански също показва склонност да се разграничи от утвърдените програми на Вътрешната организация[33]. Според по-късни свидетелства на П. Делирадев на т.нар. Пиринski конгрес на "левицата" през втората половина на май 1908 г. серчани приемат идеята за конституционно преустройство на Турция като цел на своята революционна дейност[34]. На същата сбирка, проведена в Банско, е възприет лозунгът за "Велика Източна федера-

---

[30] Струмичани и революционното движение. Едно изложение на Струмишки революционен окръг от 1908 г. (б.м.), 1930.

[31] **Страшимиров, А**. Истината за положението в Македония. С., 1908, с. 32.

[32] Илинден, № 37, 11 апр. 1908, с. 2; № 38, 18 апр. 1908, с. 1.

[33] Първо открито писмо на Окръжния комитет на Серския революционен окръг. – В: Македонската революционна организация и българските правителства. С., 1908, с. 4.

[34] **ЦДА**, ф. 526к, оп. 1, а.е. 1200, л. 22-23.

ция", към който обаче санданистите проявяват известни резерви[35].

През май-юни 1908 г. "левите" групи в българското революционно движение вече определено свързват решаването на националните проблеми с реализирането на младотурската концепция за демократизиране на османската политическа система. "Десницата", групирана около в. "Илинден", от своя страна категорично отхвърля възможностите за реформиране на Турция на основата на османския конституционализъм и се придържа към традиционното искане за политическа автономия на Македония и Одринско[36]. През март-април 1908 г. между вестниците "Илинден" и "Одрински глас" се води ожесточена полемика по въпроса "за" или "против" младотурския вариант за решаване на македонския въпрос. Според "илинденци", ако автономна Македония е неосъществима, поради съпротивата на другите националности към доминиращото влияние на българите в областта, конституционна Турция е неприемлива, защото немюсюлманските общности "ще бъдат като националност обезцветени и политически подчинени". Вестникът заключава, че ако националната пъстрота на Македония е спънка за автономията, то още по-голямото национално разнообразие в империята е непреодолима пречка за конституционния режим в Турция[37].

В духа на тези виждания са решенията на Кюстендилския конгрес на ВМОРО от началото на март 1908 г. В хода на разискванията предложенията на Младотурския комитет за общи действия са отхвърлени поради тотално разминаване в целите на двете организации. Младотурската платформа се оценява като проява на стремежа за консолидиране и укрепване на турското господство, а в по-далечна перспектива и за асимилирането на нетурските общности, докато естествените и най-присъщи задачи на българското национално движение изискват независимо от Турция държавно-политическо развитие на Македония и Одринско.

---

[35] **Палешутски, К**. Автономното начало в българското националноосвободително движение в Македония. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3, С., 1983, с. 290.

[36] Илинден, № 38, 18 апр. 1908.

[37] Пак там, № 40, 25 апр. 1908, 1-2.

За периода до лятото на 1908 г. липсват категорични сведения за реализирано взаимодействие или поне за някакви сериозни контакти между българската революционна организация и младотурското движение. След преврата един от лидерите на Комитета "Единство и прогрес" Джемал бей потвърждава, че младотурците са отправили покана към ВМОРО за участие в конгреса в Париж през 1907 г., но са получили отказ[38]. В пространно интервю за първия брой на в. "Иттихат ве Теракки" в началото на август 1908 г. П. Делирадев доизяснява случая, като отбелязва, че отсъствието на "левицата" от младотурския конгрес се дължи на сложната обстановка в българската революционна организация след убийството на Б. Сарафов и Ив. Гарванов. От цялото интервю се подразбира, че лично той и близките до него дейци не са имали връзки с организациите на "Единство и прогрес" до преврата[39].

След няколко настойчиви опита да влезе в контакт с Българското търговско агентство в Битоля, в началото на юли един от членовете на Младотурския комитет в града се среща с представител на агентството. Хабиб ефенди обяснява, че неговата организация се стреми да популяризира своите идеи, за да намери съчувствие и подкрепа вътре и извън империята, включително сред македонските българи и в управляващите среди в София. Той изяснява отношението на "Единство и прогрес" към българската революционна организация, която според него може да бъде ценен сътрудник, но при условие, че редуцира програмата си до административни преобразувания и оттегли исканията си за отделяне на Македония. Хабиб ефенди споменава, че КЕП е направил вече предложение за единодействие на българския революционен комитет в Битоля, но все още очаква отговор[40]. Според Т. Недков местните дейци на Вътрешната организация отказват да вземат решение, защото този въпрос засяга цялата организация и е от

---

[38] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 56-62, д-р Кожухаров от Одрин, 7 авг. 1908.

[39] Пак там, а.е. 143, л. 154-155, рапорт на БТА в Солун, 24 юли 1908.

[40] **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 37, л. 3-18, Т. Недков от Битоля, 19 юни 1909.

компетенциите на Централния комитет и Задграничното представителство[41]. По същото време младотурците предприемат опити за споразумение с революционните комитети в Ресен, Куманово, Воден, Щип, които обаче остават индиферентни и резервирани и заемат изчаквателна позиция[42].

Отсъствието на информация в дипломатическите рапорти за отношението на Младотурския комитет към революционната организация в районите, доминирани от "левицата", очевидно се дължи на липсата на контакти между нейните структури и българските търговски агенти. В споменатото по-горе писмо на Битолския Младотурски комитет до задграничния център в Париж е отделено специално внимание на позицията на в. "Одрински глас" и опитите на младотурците да се свържат с редакторите на вестника като представители на българските революционни структури в Одрин, Серес и Струмица[43]. Самият факт, че в писмото се настоява за ускоряване на тези сондажи, подсказва, че докъм средата на юли и по тази линия не е постигнат някакъв определен резултат. Събитията след 24 юли, когато двете крила във ВМОРО формулират своите политически искания като условие за взаимодействие с младотурците, показват, че за сериозни преговори по политическата база на евентуално сътрудничество може да се говори едва след прокламирането на конституцията.

Сравнително най-тясно взаимодействие с младотурците до преврата осъществяват албанците. Едни от най-значимите събития в историята на младотурското движение са свързани с имената на албанци. Ибрахим Старова (Темо) от Струга е сред създателите на първата младотурска организация в Цариград през 1889 г. В началото на юли 1908 г. албанецът Ниязи бей, един от най-влиятелните членове на Младотурския комитет в Ресен, преминава в нелегалност заедно с 200 от своите войници и запалва искрата на "Младотурската революция". Ултимативното искане на косовските албанци във Феризович за възстановяване на кон-

---

[41] **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 37, л. 3-18.

[42] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 2, А. Шопов от Солун, 27 юни 1908; л. 26-27, Т. Недков от Битоля, 25 юни 1908; л. 28, Ив. Икономов от Скопие, 26 юни 1908.

[43] **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 37, л. 19-22.

ституцията решава изхода на борбата в полза на Младотурския комитет[44]. За разлика от християнските националности в Европейска Турция албанците са силно свързани с младотурското движение чрез онези среди, които по силата на своята принадлежност към господстващата мюсюлманска общност са тясно интегрирани в османската социална, административна и политическа система. Съществуващата двойственост в самоидентификацията им като мюсюлмани и същевременно като албанци обуславя тяхната съпричастност едновременно към османистката и към албанската национална идея.

Типичен пример за тези сложни психологически и идейно-политически нагласи са Ибрахим Темо и Исмаил Кемали. През втората половина на 90-те години Темо емигрира в Румъния с намерение да възстанови разгромената в Цариград младотурска група и успоредно с това се включва активно в организационния живот на албанските дружества в Букурещ[45]. Той е един от авторите на албанския меморандум, адресиран през 1896 г. до Високата порта с искане за административни преобразувания в Албания. От началото на века Темо се ангажира по-тясно с младотурската емиграция в Западна Европа, но вероятно под негово влияние част от албанската колония в Румъния отстоява, главно чрез реформисткия в. "Шкипътари", идеята за възстановяване на османската конституция като решение за проблемите на Албания[46].

Бивш висш чиновник в османската администрация от школата на Мидхат паша, след 1900 г. вече в емиграция, Исмаил Кемали се налага като един от изявените идеолози на реформисткото течение в албанското национално движение. След краткотрайно сътрудничество с Фаик Коница той създава собствен вестник, на страниците на който развива схващанията си за албанския въпрос като част от общия проблем за реформирането на Османската импе-

---

[44] **Pinon, R.** La Question albanaise. – Revue des deux mondes, LXI, 1909, p. 812; **Ramsaur, E. E.** Op.cit., 134-135.

[45] **Skendi, S.** The Albanian National Awakening 1878-1912. New Jersey, 1967, 335-336.

[46] **Соколова, Б.** Албански възрожденски печат в България. С., 1979, 33-34.

рия[47]. Като се има пред вид силното влияние на ранния османски реформизъм върху възгледите му, трудно е да се определи до каква степен обвързването на Исмаил Кемали с групата на принц Сабахеддин и неговата програма за административна децентрализация отразява по-радикално виждане в духа на идеята за автономия на Албания. Във всеки случай той се противопоставя на схващанията на Ахмед Риза за силно централизирано управление, които интерпретира като стремеж към доминиране на турския елемент[48].

От своя страна Ибрахим Темо се ангажира с централистите в младотурското движение, но остава на сравнително по-либерални позиции. Неговият образователен проект за въвеждане на латиница в турската писменост и предложенията му за известни концесии в полза на нетурските националности като средство за формиране на лоялност към османската държава остават несподелени и охлаждат отношенията му с Ахмед Риза[49].

До 1907 г. връзките между албанското и младотурското движение се реализират чрез политическата дейност на отделни албански дейци, които организационно и идейно са обвързани и с двете движения. През 1905 г. средите в албанската емиграция, съпричастни към идеите на османския конституционализъм, излизат с програма като основа за сътрудничеството им с младотурското движение. Документът предвижда училищна автономия, зачитане на албанските традиции и обичаи и създаване на условия за национална консолидация на албанците[50]. Всъщност това са основните елементи от политическата идеология на реформисткото течение, което обаче не е единно в отношението си към младотурците. Радикалното течение като цяло заема враждебна позиция и до самия преврат запазва негативизма си към младотурската програма. Албанският в. "Дрита" в София отбелязва, че опитите за укрепване и възраждане на Османската империя ще попречат на нетурските националности "да стъпят на крака"[51].

---

[47] The Memoirs of Ismail Kemal bey.(Ed. S.Story). London, 1920, p. 296.

[48] Ibid., p. 308.

[49] **Ramsaur, E. E**. Op.cit., p. 92; **Skendi, S**. Op.cit., 337-338.

[50] **Сенкевич, И. Г**. Освободительное движение албанского народа 1905-1912 г.г. Москва, 1959, с. 85.

[51] **Соколова, Б**. Цит.съч., 98-101.

Вътре в Албания младотурската пропаганда прониква по различни пътища, но най-ефективно чрез албанците в османската армия. Налагането на Битоля като втори главен център на младотурското движение в Европейска Турция и разпростирането на организационната му мрежа в Западна Македония и Централна Албания през 1907 г. създават условия за взаимодействие с албанските революционни комитети. Организационното обвързване на двете движения се реализира под различни форми – например младотурският и албанският комитет в Гирокастро имат един и същ членски състав, а комитетите в Дебър през 1907 г. стигат до формално обединение. Албанските революционни организации в Корча и Охрид, които след 1905 г. изграждат силни въоръжени структури, активно участват в действията на младотурските отряди през юли 1908 година. Ниязи бей съсредоточава дейността си главно в районите на Дебър, Охрид, Елбасан и Корча, където формира албанска милиция от местното население[52].

Интересна е позицията на албанските бекташи, които се включват активно в комитетите на "Единство и прогрес". Фактът, че едни от най-изявените младотурски лидери (Ахмед Риза, Талаат бей) принадлежат към този дервишки орден, е в основата на някои тези, които извеждат на преден план в младотурската доктрина религиозния аспект[53]. Всъщност албанските бекташи, сред тях братята Фрашъри, са носители на най-радикалната тенденция в албанската национална идеология, точно както името на Ахмед Риза се свързва със зараждането на турския национализъм в младотурското движение. Добре образовани и отворени към европейската философска и политическа мисъл, албанските бекташи са привлечени от либералните идеи в младотурската доктрина.

Младотурските комитети демонстрират изключително гъвкав и диференциран подход към различните албански среди. Враждебното отношение на албанските мюсюлмани в Косово към политиката на европейските сили се оказва удобно средство за манипулиране на иначе просултански настроеното население в района. Младотурската пропаганда представя конституционните

---

[52] **Skendi, S.** Op.cit., 338-341.

[53] **Hasluch, F. W.** Cristianity and Islam under the Sultan. Oxford, 1929, p. 438.

принципи, разяснявани в духа на шериата, като най-сигурна гаранция за запазване на регионалните привилегии и данъчните облекчения и като средство за противодействие срещу Ревалския проект и изобщо срещу всяка икономическа, политическа и културна интервенция на великите сили[54]. Така КЕП успява да превърне в проконституционно движение албанския бунт, провокиран от слуховете за изкупуване на земите им от Австро-Унгария във връзка с Новопазарския железопътен проект. Активното участие на албанците в Младотурския преврат обаче не успява да притъпи нито силните пристрастия на мюсюлманите в Северна Албания към стария режим, нито националните чувства на радикалните среди в албанското движение. В албанските речи на тържествените митинги по повод на прокламираната конституция в дните около 24 юли възгласите "Да живее свободата" неизменно са следвани от "Да живее Албания"[55].

Въпреки усилията на Комитета "Единство и прогрес" да ангажира по-активно националните движения в подготвяния политически преврат, българите и гърците остават, общо взето, в позицията на пасивен наблюдател на събитията през лятото на 1908 г. Сръбската пропагандна организация е напълно пренебрегната от младотурците, които по собствените им признания гледат на нея като на незначителен фактор. Непосредствено след преврата белградският печат негодува срещу тази позиция на КЕП, който преговаря с българите и гърците, но игнорира сърбите[56].

Независимо от широко афишираната идея за османско единство на основата на конституционалистката програма, младотурските организации се ориентират към практически стъпки за постигане на единодействие с националните движения едва през 1908 г. Направените усилия в тази посока са резултат от решенията на конгреса в Париж през декември 1907 г. за използване на националните въоръжени структури с оглед на приетия курс към революционни действия за сваляне на султанския режим. Дълбоко законспирирано, въпреки широките му мащаби,

---

[54] **Pinon, R.** Op.cit., p. 812.

[55] **Durham, E.** High Albania. London, 1909, 225-228.

[56] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 186, А. Тошев от Белград, 18 юли 1908.

лишено от изявени идеолози и разгърнати програми, младотурското движение в европейските вилаети няма възможността, пък и стремежа да осъществява ефективна пропаганда сред християнските националности. В контактите си с техни представители младотурците представят идеите си в най-обща и декларативна форма.

От своя страна отношението на националните движения към младотурската доктрина се обуславя от характера на собствените им програми. Представителите на радикалните течения по правило формират крайно негативна позиция към опитите за реформиране на османската политическа система като средство за стабилизиране и съхраняване на имперския териториален интегритет. Резервите в средите на пропагандните организации произтичат от тяхната обвързаност със стария режим и са реакция на младотурските усилия да елиминират националистическите тежнения и междуетническото противопоставяне на църковно-религиозна основа с оглед на собствените си стремежи да обединят националните общности на базата на османистката платформа. Политическият реформизъм в идеологията на различните движения определя принципно положителното отношение към османския конституционализъм в част от средите им. Тези особености обуславят идейните и програмните трансформации в националните движения след Младотурския преврат.

Султанският указ за възстановяването на конституцията, който на 24 юли 1908 г. отбелязва успешния край на младотурската въоръжена акция и открива пътя към властта на Комитета "Единство и прогрес", предизвиква противоречиви реакции сред пъстрото население на Европейска Турция. Дипломатическите донесения през този период рисуват цялата палитра от настроения – от неподправена радост през безучастно неразбиране до неприкрита враждебност. Отношението на албанците, което варира от едната до другата крайност, най-точно отразява тази противоречивост. В градовете на Централна и Южна Албания, където революционните комитети се включват в младотурските бунтове, вестта за конституцията е посрещната с ентусиазъм. Населението на Шкодренски вилает остава, общо взето, безразлично към султанския указ, възприет като поредната рутинна заповед на Йълдъза. Мюсюлманите от Дяково и Ипек, които не подкрепят албанския бунт във Феризович и остават индиферентни към

младотурската пропаганда, реагират остро срещу идеята за равноправие на християни и "правоверни"[57].

Етническата пъстрота на Солун обяснява сравнителната лекота, с която Младотурският комитет увлича различните религиозни общини в тържествените шествия и манифестации под лозунга за равенство и братство. Празничната атмосфера в двата главни центъра на младотурското движение Солун и Битоля се пренася и в Цариград. На 27 юли улиците на османската столица се изпълват с представители на различните националности в града, въодушевени от надеждата за по-справедливо и либерално управление[58]. Българите и гърците в Серес обаче посрещат с еднакво недоверие изявленията на младотурските офицери, че конституционният режим отваря нова страница за междуетническите отношения в империята. Българската църковна община в Одрин не е поканена да участва в конституционните чествания и българите в града безучастно наблюдават манифестациите на гърци, арменци и евреи. Мирните български, албански и турски жители на Скопие посрещат с облекчение въведения от младотурците ред, но участието им в организираните тържества е твърде вяло[59].

Извън кадровата чистка в централната и в местната власт единствените по-съществени действия на Комитета "Единство и прогрес" непосредствено след преврата са свързани със стремежа за умиротворяване на европейските вилаети. Младотурските офицери са убедени, че главната заплаха за империята произтича от междуетническите и религиозните противоречия и конфликти, които създават в Европа впечатлението за беззаконие и анархия и провокират намесата на заинтересовани външни сили. Ето защо лайтмотив на всички изявления от страна на "Единство и прогрес" в първите дни след преврата е призивът за помирение. Организирани от КЕП, демонстрациите на "побратимяване" между турци, българи, гърци, албанци, арменци, сърби, евреи се превръ-

---

[57] **Kondis, B**. Greece and Albania 1908-1914. Thessaloniki, 1976, 37-38.

[58] **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 34, л. 1-4, А. Наумов до Ст. Паприков, Цариград, 14 юли 1908.

[59] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 116-116а, Н. Семенов от Серес, 12 юли 1908; л. 153, д-р Кожухаров от Одрин, 15 юли 1908; а.е. 143, л. 223, БТА в Скопие до МВРИ, 30 юли 1908.

щат в задължителен ритуал по време на конституционните тържества след 24 юли. Тези "заръчани", по думите на българския търговски агент в Битоля, побратимявания на места продължават до края на август[60]. Всъщност немалко редови, а и ръководни функционери на Младотурския комитет искрено вярват в идеята за помирението. Управляващият Българското търговско агентство в Серес е впечатлен от чистосърдечния ентусиазъм, с който младотурските офицери от серския гарнизон му заявяват, че конституционният режим ще прекрати "грозните атаки" на турци и гърци срещу българските им съграждани. В същото време членове на Централния Младотурски комитет уверяват българския дипломатически представител в османската столица, че са взели мерки да спрат невъздържаните антибългарски нападки на гръцките вестници в Цариград и Солун[61]. Иван Ст. Гешов е обнадежден от демонстрираното благоразположение на младотурските лидери и убеждава българския външен министър, че за сънародниците им в Турция несъмнено идват по-добри дни. Тези оптимистични прогнози отчасти са потвърдени от някои жестове на Комитета "Единство и прогрес". В началото на август със специалното разрешение на КЕП българският в. "Напред" се разпространява в Битоля, въпреки спънките на официалните власти в града[62].

Докато в Македония вниманието на младотурците е насочено главно към туширане на българо-гръцкия конфликт, миротворческите им усилия в Албания целят прекратяване на традиционните вражди между племената от двата основни клона на геги и тоски. И ако повечето от тоските в Южна Албания са спечелени още преди преврата с обещания за свободно развитие на албанското просветно дело, то на север младотурската мисия се оказва много по-сложна[63].

---

[60] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2,, а.е. 116, л. 122, Т. Недков от Битоля, 9 авг. 1908.

[61] Пак там, а.е. 117, л. 116-116а, Н. Семенов от Серес, 12 юли 1908; **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 9, л. 17-26, Ив. Ст. Гешов до Ст. Паприков, Цариград, 19 юли 1908.

[62] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 255, Т. Недков от Битоля, 26 юли 1908.

[63] Пак там, а.е. 143, л. 223 и сл., извлечение от рапортите на БТА в Скопие от 30 юли 1908.

Кадри от въоръжаването на доброволци в Битоля в подкрепа на конституционния режим след превратa в Цариград през април 1909 г.

Още в началото на август комитетът се сблъсква с първите прояви на реакция срещу конституционния режим, свързани с името на Иса Болетини от Митровица. Младотурската пропаганда не постига съществени резултати и сред гегите в Дебърско. Албанците, пристигнали за конституционните тържества в Битоля по покана на Младотурския комитет, представляват родове без особен авторитет. Демонстративното пренебрежение на влиятелните албански племена в Северна Албания към обединителната и помирителната политика на новия режим с основание тревожи Младотурския комитет колкото поради нестабилните позиции на османските власти в тези области, толкова и заради постоянните албански набези и грабежи, които създават напрежение в съседните райони[64].

Неособено настойчиви в усилията си да привлекат националните организации в периода до преврата, след 24 юли младотурците предприемат енергични стъпки в тази посока. Веднага след прокламирането на конституцията комитетите на "Единство и прогрес" в Македония призовават различните въоръжени структури да се легализират и отправят покана към техните водачи за преговори по повод на предстоящите политически реформи. Този призив носи ясно послание – КЕП признава националните организации за фактор в борбата срещу султанския абсолютизъм и за равностоен субект в реформирането на османската управленска система. От друга страна, този блестящ тактически ход изправя националните движения пред дилемата: да станат съпричастни към усилията за възраждане на Турция или да се дискредитират пред великите сили, отказвайки да подкрепят младотурската програма за политическа свобода и равноправие. В рамките на тези крайно ограничени възможности за маневриране поведението на различните национални комитети се обуславя от характера на техните програми и отношението им към младотурското движение до преврата.

Четите на "левицата" в българската революционна организация се легализират още в първите два-три дни след 24 юли. До края на месеца целият войводски състав от Серски район се събира в Солун. Речите на Яне Сандански дават израз на задоволството от успешната борба на младотурците срещу султанския режим и оп-

---

[64] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 142, л. 50, Т. Недков от Битоля, 18 авг. 1908; а.е. 143, л. 198-199, извлечение от рапортите на БТА в Скопие от юли 1908.

тимистичните настроения в тези среди на ВМОРО. Серчани, към които на 31 юли се присъединява и лидерът на струмишката група Хр. Чернопеев, се включват активно в тържествата и побратимяванията, организирани от Младотурския комитет в Солун[65].

Реакцията на дейците от "десницата" е противоречива, а действията на нейните ръководители са далеч по-предпазливи. Членовете на ЦК на ВМОРО Петко Пенчев и Павел Христов се отзовават на младотурската инициатива за преговори и до 28 юли провеждат две срещи с членове на КЕП в Битоля. След като въпросът за поведението на българската революционна организацията вече е обсъден с представители на нейните местни комитети в Битолско, Пенчев и Христов изказват пред младотурците готовност за прекратяване на въоръжената борба, но поставят няколко предварителни условия. Съгласно постигнатите договорености ВМОРО поема ангажимента да подкрепи конституционния режим, от който очаква да осигури на българите правата, преследвани с искането за автономия. Дейците на "десницата" обаче си запазват правото да се оттеглят от споразумението, ако българските интереси бъдат застрашени. В този смисъл те настояват организацията да задържи оръжието след разпускането на четите, а нейните комитети да бъдат признати за официален представител на българското население в Македония и Одринско[66]. П. Пенчев и П. Христов пристигат в Солун на 28 юли, едновременно с Я. Сандански и Т. Паница, но за разлика от своите опоненти от "левицата" подхождат към мисията си съвсем делово – да преговарят с Централния Младотурски комитет за размера на правата, които новият режим трябва да гарантира на българите. Очевидно решението им за легализирането на въоръжените структури все още не е окончателно, защото същата вечер телеграфически нареждат на войводите в Битолско да чакат допълнителни инструкции[67].

---

[65] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 155, л. 180, Я. Пеев от Солун, 16 и 17 юли 1908; а.е. 143, л. 63, л. 66, Н. Семенов от Серес, 20 юли; а.е. 140, л. 152-153, Я. Пеев от Солун, 19 юли 1908.

[66] Пак там, а.е. 140, л. 101-102, Т. Недков от Битоля, 17 юли 1908; **Трайчев, Г.** Принос към историята на революционното дело в Македония (Прилепско). С., 1925, 58-59; Борбите в Македония и Одринско. Спомени. С., 1981, с. 116.

[67] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 118-119, Я. Пеев от Солун, 17 юли 1908; а.е. 117, л. 155, Я. Пеев от Солун, 16 юли 1908.

Младотурски офицери и български революционни дейци след 24 юли 1908 г. в Солун

В изпълнение на циркулярна заповед на Битолския окръжен комитет три дни по-късно българските чети от района влизат във вилаетския център, където са посрещнати тържествено от местните османски власти и членовете на Младотурския комитет. Ръководителите на Скопски революционен окръг обаче смятат тази стъпка за твърде прибързана. Окръжните войводи Тодор Александров и Ефрем Чучков легализират четите си десетина дни по-късно, след като са предприели мерки за укриване на оръжието[68]. Техните колебания споделя и Христо Матов, член на Задграничното представителство и един от най-изявените идеолози на "десницата". По настояване на П. Пенчев и П. Христов той пристига от София в Солун, но главно със задачата да предотврати разпадането на организацията. Дори топлото посрещане, което му устройва Младотурският комитет, не успява да разсее подозренията му към новия режим[69].

Неоднозначната реакция на българите към събитията след 24 юли ясно проличава по време на конституционните чествания. В официалната си приветствена реч пред събралото се множество в Солун на 25 юли секретарят на българската църковна община Тодор Паскалев не пропуска да отбележи, че ако не получат обещаните права, "българите ще бъдат първи да подемат борбата отново". Българският национален трикольор демонстративно украсява облеклото на манифестиращите в Серес българи, които посрещат без особен ентусиазъм младотурските лозунги за свобода, братство и равенство[70]. Въпреки първоначалните съмнения и колебания обаче както във ВМОРО, така и в по-широките среди на българската общност в Македония и Одринско постепенно се налага убеждението, че Младотурският преврат открива нови възможности за националната им кауза. Усилията на Младотурския комитет да ангажира различните националности с реформите естествено подхранват надеждите за действителна промяна. Дори

---

[68] **Петров, Т**. Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско (1904-1912). С., 1991, 32-33.

[69] **Матов, Хр**. За своята революционна дейност. Лични бележки. С., 1928, с. 55; **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 1, Я. Пеев от Солун, 1 авг. 1908.

[70] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 134-135, Я. Пеев от Солун, 14 юли 1908; л. 116-116а, Н. Семенов от Серес, 12 юли 1908.

опитите за сближение и обединение между "левицата" и "десницата" в революционната организация, започнали от края на юли, са стимулирани до голяма степен от младотурците, които се стремят да тушират съществуващите конфликти на всички нива[71]. Фактът, че формират специална комисия, натоварена да проучи постановленията на османската конституция, за да формулират въз основа на тях своите искания, показва, че лидерите на "десницата", въпреки всичките си резерви, подхождат сериозно към преговорите с Комитета "Единство и прогрес". В същото време те търсят споразумение със санданистите, за да засилят доверието на младотурците към ВМОРО и да укрепят позициите ѝ на авторитетна политическа сила[72].

Гръцката въоръжена организация като цяло запазва негативното си отношение към Комитета "Единство и прогрес" и след преврата. Андартските шефове пренебрегват обявената политическа амнистия и до края на юли не се отзовават на младотурската инициатива за преговори. През този период се легализират само няколко малобройни чети, съставени изцяло от българи патриаршисти (т.нар. гъркомани)[73]. Младотурската политика за помирение се възприема като заплаха за гръцките интереси в районите с българско, албанско и влашко население, в които позициите на Патриаршията се отстояват със средствата на въоръжената пропаганда. По-голямата част от водачите на гръцките чети категорично се противопоставят срещу разформироването на въоръжените структури. Някои от тях дори преценяват обстановката като благоприятна за активизиране на кампанията срещу българските (екзархистки) села, докато османските власти са напълно дезорганизирани, а четите на българската революционна организация се легализират[74].

Към края на юли след намесата на гръцките консулства в Македония са предприети първите опити за споразумение. Всъщ-

---

[71] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л.180, Я. Пеев от Солун, 17 юли 1908.

[72] Пак там, а.е. 140, л. 118-119, Я. Пеев от Солун, 17 юли 1908.

[73] **Dakin, D**. The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913. Thessaloniki, 1966, p. 379; **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 143, л. 198, извлечение от рапортите на БТА в Серес от 20 юли 1908.

[74] **Dakin, D**. Op.cit., p. 380.

ност Младотурският комитет в Битоля преговаря с представители на гръцката митрополия и гръцкото консулство в града, докато андартите в района се събират в близкото с. Магарево в очакване на инструкции. Гръцко-младотурските отношения допълнително се усложняват от изискването на КЕП всички членове на въоръжената организация, дошли от Гърция и Крит, да напуснат директно Турция[75]. Предложението на младотурците да приемат само местните кадри, които представляват незначителна част от състава на четите и произхождат от българските патриаршистки среди, е крайно неприемливо за гръцката организация, защото би било недвусмислена демонстрация на пропагандния ѝ характер. Андартските формирования, предвождани от В. Каравитис и Г. Макрис, влизат в Битоля на 7 август, след като КЕП оттегля своето условие, което остава единствен предмет на гръцко-младотурските преговори. Легализирането на гръцката четническа организация преминава в атмосфера на зле прикрита враждебност. На път за Битоля андартите опустошават влашкото училище в с. Търново, докато в същото време младотурците късат плакатите с лика на символа на гръцката пропаганда в Македония Павлос Мелас, разлепени по улиците на града. На "тържествената" церемония по посрещането на четите Младотурският комитет изпраща само един свой представител и не полага никакви усилия да осигури участието на другите национални общини в Битоля[76].

Два дни по-късно при влизането си в Серес известният андартски водач капитан Зербас прави официално изявление пред посрещачите, според което гръцката борба в Македония е целяла единствено да защити целостта на империята, заплашена от европейските реформи и великобългарските тежнения[77]. Тази реч, съставена в гръцкото консулство и издържана в духа на тезата за общите гръцко-турски интереси, не успява да заличи впечатлението за напрежение в отношенията между КЕП и гръцката въоръжена организация. Част от нейните ръководни кадри остават в не-

---

[75] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 148-149, Т. Недков от Битоля, 19 юли 1908.

[76] Пак там, л. 250-251, Т. Недков от Битоля, 26 юли 1908.

[77] Пак там, л. 269, Н. Семенов от Серес, 28 юли 1908; л. 271, български превод от гръцкия текст на речта.

легалност и през следващите месеци след неуспешни опити да съхранят структурите ѝ постепенно се изтеглят в Гърция. Официалните гръцко-младотурски контакти през този период се осъществяват чрез д-р А. Заннас, Марко Теодоридис и Дингас, определени от гръцкия комитет в Солун да представляват организацията пред Централния Младотурски комитет. Тези връзки не съдействат особено за затопляне на отношенията между двете организации. През септември д-р Заннас предупреждава Патриаршията и гръцкото правителство, че позицията на младотурците по въпроса за правата на националните общности е сериозна заплаха за гръцките интереси в империята[78]. Само малка част от дейците на гръцката въоръжена организация са убедени в необходимостта от разпускането ѝ. Антонакис, който поддържа връзки с младотурците още преди преврата, и Евалиотис от комитета в Серес дори съдействат на КЕП за разформироването на гръцките чети. Убийството на двамата функционери по нареждане на солунския комитет е показателно за силните антимладотурски настроения в гръцката организация[79].

Сръбската пропагандна организация се легализира сравнително най-късно. В началото на август нейните комитети все още изчакват инструкции от Белград, за да определят своята позиция в променената обстановка след 24 юли[80]. Впечатлението, че младотурците не проявяват особен интерес към сръбската организация, се потвърждава от факта, че гръцкият комитет в Битоля се опитва да уговори и приемането на сръбските чети. Макар да не отправя покана за преговори към сръбските пропагандни структури, КЕП предприема енергични действия срещу четите. Сръбската атака срещу българско село в Паланечко в края на юли среща въоръжен отпор не само от страна на селяните, но и на турската жандармерия[81]. При това положение разпускането на въоръжените формирования става неизбежно. След като получават

---

[78] **Zannas, A.** Op.cit., 55-57.

[79] **Dakin, D.** Op.cit., 383-386.

[80] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 193-194, А. Тошев от Белград, 22 юли 1908.

[81] Пак там, а.е. 143, л. 223, извлечение от рапортите на БТА в Скопие, юли 1908.

съответните указания в Белград, на 9 август в Скопие пристигат няколко войводи. Сръбският консул Ж. Балугджич ги представя на валията и демонстративно ги предупреждава в негово присъствие, че Сърбия занапред няма да подкрепя четническите действия. Три дни по-късно почти всички сръбски чети в района се легализират, а между 17 и 21 август част от водачите им се отправят на тържествено шествие от Скопие през Велес, Прилеп и Битоля до Солун. В Битоля обаче единствено гръцката община се включва в посрещането им, а в Солун организираното тържество си остава само сръбско-младотурско мероприятие[82].

Независимо от пренебрежението на "Единство и прогрес" към сърбите и първоначалните колебания в средите на сръбската пропагандна организация, от втората половина на август отношенията между тях се развиват гладко и безпроблемно. Правителството в Белград решително съдейства в тази посока, като предприема мерки за бързата трансформация на пропагандните структури в легална организация с програма, съобразена с новите политически реалности.

Зад фасадата на празничната атмосфера около конституционните тържества и легализирането на четите отношенията на Младотурския комитет с българските и гръцките организации остават сложни и противоречиви. Усилията на младотурците да задушат с административни мерки съществуващото противопоставяне между тях търпят провал. След оттеглянето на гръцките чети голяма част от българските патриаршистки села преминават към ведомството на Екзархията, което предизвиква остри конфликти за собствеността върху църквите и училищата. Решението на Младотурския комитет да затвори спорните сгради до приемането на закон от все още неизбрания парламент е посрещнато с еднакво недоволство от българи и гърци[83]. Политиката за общо помирение и обединение на всички националности и политически сили фактически се свежда до усилията на КЕП да подмени

---

[82] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 303, Ив. Икономов от Скопие, 30 юли 1908; а.е. 112, л. 43, 80, Я. Пеев от Солун, 4 и 8 авг. 1908.

[83] Пак там, а.е. 140, л. 279-280, л. 304, Н. Семенов от Серес, 28 и 30 юли 1908; а.е. 116, л. 123-124, Я. Пеев от Солун, 10 авг. 1908; **Dakin, D.** Op.cit., 385-386.

националните програми със собствената си платформа за конституционни реформи и да претопи националните организации, като ги трансформира в звена на качествено различна политическа формация. Обявеното намерение на комитета да координира действията си с националните движения всъщност представлява само имитация на преговори. Към средата на август, още преди официалното приключване на започналите разговори с представители на различните организации, младотурците огласяват един програмен документ, който представят като резултат от "постигнатия компромис" в хода на преговорите. Категоричното несъгласие с повечето от текстовете, изразено от българска и гръцка страна, е оставено без внимание[84].

Младотурската инициатива за свикване на общ конгрес с представители на всички националности в европейските вилаети така и не се реализира. Националните организации категорично отхвърлят предложението на младотурците за обединение чрез интернационализиране на местните структури на "Единство и прогрес". От края на юли Младотурският комитет започва да организира общоградски събрания във вилаетските центрове за обсъждане на предстоящите реформи. В Битоля дори е избран смесен комитет, натоварен да проучи европейските конституционни закони и да изготви предложения за промени в османската конституция[85]. Двете събрания, свикани в Одрин през втората половина на август, имат за задача за изработят устав за основаване на интернационален клуб. Хладното отношение на гърците, представени символично на тези форуми, е явна демонстрация срещу обединителната политика на младотурците. Другите национални общини в града се включват по-активно, но сред присъстващите видимо преобладават турските офицери от "Единство и прогрес"[86].

---

[84] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 42, Я. Пеев от Солун, 6 авг. 1908; л. 267-268, М. Несторов от Цариград, 28 авг. 1908.

[85] Пак там, а.е. 143, л. 225 и сл., извлечение от рапортите на БТА в Скопие, юли 1908; а.е. 140, л. 295-296, Я. Пеев от Солун, 29 юли 1908; а.е. 143, л. 217, извлечение от рапортите на БТА в Битоля от 17 и 18 юли 1908; **НБКМ-БИА**, ф. 808, а.е. 465, л. 38.

[86] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 116, л. 139, д-р Кожухаров от Одрин, 12 авг. 1908.

Програмата на "Османския Съединителен клуб", формиран в Битоля през декември 1908 г., отразява младотурския замисъл за обединяване на различните националности в организации от казионен тип. Документът определя валията за почетен председател, предвижда половината от членовете на Управителния съвет да бъдат посочени от Младотурския комитет, налага заседанията да се водят задължително на турски език и препоръчва изграждането на професионални сдружения като структури на клуба[87]. Опитите на КЕП да елиминира по този начин националните организации и да ангажира със своята програма по-широки социални среди от различните националности не се увенчават с успех. Създадените в някои градове смесени клубове остават с неясни функции, без авторитет и не успяват да преодолеят съществуващите вражди и противоречия, още по-малко да изместят организационните структури на националните движения. Въпреки че не се отказва от тази политика, Младотурският комитет е принуден да поощрява формирането на легални политически организации с чисто национален характер, за да си осигури подкрепата на нетурските общности в предстоящата битка за централната имперска власт.

---

[87] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 142, л. 40, Т. Недков от Битоля, 19 дек. 1908; л. 41-42, програма на Битолския османски съединителен клуб (бълг. превод).

2. Националните програми между радикализма и реформизма

Конституционно-парламентарният режим на управление, установен в Османската империя в резултат от Младотурския преврат, поставя националните движения в нова политическа ситуация. Провъзгласяването на либералните принципи за политическа свобода, национално и религиозно равноправие като основа на османската управленска система постига очаквания от младотурците ефект – получава одобрението на европейските сили и замразява поредния им реформен проект за Македония. При тези условия легализирането на революционните и пропагандните организации, разпускането на въоръжените им структури и преходът към нов тип национални политически формации се оказват неизбежни. Въпреки че нетурските националности остават, общо взето, пасивен наблюдател на събитията през юли 1908 г., след възстановяването на конституцията настъпва видимо оживление в обществено-политическия живот на империята. В първите седмици след преврата започва сериозно прегрупиране на силите в средите на националните движения, които са изправени пред необходимостта да приведат своите програми и организационните си структури в съответствие с новите политически реалности. Тези процеси са повлияни и от международната конюнктура – от реакцията и поведението на европейските сили и на балканските държави като сериозен фактор в развитието на националните идеологии.

Прокламирането на конституцията е неочаквано и изненадващо за българската революционна организация. Дори лидерите на "левицата", които следят отблизо и със симпатии развитието на младотурското движение, признават, че не са очаквали подобен ускорен развой на събитията[1]. Поради това през първите десетина дни след преврата ВМОРО, като най-авторитетен представител на българите в империята, не излиза с конкретни програмни документи. В началните си контакти с представителите на Комитета "Единство и прогрес" лидерите на двете крила се при-

[1] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 201-202, Я. Пеев от Солун, 22 юли 1908.

държат към най-общи постановки – декларират своята подкрепа за новия режим и намерението си да съхранят структурите на легализираната вече организация като посредник между българското население и новите османски власти.

Първият български документ, който се появява няколко дни след преврата и носи подписа на Я. Сандански, не съдържа програмни постановки и цели по-скоро да даде гласност на антиабсолютистките и интернационалните позиции на авторите и тяхната съпричастност към младотурските лозунги за свобода, братство и равноправие[2]. В този дух са и многобройните публични изяви на дейците от "левицата" по време на конституционните тържества. Павел Делирадев доразвива и изяснява позициите ѝ в свои изявления и интервюта за някои турски вестници[3]. Идеите му се свеждат до два основни извода: автономията на Македония и Одринско не може да бъде интерпретирана по друг начин освен като подготвителен етап за присъединяването им към България, което само по себе си е илюзия; укрепването и усъвършенстването на конституционно-парламентарния режим може да накара българите да се откажат от този идеал и при новите условия да изхождат не само от национални, но преди всичко от позициите на османски граждани. Печатният орган на серската група на Я. Сандански в. "Конституционна заря" оценява Младотурския преврат като начало на един продължителен процес на реформи в политическата система и стопанския живот на империята, които не биха могли да се реализират без участието на всички революционни сили[4].

В същото време в. "Илинден" в София, който отразява позициите на другото крило в организацията, запазва резервираното си отношение към промените в Турция и се въздържа от категорични оценки и прогнози. При първите си срещи с представите-

---

[2] Виж текста на документа в: **Билярски, Ц.** Вътрешната македоно-одринска революционна организация, Съюзът на българските конституционни клубове и Народно-федеративната партия (Българска секция) след Младотурската революция. – Известия на държавните архиви. Т. 56, 1988, 128-129.

[3] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 143, л. 154-155, рапорт на Българското търговско агентство в Солун, 24 юли 1908.

[4] Конституционна заря, № 4, 29 авг. 1908, с. 1.

лите на "Единство и прогрес" в Битоля ръководителите на ВМОРО Петко Пенчев и Павел Христов не поставят директно въпроса за автономията на Македония и Одринско, но изрично подчертават, че очакват от новото управление да осигури на българите правата, преследвани с искането за самоуправление. Дейците на "десницата" са по-категорични по този въпрос в контактите си с европейските дипломати, като посочват, че обособяването на Македония в границите на "неразделна Турция" с местен законодателен орган, независим от общоимперския парламент, не само ще завърши реформеното дело на великите сили, но ще гарантира утвърждаването на новия режим в империята. В контекста на тези разсъждения неизменно се акцентира върху необходимостта от ново административно деление на основата на националния признак[5].

Вътрешнополитическите и международните условия след 24 юли принуждават ръководството на ВМОРО да внесе известни модификации в своята програма в хода на преговорите с "Единство и прогрес". В писмо-обръщение до Младотурския комитет от 5 август 1908 г. Централният комитет на Вътрешната организация заявява готовността си да ревизира крайната ѝ цел, тъй като в новата ситуация "на автономията се противопоставя принципът на единството и неразделността на Турция"[6]. Текстът на документа отразява усилията на "десницата" да намери по-гъвкави форми, за да прокара своите искания, като ги обвърже с въпроса за общото реформиране на империята. В този дух формулата за "административно самоуправление на Македония" е поставена в контекста на идеята за децентрализация на управлението в Турция. Уточнението, че новото административно деление трябва да бъде съобразено с етническите граници на отделните националности, а самоуправлението да се реализира чрез областно събрание с широки правомощия, показва, че корекциите са по-скоро във формулировките, отколкото в реалното съдържание на автономистката програма[7].

---

[5] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 14-15, Ив. Икономов от Скопие, 2 авг.1908.

[6] **Билярски, Ц**. Цит.съч., 130-131 (док. 4).

[7] Пак там.

Крайната неотстъпчивост и неприкритата подозрителност на младотурците към всички варианти на искането за самоуправление налага поредната компромисна стъпка на ВМОРО. Няколко дни след първото писмо във второ обръщение към Младотурския комитет ЦК на Вътрешната организация се отказва от "спешния характер на програмата от 5 август" и уточнява, че гледа на нея като на принципна декларация, която да послужи за база на разискванията на планирания от КЕП общ конгрес на всички национални организации[8]. Независимо от това изявление "десницата" не сваля от дневен ред искането за автономия, което поставя недвусмислено в хода на преговорите с Младотурския комитет в Солун в началото на август. Махмуд Шевкет паша обяснява прекъсването на преговорите и предпочитанията на съпартийците му към групата на Я. Сандански с факта, че Матов и Пенчев настойчиво повдигат въпроса за автономията на Македония, докато другите "не отиват толкова далече"[9].

Избистрянето на българските политически програми върви и в хода на преговорите за обединение между двете крила в революционната организация. Към средата на август Н. Наумов изготвя проект за обща платформа на ВМОРО[10]. Като се позовава на проекта за Органически устав на европейските вилаети от 1880 г., на европейските реформени програми и на чл. 108 и 109 от османската конституция, документът последователно прокарва идеята за областно самоуправление на Македония начело с генерал-губернатор, отделно правителство, областна жандармерия и милиция и областно събрание със законодателни правомощия[11]. Предложеният проект отразява най-радикалните идеи от автономистките програми на българската революционна организация. Това предопределя реакцията на двата лагера – представителите на "десницата" го приемат по принцип, докато "левицата" го отхвърля като твърде краен.

---

[8] **Билярски, Ц**. Цит.съч., 131-132 (док. 5).

[9] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 210; **Дорев, П**. Външна политика и причини за нашите катастрофи. С., 1924, 18-19.

[10] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 68, Я. Пеев от Солун, 7 авг. 1908.

[11] **Билярски, Ц**. Цит.съч., 136-137 (док. 8).

След пропадането на поредния опит за обединение дейците от "левицата" излизат със собствен програмен документ, известен като "Проекто-програма на Македоно-одринската революционна организация (МОРО)", дело главно на П. Делирадев[12]. В духа на неговите идеи документът извежда на преден план общополитически и социално-икономически искания – еднокамерен парламент, широка изборност в административната и съдебната йерархия, всеобщо равно и пряко изборно право, радикална аграрна реформа. Независимо от подчертания стремеж за обвързване на националните проблеми с процеса на реформиране и демократизиране на османската политическа система, очевидно въпросът за автономизма на този етап не е окончателно решен в средите на "левицата". В "Окръжно до околийските ръководства на Серски, Струмишки и Солунски революционен окръг", което предхожда проектопрограмата, главната цел на организацията при новите условия е формулирана най-общо – "въдворяване на едно положение, при което всяка нация, включително нашата – българската – да има обезпечени всички гаранции за свободно политическо, икономическо и културно развитие... като отделна нация, със специфични особености и изисквания"[13]. Същността на предложения проект се определя от искане за самоуправление на областите, окръзите и общините "в кръга на техните вътрешни работи и интерес". По повод на тази формулировка печатният орган на санданистите в. "Конституционна заря" отбелязва, че всички останали искания могат да бъдат реализирани само в условията на широко областно самоуправление[14]. За размера на самоуправлението може да се съди от предвидените компетенции за централната власт – извън външната политика, общоимперските финанси, армията и съобщенията, всички други функции трябва да се предадат на областните органи на управление[15].

Очертават се известни различия в позицията на "левите" идеолози и старите революционни кадри от обкръжението на

---

[12] Проекто-програма на Македоно-одринската революционна организация. Солун, 1908.

[13] Пак там, с. 4.

[14] Конституционна заря, № 5, 1 септ. 1908.

[15] Проекто-програма..., 8-9.

Сандански. Твърдението на един от серските революционери, че санданистите се стремят към широко самоуправление на Македония и Одринско, независимо дали другите области ще получат подобни права[16], трудно се вписва в идеята за приоритета на общоимперските пред националните интереси, лансирана от П. Делирадев и другите социалисти (Н. Харлаков, А. Томов, Н. Стойнов) от идейния щаб на "левицата". Без да поставя под съмнение лоялността си към Младотурския комитет, Сандански твърдо отстоява независимостта на българската революционна организация като "единствен представител на законните тежнения на македоно-одринските българи"[17].

Анализът на програмните документи, изхождащи от средите на двете крила в българската революционна организация, показва значителни сходства по основните въпроси за политическата система и административното устройство на империята. Идеолозите на двете течения се обявяват за ревизия на османската конституция в духа на крайния либерален конституционализъм – пълно национално и верско равноправие, гарантиране на общодемократичните свободи (на словото, печата и сдруженията), еднокамерен парламент, обща и облекчена военна повинност, пълна политическа амнистия, образование на матерен език. В проектопрограмата на МОРО са прокарани някои по-крайни политически и социални идеи – за премахване на всички остатъци от султанския абсолютизъм и за радикална аграрна реформа, които отразяват левите политическите възгледи на идеолозите в серската и струмишката група.

Известни нюанси се очертават и по основния въпрос за областното самоуправление. И двете страни декларират, че приемат и подчиняват своите програми на идеята за единството и неразделността на Турция. Дейците на "десницата" обаче последователно отстояват принципа за национално самоопределение и поставят акцента върху идеята за автономия, модифицирана в искането за административно или областно самоуправление на Македония и Одринско. В документите на другото течение, подготвени главно от групата около Я. Сандански, това искане е форму-

---

[16] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 198-199.

[17] Проекто-програма..., с. 3.

лирано по-предпазливо и с очевиден стремеж националните аспекти да бъдат подчинени и пречупени през призмата на либералните реформи в империята.

В идейно-политическия спектър на българското национално движение реформистката промладотурска тенденция се проявява най-силно сред част от дейците на "левицата". Струмишката група на Хр. Чернопеев към края на септември се отказва от проектопрограмата на МОРО[18]. Във в. "Единство" струмичани декларират като своя главна цел единението на всички националности и консолидирането на политическите сили около Комитета "Единство и прогрес" в името на интересите на цялата империя срещу всякакви "външни попълзновения"[19]. Убедени, че лозунгът за автономия води до пълна изолация на българите, тези дейци категорично отхвърлят утвърдените специфични задачи на националното движение и апелират за обединение на всички революционни сили в единна османска демократична партия начело с Младотурския комитет.

Реформистката линия през този период се отстоява и от страниците на сп. "Културно единство", което започва да излиза през октомври 1908 г. в Солун под редакцията на Антон Страшимиров[20]. За разлика от струмичани кръгът около "Културно единство" ревизира автономистката програма изцяло от културно-еволюционни позиции. Сътрудниците на списанието смятат, че моментът за издигане на крупни политически искания, като това за областно самоуправление, все още не е назрял и виждат реалните перспективи за еманципация на нетурските националности не в политическия живот, а в интензивната културна и икономическа дейност. Тази идея се обосновава със стопанските интереси на имотните български слоеве, свързани с обширните имперски па-

---

[18] **Първанов, Г.** Народно-федеративната партия в национално-освободителното движение. – Векове, 1989, бр. 3, с. 34.

[19] Единство, № 3, 4 окт. 1908; № 4; 8 окт. 1908; № 7, 22 окт. 1908.

[20] **НБКМ-БИА**, ф. 567, а.е. 563, л. 5, А. Страшимиров до Михайловски, Солун, 2 септ. 1908.

зари, което дава основание на редакцията да заключи, че "туркофилството става икономически инстинкт на нацията"[21].

Промените в политическия живот на Османската империя след 24 юли не допринасят за възстановяване на организационното единство в българското национално движение. Разногласията по оценката за характера на младотурската политическа доктрина, за реалните перспективи на реформите и за отношенията с Комитета "Единство и прогрес" внасят нови сериозни различия между отделните групировки в революционната организация. Организационните и идейните трансформации в лагера на "десницата" не променят същността на политическата ѝ идеология. Тези дейци отстояват независимостта на българското национално движение и неговите традиционни и вътрешно присъщи цели – за приоритетно решаване на националните проблеми на основата на самоуправлението.

В противоположния край на българския политически спектър се оказват дейците от Струмишки революционен окръг. Техните позиции се обосновават от функционери, свързани със социалистически и други леви формации в Княжеството, но със слаби връзки с революционното движение в империята до преврата. Изявеният интернационализъм като проявление на политическите им убеждения налага една крайно реформистка и определено промладотурска линия на тези среди от "левицата". Въпреки сходните политически програми на "десницата" и на серската група в "левицата", наследените от предходния период силни личностни противоречия тласкат Сандански към по-тясно единодействие с реформисткото течение[22]. Идейно-политическите различия задълбочават организационното разединение в българското национално движение и намират своето място в програмите на двете основни формации на българите след Младотурския прев-

---

[21] Културно единство, № 2, 15 окт. 1908, с. 1-2; № 6, 15 дек. 1908, с. 1-4.

[22] **Пандев, К**. Политически искания и програми на българското националноосвободително движение в Македония и Одринско 1878-1912. – Исторически преглед, 1980, бр. 6, с. 40; **Първанов, Г**. Цит. съч., с. 35.

рат – Съюза на българските конституционни клубове и Българската народно-федеративна партия.

Отношението на албанците към преврата и новия режим е сложно и противоречиво. Албано-младотурското единодействие в Косово в дните около 24 юли се осъществява на основата на крехко и краткотрайно споразумение, което илюстрира по-скоро способността на младотурците да си осигуряват съюзници с цената на временни компромиси, отколкото съпричастността на албанците в района към османския конституционализъм[23]. Без ясна представа за същността на младотурската политическа доктрина местните албанци се обявяват в подкрепа на искането за възстановяване на конституцията срещу обещания за запазване на традиционните им данъчни привилегии, правото да носят оръжие и при изричното условие да бъде гарантирана неприкосновеността на султана. Искането за отваряне на албански училища тук е слаб отглас на албанската национална идея, която трудно си пробива път сред население, тясно свързано икономически и психологически със стария режим. Ето защо и първите прояви на антимладотурската опозиция броени дни след преврата изхождат именно от тези среди. Враждебна е реакцията и на албанските мюсюлмани в Шкодра, които не крият опасенията си, че промените в управлението са заплаха за привилегированото им положение, произтичащо от религиозната им принадлежност и специални отстъпки от стария султански режим[24].

Албанските революционни структури в Западна Македония и Централна Албания координират действията си с младотурските комитети в навечерието на преврата. Албано-младотурското взаимодействие в тези райони варира от персоналните връзки на отделни албански дейци с младотурците през споразумения за общи действия до организационното обвързване на двете движения чрез сливане на местните им комитети на основата на младотурската програма за конституционно-парламентарно управле-

---

[23] **Pinon, R.** La Question albanaise. – Revue des deux mondes, LXI, 1909, p. 812.

[24] **Skendi, S.** The Albanian National Awakening 1878-1912. New Jersey, 1967, p. 344.

ние[25]. Фактът, че поканата на "Единство и прогрес" към националните организации след 24 юли за договаряне на обща политическа платформа пренебрегва албанските комитети, създава впечатление, че КЕП гледа на тях като на собствени структури. Всъщност в навечерието на преврата албанското революционно движение в империята излиза с ясно формулирано искане за автономия. В среща с Ниязи бей на 23 юли в Ресен двама от най-активните функционери на албанското четническо движение – Михал Грамено и Черчиз Топули, заявяват, че приемат по принцип младотурската програма с едно допълнително условие – да се гарантира самоуправлението на Албания начело с губернатор, назначен от султана[26]. Тази формулировка е индикатор за еволюцията в средите на албанската революционна организация, която с възникването си в края на 1905 и началото на 1906 г. се ориентира главно към пропагандиране на национално-просветителски идеи. Радикализирането на програмите ѝ очевидно е резултат от влиянието на автономисткото течение в албанските емигрантски кръгове, които поддържат тесни връзки с комитетите в Албания.

Прокламирането на конституцията в Турция раздвижва и албанската емиграция. Част от нейните представители се завръщат в Албания, което внася допълнително оживление в идейното и организационното развитие на албанското движение в империята[27]. Събитията в Турция предизвикват известна промяна в позициите на радикалното течение, което до преврата категорично се противопоставя на всяко сътрудничество с Комитета "Единство и прогрес". Като запазват своята резервираност към младотурската програма, тези дейци приемат, че албанците могат да подкрепят реформите, доколкото един либерален режим би им осигурил по-свободно културно-национално и политическо развитие. Вестник "Комби" (Бостън) подчертава, че младотурците се стремят към възраждане и укрепване на Османската империя, докато албанците целят откъсване и самоуправление, но допуска сътрудничество с КЕП, защото настъпилите промени трябва да бъдат използвани

---

[25] **Сенкевич, И. Г**. Освободительное движение албанского народа в 1905-1912 г.г. Москва, 1959, 92-93.

[26] **Grameno, M**. Kryengritja shqiptare. Vlorë, 1925, p. 106.

[27] **Дипломат**. Албанското възраждане. С., 1909, с. 29.

в интерес на албанската национална кауза. Подобна е позицията и на в. "Шпнеса е Шкюпнис" (Рим), който до 1908 г. е трибуна на едни от най-радикалните идеи в албанската политическа мисъл[28].

Интересна е реакцията на албанските издания, които очертават идеологията на реформисткото течение. Единни в периода до преврата по въпроса за приоритета на културно-просветителските задачи на националното движение, неговите представители се разминават по редица други проблеми, което оказва съществено влияние върху позициите им след 24 юли. Вестник "Лирия" (ред. Мидхат Фрашъри), който излиза веднага след прокламирането на конституцията първоначално в София, а по-късно в Солун, възторжено приветства Младотурския преврат и апелира за безусловна подкрепа на новия режим. Вестникът вижда бъдещето на албанското движение в тясно взаимодействие с "Единство и прогрес" за укрепване на конституционното управление[29]. Тези декларации дават повод на друг представител на реформисткото течение – Фаик Коница, да отбележи критично, че "Лирия" на М. Фрашъри е трибуна на младотурската програма. До 1908 г. "Календари комбиар" на М. Фрашъри и сп. "Албания" на Ф. Коница сериозно се сблъскват по въпроса за политиката на европейските сили и намесата им във вътрешните проблеми на империята[30]. Краен противник на външната интервенция, М. Фрашъри оценява положително младотурските усилия за освобождаване на Турция от европейската опека. Известен с тесните си връзки с официалните кръгове във Виена, Фаик Коница от своя страна очевидно е повлиян от австро-унгарската въздържаност по отношение на политическите промени в империята. Той приема скептично новия режим и заема крайна позиция по въпроса за бъдещите насоки на албанското национално движение, като апелира албанците да не отстъпват от борбата си нито стъпка. След преврата Коница отива доста напред в схващанията си за задачите на движението. Като отбелязва, че албанците ще бъдат лоялни към новия режим, сп. "Албания" подчертава: "Но тук не трябва

---

[28] **Сенкевич, И. Г**. Цит. съч., с. 109.

[29] **Соколова, Б**. Албански възрожденски печат в България. С., 1979, с. 102.

[30] **Skendi, S**. Op.cit., 185-186.

да има никакво недоразумение – националисти ще бъдем повече от всякога и една автономна провинция е минималното, което можем да приемем"[31]. Така един от най-изявените представители на албанския реформизъм след Младотурския преврат се оказва на сходни позиции с радикалния в. "Комби", който в този период още по-настойчиво отстоява издигането на автономизма в общоалбанска програма[32].

След Младотурския преврат албанските дейци уеднаквяват схващанията си по въпроса за средствата. Налага се мнението, че албанците трябва да се приспособят към конституционно-парламентарното управление и да използват благоприятните условия, за да постигнат националната си консолидация и еманципация със средствата на легалната политическа дейност. Запазват се обаче различията във вижданията за непосредствените задачи на албанското движение при новите условия. За част от дейците, настроени резервирано към младотурския режим, само автономията на Албания може реално да гарантира националните и политическите права на албанското население. За друга част осъществяването на младотурската програма е достатъчна гаранция за нормалното развитие и просперитета на албанската общност в империята.

Тези две основни тенденции не изчерпват цялото разнообразие от идеи в многопластовата идеология на албанското национално движение. В началото на септември 1908 г. в Албания се завръща Исмаил Кемали, един от ярките представители на реформисткото течение[33]. Неговите възгледи и политическа дейност са илюстрация на сложната и противоречива позиция на албанските мюсюлмани, силно обвързани с османската политическа система. Бивш висш чиновник от османската администрация, организационно и идейно съпричастен към младотурското движение в Западна Европа в началото на века, той оценява идеите на кръга около Ахмед Риза за силно централизирана власт и османизация

---

[31] **Skendi, S.** Op.cit., p. 344.

[32] Akte të Rilinjes kombëtare shqiptare 1878-1912. Tiranë, 1978, 185-186.

[33] **Kondis, B.** Greece and Albania 1908-1914. Thessaloniki, 1976, p. 39.

на нетурските националности като сериозна заплаха за албанските интереси[34]. Като се ориентира към групата на принц Сабахеддин, още преди преврата Исмаил Кемали се оказва в опозиция на доминиращата линия в младотурското движение, а политическите му възгледи очертават една трета тенденция в албанската национална идеология – за решаване на албанския въпрос в процеса на реформиране и трансформиране на империята на основата на административната децентрализация. Типичен представител на реформистките и конформистките албански среди, Исмаил Кемали допуска, че тези преобразувания са осъществими дори в условията на стария режим при подходяща промяна в султанската политика. В самото навечерие на преврата той се обръща към Абдулхамид II с лична молба в този смисъл[35].

Специфичната социална и културно-религиозна структура на албанското население в империята обуславя оформянето на няколко пласта в албанската политическа идеология. На основата на реформисткото и радикалното течение от периода до 1908 г. след Младотурския преврат в албанското национално движение се очертават политически линии, които най-общо могат да се характеризират като радикална, реформистка промладотурска и консервативно-реформистка. Докато първите две тенденции и борбата между тях за доминиране в албанските национални организации обуславят идейното развитие на албанското движение във вилаетите, третата линия намира изява главно в хода на парламентарната избирателна кампания и в програмите на албанските представители в османския парламент от края на 1908 година.

Гърците в Османската империя посрещат Младотурския преврат със смесени чувства. От една страна, действителното прилагане на либералните принципи в управлението на империята би облагодетелствало гръцкия елемент поради силните му позиции в османската икономика. От друга страна обаче, конституционно-парламентарният режим заплашва да обезсили много от резултатите на гръцката църковно-културна и въоръжена пропагандна дейност. Свързаните с нея среди в Кралството и в импери-

---

[34] The Memoirs of Ismal Kemal Bey. (Ed. S. Story) London, 1920, p. 308.

[35] Ibid., 313-315.

ята със задоволство констатират, че след 1903 г. "българското напредване" в Македония е спряно и голям брой села са върнати към ведомството на Гръцката патриаршия[36]. След Младотурския преврат обаче структурите на гръцката пропагандна организация, чиито успехи се дължат до голяма степен на благосклонното отношение на стария режим, са сериозно разклатени. След разпускането на четите значителна част от негръцките патриаршисти напускат ведомството на гръцката църква – около 80 000 българи преминават към Екзархията, а сред православните албанци и власите се развиват силни антигръцки настроения[37]. Новосъздадените легални национални организации подронват монополното положение на Патриаршията като най-авторитетен представител на православното население пред османските власти. Културно-образователната програма на младотурците за държавен контрол и за приоритет на османското възпитание в училищата влиза в остро противоречие с усилията на патриаршистката институция да запази доминиращите си позиции в културния живот на християнското население[38].

При тези условия в гръцката политическа мисъл след 24 юли се очертават две основни виждания за поведението на османските гърци – за придържане към старите методи и форми на пропагандна дейност, доколкото това е възможно в променената политическа ситуация, или за принципна промяна на тактиката съобразно новите условия. Различията в отношението към младотурския режим довеждат до първите сериозни противоречия в средите на гръцкото национално движение[39]. Голяма част от функционерите на въоръжената пропагандна организация, главно военните кадри, не приемат новите политически реалности като основателна причина за разпускането на нейните структури. Младотурският режим според тях няма да доведе до никакви съществени изменения в системата на управление и рано или късно усло-

---

[36] Istoria tou Ellinikou Ethnous. T.14, Athina, 1981, s. 257.

[37] **Пандевски, М**. Политичките партии и организации во Македонија 1908-1912. Скопје, 1965, 265-267.

[38] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 267-268, Бълг. дипл. представителство в Цариград до Ст. Паприков, 6 септ. 1908.

[39] **Dakin, D**. The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913. Thessaloniki, 1966, 379-381.

вията в империята ще принудят гърците да се върнат към старите методи на действие. Една сравнително малка част от местните гръцки дейци се ориентира към по-тясно сътрудничество с "Единство и прогрес". Убедени, че конспиративната организация трябва да бъде разпусната като непригодна в новите условия, те влизат в остър конфликт с гръцките комитети, който на моменти прераства във взаимно физическо изтребление[40].

Вътрешнополитическите и международните условия през първите няколко месеца след преврата обаче налагат като доминираща в поведението на гърците другата тенденция: за премерено позитивно отношение към новия режим и за максимално използване на неговите предимства. Въпреки нескритите си съмнения в искрените намерения на младотурците патриарх Йоаким III също споделя тази позиция. Той приема, че за момента гърците нямат друг печеливш ход, освен да демонстрират лоялност към младотурското управление[41]. На тази основа се очертава един стремеж за преоценка на гръцките национални програми, симптоми за който се забелязват още преди Младотурския преврат. Най-общо промяната е свързана с търсене на по-широка и позитивна цел, която да разчупи тесните рамки на гръцката пропаганда, белязана изключително от антибългаризма в границите на Македония. Създаването на Цариградската организация от Атанасиос Сулиотис и Йон Драгумис през пролетта на 1908 г. по модела на гръцкия комитет в Солун е плод на усилията за стабилизиране на гръцките позиции в Тракия с методите на "македонската борба", но и на стремежа за преодоляване на "левантизма" на цариградските гърци и за консолидиране на елинизма на общоимперско ниво[42].

Юлските събития в Турция катализират избистрянето на някои идеи, които засягат стратегията на гръцкото национално движение в империята. Новите виждания, свързани главно с имената на Сулиотис и Драгумис, преосмислят традиционните наци-

---

[40] **Zannas, A**. Makedonikos agon. Anamnisis. Thessaloniki, 1960, s. 56; **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 392, л. 49.

[41] **Dakin, D**. Op.cit., 383-384; **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 116, л. 120, Ив. Ст. Гешов от Цариград, 9 авг. 1908.

[42] **Dragoumis, I**. Martiron kai Eroon Aima. Athinai, 1914, s. 52.

онални програми в духа на Мегали идея[43]. Все повече се налага схващането, че националната идея трябва да се разбира не толкова като териториално разширяване на гръцката държава, колкото като доминиране на елинската цивилизация над един обширен район в европейската и азиатската част на Османската империя. Тази концепция се обосновава с понятия като "елински етнизъм" и "елински дух", които надхвърлят националното самосъзнание на гърците и се разглеждат като ценностна система, определяща спецификата на Изтока[44]. Тези виждания, които безспорно доразвиват характерния гръцки подход към разбирането за модерния елинизъм, променят акцентите в гръцката национална идеология. Държавата като фактор за реализиране на националнообединителната идея постепенно минава на заден план в полза на нацията, на която се отрежда водеща роля в този процес. Във възгледите на Сулиотис все по-настойчиво се налага мисълта за необходимостта от "вътрешна" национална организация със собствена програма, неподвластна на колебанията в гръцката държавна политика[45].

Разочаровани от неспособността на гръцките правителства да следват решителна национална политика, Сулиотис и Драгумис възприемат тезата за трайното укрепване на Османската империя като най-сигурна гаранция за гръцките интереси. Есенцията на тази теория е идеята за елинизирането на османската държава, която в известен смисъл реабилитира консервативната "византинистка" линия в гръцката национална идеология. Убеден в културното и икономическото превъзходство на османските

---

[43] Йон Драгумис проследява тези идейни трансформации в книгата си "Живите", написана през 1911 г. Виж: **Dragoumis, D**. Osoi Zontanoi. Athinai, 1926.

[44] **Eurygenis, D**. O Ion Dragoumis kai O Makedonikos agon. Thessaloniki, 1961, 11-19; **Xanalatos, D**. The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan Wars. – Balkan Studies, Vol. 3, 1962, № 2, 277-293; **Augustinos, G**. Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914. New York, 1977, 117-134; **Panayotopoulos, A. J**. The "Great Idea" and the Vision of Eastern Federation: A Propos of the Views of Ion Dragoumis and A. Souliotis-Nicolaïdis. – Balkan Studies, Vol. 21, 1980, № 2, 334-346.

[45] **Augustinos, G**. Op.cit., p. 130.

гърци над другите националности в империята, Сулиотис вижда гръцкия елемент като доминираща сила в политическия живот на една голяма източна държава. В духа на тези схващания ръководената от него Цариградска организация се ориентира към потясно взаимодействие с Младотурския комитет[46].

Общогръцкото събрание, проведено на 6 август 1908 г. в сградата на Цариградския силогос, приема решение за трансформиране на дружеството в политически център с непосредствената задача да изгради организационна мрежа в европейските вилаети и да подготви предстоящите законодателни избори. Събранието избира комисия, натоварена да изработи политическа програма на организацията[47]. Гръцките искания всъщност получават гласност чрез меморандума, подготвен към средата на август от гръцката община в Солун[48]. Документът е изготвен в отговор на поканата на Централния младотурски комитет към различните национални организации да представят своите предложения за реформи и отразява програмните искания, към които гърците в европейските вилаети последователно се придържат през следващите няколко години. Като изхожда от презумпцията, че новият конституционен режим ще гарантира основните граждански права, меморандумът излага три групи искания – за културно-национална автономия, за административни реформи и за икономически подобрения. Признаването и уважаването на националната индивидуалност се сочи като условие за успеха на новия режим. Акцентът е поставен върху църковно-училищната самостоятелност в рамките на "цялата религиозна юрисдикция на Вселенската патриаршия" и обособяването на военните подразделения в османската армия по религиозен признак.

Въвеждането на широко общинско самоуправление и последователното прокарване на принципа за пряка изборност на кметовете, общинските и окръжните съвети се определят като най-належащи реформи в административната област. Особен интерес предизвиква един пасаж от текста на документа, в който се формулира искане за ново административно разделение на про-

---

[46] **Augustinos, G**. Op.cit., p. 132; **Xanalatos, D**. Op.cit., p. 283.
[47] **Пандевски, М**. Цит.съч., с. 268.
[48] **Билярски, Ц**. Цит.съч., 141-143.

винциите според "изискваните нужди на болшинството от местното население"[49]. В навечерието на изборите този въпрос често се обсъжда в различните среди на гръцката общност. Патриаршията настоява за провеждане на предстоящите парламентарни избори по националности, всяка от които да получи право на определена представителна квота в парламента съобразно своята численост[50]. В гръцката и турската преса по това време често се сочи афинитетът на гърците към групата на принц Сабахеддин, поради лансирания от него принцип за децентрализация на управлението и нееднократните му декларации в подкрепа на патриаршистките привилегии[51]. Това, към което се стремят гърците, въпреки привидните сходства, има твърде малко допирни точки с българското искане за областно самоуправление. Гръцката формулировка остава само на нивото на общинското и окръжното самоуправление и не засяга статута на областите. В документа се изяснява, че самоуправлението на общините трябва да се узакони след ново административно разделение с оглед на икономическата им независимост, без да се засяга въпросът за етническите граници.

Политическите изяви на гърците през първите няколко месеца след преврата до голяма степен се определят от силните антибългарски настроения[52]. Вниманието на гръцкия печат е насочено главно към проблема за правата на Патриаршията в районите с българско и друго етническо население. Възникналите след Младотурския преврат спорове между екзархисти и патриаршисти за църквите и училищата в селата, преминали към Екзархията, се превръщат в основна тема за гръцките вестници през този период. По инициатива на солунския комитет гърците обявяват тотален икономически бойкот на българите по време на конституционните тържества в Солун и Цариград[53]. Подготовката за парламентарните избори и печеленето на допълнителни гласове

---

[49] **Билярски, Ц**. Цит.съч., с. 142.

[50] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 144, л. 70, Ив.Ст.Гешов от Цариград, 23 авг.1908.

[51] Пак там, а.е. 146, л. 1, Ив. Ст. Гешов от Цариград, 30 авг. 1908.

[52] Пак там, а.е. 140, л. 269, Н.Семенов от Серес, 28 юли 1908; а.е. 112, л. 104. Я. Пеев от Солун, 11 авг.1908.

[53] Пак там, а.е. 112, л. 104, Я. Пеев от Солун, 11 авг. 1908.

от негръцкото патриаршистко население с пропагандните средства, познати от периода до преврата, се налагат като приоритетни задачи за различните гръцки организации[54]. Цялостната политическа дейност на гърците през този период се характеризира с една прагматичност, която не се накърнява от очерталите се различия по въпроса за отношението към новия режим и за стратегията и тактиката на националното движение.

След 24 юли 1908 г. конституционните клубове се превръщат в основна организационна форма за политическа изява на нетурските националности. Клубните организации възникват в отговор на назрялата потребност от легални политически формации, които да отстояват интересите на съответните национални общности в новите условия. До известна степен появата им е стимулирана от усилията на Комитета "Единство и прогрес" в дните след преврата да мобилизира населението в европейските вилаети за по-активна подкрепа на конституционния режим. Независимо от стремежа на младотурците да ги ангажират със собствената си програма, конституционните клубове се формират като политически организации с изявен национален характер.

Съюзът на Българските конституционни клубове е сравнително най-масовата национална политическа организация в Европейска Турция. Мъчителният ход на преговорите за помирение, невъздържаните взаимни обвинения и нападки между представителите на двата лагера в революционната организация катализират идеята за нова политическа структура, която да консолидира македоно-одринските българи и да ги подготви за предстоящите парламентарни избори. Конституционните клубове се създават по инициатива на българската интелигенция в по-големите градове на Македония и Одринско с активното участие на дейците от "десницата" във ВМОРО[55]. Убедени, че революционната организация не може да отговори адекватно на изискванията, наложени от новата политическа ситуация, те подкрепят идеята за легална формация, която да ангажира и да мобилизира по-широки

---

[54] **Пандевски, М**. Цит.съч., 271-272.

[55] По-подробно за създаването на българските конституционни клубове виж: **Първанов, Г**. Създаване на Съюза на българските конституционни клубове (юли-септември 1908). – Векове, 1982, бр. 6, 5-16.

среди от българското население. В разискванията на събранията, които полагат основите на местните структури, участват представители на Екзархията, българските общини, революционната организация и българските търговски агентства. Като запазват комитетите на ВМОРО, лидерите на "десницата" обвързват съществуването ѝ с развитието на клубовете и насочват революционните кадри за участие в легалния политически живот чрез клубната организация[56]. Инициативата за създаването ѝ обаче задълбочава разединението във Вътрешната организация. Групата на Сандански отстоява монополните права на ВМОРО върху политическия живот на българите в империята и категорично се противопоставя на идеята за нова формация[57].

Политическата платформа на СБКК се формира под влияние на идеите, залегнали в програмните документи на "десницата". Очевидната приемственост се обяснява не само с активното участие в новите структури на революционните кадри и на дейци, преминали през школата на революционната организация в предишните години. Програмите на десницата последователно отстояват принципи и лозунги, традиционно присъщи на българското национално движение. Възможностите за легална политическа дейност приобщават към тези идеи разнородни социални среди, обединени от стремежа за съхраняване на българската национална идентичност, за самостоятелно и пълноценно развитие на българската общност в империята.

Програмата на съюза, приета на Учредителния конгрес през септември 1908 г. в Солун, е плод на идейно-политическата активност главно на солунските и битолските дейци[58]. Въпреки твърде разнородния състав на делегатите, те успяват да се обединят в оценката си за новата политическа обстановка и бъдещите задачи на националното движение. Независимо от мотивите на

---

[56] **Матов, Хр**. За своята революционна дейност. С., 1928, с. 56.

[57] **ЦДА**, ф. 321к, оп.1, а.е. 1833, л. 55.

[58] Пак там, ф. 176к, оп. 2, а.е. 142, л. 2, Я. Пеев от Солун, 28 юли 1908; л. 8-9, Устав на БКК в Битоля; л.11, Т. Недков от Битоля, 10 авг. 1908; ф. 331к, оп. 1, а.е. 249, л. 13, позив на БКК в Битоля за свикване на окръжен Учредителен конгрес; **НБКМ-БИА**, ф. 808, а.е. 465, л. 23-120 ("Хуриета" и Българската политико-обществена и културно-просветна дейност в Македония и Одринско с център Солун).

Дейци от „десницата“ в българското революционно движение след 24 юли 1908 г.

младотурците, установяването на конституционно-парламентарен режим на управление се приема положително[59]. В същото време се налага мнението, че съюзът трябва да се придържа към утвърдените цели и задачи на Вътрешната организация. Програмните документи потвърждават и доразвиват основните политически искания, изложени в Обръщението на ЦК на ВМОРО до Младотурския комитет от 5 август и в уставите на солунския и битолския конституционен клуб. Акцентът е поставен върху необходимостта от "групиране на отделните националности в нови административни единици, по възможност по-хомогенни, с областно самоуправление"[60]. Делегатите на конгреса отхвърлят предложението за ограничаване на задачите до извоюване на местно самоуправление като твърде минимално и неадекватно на националните потребности. Формулировката за областно самоуправление се налага като смислов израз на автономистката идея, съобразена с възможностите на политическия момент. Подобно на предхождащите я документи, програмата на СБКК започва със задължителната вече декларация, че организацията "има за основен принцип запазването на целостта и общите интереси на отоманската държава и нейното преуспяване". Следващият текст обаче ясно показва, че за авторите на документа този принцип би имал някакво значение единствено в условията на свободно национално самоопределение на основата на самостоятелно културно развитие и териториално-политическо обособяване[61]. Като поставят ударението върху административната децентрализация на базата на етническите граници, делегатите не уточняват размерите на областното самоуправление. От протоколите на конгреса става ясно, че след реализирането на този принцип ще се търсят нови формулировки на българските искания[62]. Очевидно идеолозите на съюза виждат националнополитическата еманципация на българите в империята като постепенен и продължителен процес.

---

[59] Дневници на Учредителния и на Втория конгрес. Солун, 1909, 5-9.

[60] **Билярски, Ц.** Цит.съч., с. 143 (док. 12).

[61] Пак там.

[62] Дневници на Учредителния и на Втория конгрес..., с. 34.

По-конкретни са програмните искания, които касаят реформите в османската политическа система. Това са познатите вече идеи за ревизия на конституцията на основата на европейския либерализъм: всеобщо, равно и тайно гласоподаване при нисък възрастов ценз; еднокамерен парламент; парламентарна законодателна инициатива; пълна министерска отговорност пред законодателната власт; гарантиране на общодемократичните свободи на словото, печата, събранията и сдруженията; широко общинско самоуправление; обща, съкратена и регионална военна служба. Програмата включва и утвърдените вече искания за конституционни гаранции за самостоятелно културно-национално развитие чрез образование на майчин език в основните и средните училища, за културно-религиозните права и правото на всички османски поданици да контактуват с държавните учреждения на роден език[63].

Идейните различия между двете течения в революционната организация задълбочават организационното разединение и в легалното национално движение след Младотурския преврат. Докато програмите на българските конституционни клубове са до голяма степен продължение на политическата идеология на "десницата", появата на Българската народно-федеративна партия отразява схващанията на "лявото" крило за организационното и идейното развитие на движението в новите условия.

Постепенното втвърдяване на младотурската позиция по отношение на националните организации значително охлажда промладотурските настроения дори сред крайните реформистки среди в "левицата". Инициативата за единна отоманска демократическа партия начело с "Единство и прогрес" постепенно отстъпва място на идеята за федеративна организация на всички националности в империята. Появата на в. "Народна воля" в началото на 1909 г. на мястото на "Конституционна заря" и "Единство" отразява консолидацията в средите на "левицата". Новият печатен орган последователно развива на страниците си идеите за характера на формиращата се федеративна партия. Замислена като национална секция, БНФП е натоварена с амбициозната задача

---

[63] **Билярски, Ц.** Цит.съч., 144-145.

да положи основите на демократична политическа организация на всички националности в империята[64].

От началото на 1909 г. започват да се формират местни звена, а през август същата година официално се полагат основите на Българската народно-федеративна партия[65]. Тя възниква в резултат от постигнатия компромис между оформилите се след 24 юли групировки в "левицата" от една страна, на старите революционни кадри около Я. Сандански, а от друга страна, навлезлите в движението в навечерието и след преврата нови лица, съпричастни към социалистическите организации в България (Д. Влахов, А. Томов и други). Поради това програмните документи на НФП имат доста противоречив характер. Доминиращите в изказванията на делегатите на Учредителния конгрес идеи за единството на общоосманските интереси с тези на националните малцинства са обобщени в "Декларация" на форума[66]. Решаването на националните проблеми се обвързва с процеса на демократизиране на османската административна и политическа система. Декларацията отразява противоречивото отношение към Младотурския комитет, характеризиран като проводник на национализъм и същевременно като единствен гарант за утвърждаването на демократичните права. Оценката за конституционните клубове е далеч по-категорична – защитник на интересите на едрата буржоазия и агент на "външни аспирации".

За разлика от декларацията "Програмата на Народната федеративна партия (българска секция)" до голяма степен преповтаря Проектопрограмата на МОРО от август 1908 г.[67] В нея са отразени исканията за административно разделение на основата на етническите граници и икономическите интереси и за пълно общинско и областно самоуправление. Ограничаването на правомощията на централната власт в рамките на външната политика, армията и съобщенията уточнява параметрите на областното са-

---

[64] Народна воля, № 2, 24 ян. 1909; № 4, 7 февр. 1909.

[65] За БНФП по-подробно виж: **Пандев, К**. Цит.съч., с. 40 и сл.; **Първанов, Г**. Народно-федеративната партия..., 32-42.

[66] Решения на Учредителния конгрес на Народната федеративна партия (Българска секция). Солун, 1909, 3-8.

[67] Пак там, 9-16; **Георгиев, В., Ст. Трифонов**. История на българите 1878-1944 в документи. Т.1 1878-1912. Част 2. С., 1996, 532-538.

моуправление. Нов момент е една твърде лаконична и обща формулировка за "Източна федерация" като елемент от външнополитическия раздел на програмата[68]. Като цяло програмните документи на БНФП са опит за пречупване на специфичните национални задачи през изявените интернационалистически позиции на нейните идеолози. Въпреки постигнатия компромис конгресът не успява да преодолее различията в лагера на "левицата". Независимо че Сандански излиза с декларация за безрезервна подкрепа на конгресните документи в "Народна воля", появата на слухове за отделянето на санданистите от НФП и за предстоящото им присъединяване към клубната организация е индикатор за съществуващите противоречия в редовете на партията[69]. Наред с ограничената социална база този факт обяснява сравнително вялата ѝ дейност, която се изчерпва с няколко инициативи по аграрни и културно-просветни проблеми и с парламентарните изяви на нейния председател Димитър Влахов след избирането му за депутат.

Умело манипулирани от Младотурския комитет, идейните различия, често задълбочавани от личните противоречия между лидерите на българското национално движение, се оказват сериозна пречка за ефективното участие на българите в политическия живот на империята. Поради незначителния брой депутати, които българското мнозинство в Македония и Одринска Тракия успява да изпрати в османския парламент, програмите на политическите организации не прерастват в платформа за парламентарна дейност[70].

За разлика от българските национални организации, които открито афишират политическия си характер, албанските клубове остават тясно свързани с просветното движение в Албания. Това се обуславя от приоритета в албанската национална идеология на културно-просветителската линия, която обединява разнородните социални среди, представени в клубната организация.

---

[68] Решения на Учредителния конгрес..., с. 15.

[69] Народна воля, № 2, 29 авг. 1909, с. 3; **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 450, л. 3-5.

[70] **Makedonski, S.** La Révolution Jeune-turque et les premières élections parlementaires de 1908 en Macédoine et en Thrace Orientale. – Etudes balkaniques, 1974, № 4, 133-146.

Програма

на

Народната Федер. Партия (Бълг. секция).

Гл. I. Върховно правителство.

Чл. 1. Върховната власть принадлежи народу.

Чл. 2. Парламентътъ може да бжде разтуренъ слѣдъ като народа прояви недоволство чрѣзъ митинги, протести и пр. и то само слѣдъ референдумъ чрѣзъ общинитѣ.

Чл. 3. Министритѣ, заедно съ президента, трѣбва непрѣменно да произхождатъ отъ болшинството на парламента и да иматъ довѣрието му. Държавния глава назначава първия министръ, комуто прѣдоставя самъ да избира другаритѣ си.

Гл. II. Вжтрѣшно управление.

Чл. 4. Ревизия на конституцията върху базата на народния суверенитетъ: а) всеобщо, пропорционално, равно, тайно и прѣко гласоподаване за всѣки гражданинъ избиратель отъ 20 год. и избираемъ отъ 25 год. нагорѣ; б) пълна министерска отговорность прѣдъ парламента; в) министритѣ сж отговорни прѣдъ съд. власти за злоупотрѣбления съ властьта за лични облаги. Еднокамарно пълновластно и законодателно тѣло, избрано на 40,000 жители по единъ

Програма на Българската народно-федеративна партия

Клубовете се създават в районите, в които албанското национално движение е по традиция най-силно – Западна Македония, Средна и Южна Албания. Идеята за организирана националнополитическа изява трудно си пробива път в северните албански области сред фанатизираното мюсюлманско население в Косово и в Шкодра, както и сред католиците в планинските райони, сковани от патриархално-племенните структури[71].

Въпреки опитите на общоалбанските конгреси през 1908 и 1909 г. да обединят и да централизират движението, албанските клубове остават без общо ръководство и единна програма. Като цяло обаче техните програмни документи се придържат към някои общоприети задачи, наследени от предходния период и свързани с признаването на отделна албанска нация със свой език и специфична култура. Практическата дейност на клубната мрежа е насочена към повсеместно отваряне на светски албански училища, откриване на печатници за албански учебници и книги, разпространение на албанска литература[72].

Идейно-политическото развитие на албанските клубове е белязано най-силно от борбата между привържениците на промладотурската линия и радетелите за независима национална организация. Усилията на Комитета "Единство и прогрес" да контролира националните движения са особено напористи и неприкрити по отношение на албанската клубна организация. Младотурското влияние се налага чрез старите връзки между двете движения. Създадените по инициатива на КЕП Османски съединистки комитети (клубове) с активното си участие във формирането на албанската клубна организация се опитват да контролират и да канализират организационните процеси в албанското движение. С пропагандни похвати или чрез открити репресии срещу найизявените привърженици на албанската национална идея младотурците се стремят да наложат тезата за единството на интересите и да подменят националното съдържание на албанските про-

---

[71] Подробно за албанските клубове виж: **Сенкевич, И. Г.** Цит.съч., 112-124; **Skendi, S.** Op.cit., 343-355; Historia e Shqipërisë. T.2. Tiranë, 1984, 416-419.

[72] Lufta për clirimin kombëtar në vilet 1878-1912. Tiranë, 1962, 251-265.

грами с идеите на османизма. Това е една от главните причини за твърде умерения характер на клубните програмни документи и за официалното дистанциране на албанските организации от политическия живот. При откриването на албанския клуб в Солун през септември 1908 г. неговият бъдещ председател Мидхат Фрашъри изрично подчертава в представения проектоустав, че задачите на албанската организация са изключително хуманитарни и образователни[73]. Албанските клубове запазват културно-просветителския си облик през целия период на съществуването си. Конгресът в Елбасан през септември 1909 г. със специална резолюция потвърждава неполитическия характер на албанската клубна организация[74].

Някои от местните организации издигат принципа за албано-младотурско взаимодействие във водещо начало на своята дейност[75]. Силният натиск на КЕП и крайната промладотурска ориентация на част от албанските клубове (Солун, Цариград, Дебър и др.) сериозно препятстват развитието на албанската национална идеология. Съперничеството между Битолския, от една страна, и Солунския и Цариградския клуб, от друга страна, за ръководната роля в движението е до голяма степен проява на противопоставянето между радикалната и реформистката линия в албанската идеология след Младотурския преврат. Общоалбанските конгреси в Битоля (ноември 1908г.), в Дебър (юли 1909 г.) и Елбасан (септември 1909 г.) преминават под знака на тези противоречия и отразяват усилията на радикалното течение да отбие младотурските опити за обезличаване на националния характер на албанските организации[76]. Поради актуалността на въпросите за албанската писменост, за училищата и църковно-културните влияния, решенията на тези албански форуми не излизат извън рамките на културно-просветителските проблеми. Все пак в приетите документи се промъкват и искания за албанска администрация, за териториална военна служба, за облекчения на икономическата ситуация в Албания.

---

[73] **Skendi, S.** Op.cit., p. 345.

[74] Ibid., p. 346.

[75] Akte të Rilidjes kombëtare..., 199-201.

[76] Historia e Shqipërisë. T 2, 420-426, 432-436.

Докато организациите и печата на албанската емиграция категорично се ориентират към идеята за политическа автономия на Албания[77], легалното движение вътре в империята се придържа към програмата за културно-национална еманципация. Независимо от това автономистката идея не отпада напълно от арсенала на албанската политическа мисъл в Турция през този период. Поради силните позиции на промладотурското течение автономистите се връщат към някои нелегални форми за пропаганда на албанската национална идея. Успоредно и зад фасадата на част от албанските клубове възниква мрежа от тайни организации със задачата да подготвят албанското население за по-енергични действия за териториално-политическото обособяване на албанската национална общност в империята[78].

Така политическият спектър на албанското национално движение се простира от убежденията на промладотурското крило за консолидиране и укрепване на конституционното управление до схващанията на онези албански дейци, които се ориентират към нелегална пропаганда на идеята за независимост на албанското движение и за самоуправление на албанците в рамките на империята. Още по време на конституционните тържества се долавя зараждащият се конфликт между представителите на радикалното крило и младотурските комитети. Броени дни след провъзгласяването на конституцията албанският публицист Дервиш Хима е арестуван заради речта си на митинг в Шкодра, в която развива идеята за албанската автономия в границите на една федеративна османска държава начело със султана[79]. Постоянно тлеещото напрежение в отношенията между албанските клубове и младотурските комитети прераства на места в открит сблъсък по време на предизборната кампания и в хода на полемиката между привържениците на арабския и латинския вариант за албанската азбука.

Радикалното течение в албанското движение се придържа към идеята за автономия, която обаче остава твърде неизбистрена

---

[77] **Дипломат**. Цит.съч., 32-33; **Горцев и Влахов**. Албанский вопрос. – Современник, 1912, № 7, с. 336.

[78] **Skendi, S**. Op.cit., 352-354.

[79] **Горцев и Влахов**. Цит.съч., с. 340.

и не прераства в завършена програма през този период. Единственият документ, който изследователите определят като автономистки по своя характер, е програмата на Шахин Кольоня, представена на Битолския конгрес през ноември 1908 г.[80] Всъщност авторът не поставя директно въпроса за автономията, но формулировките за местни представителни органи с широки правомощия, за албанска жандармерия и албански военни подразделения са твърде близко до смисъла и съдържанието на областното самоуправление. По сведения на някои европейски консули проблемът за автономията е разискван активно на закритите заседания на конгресите в Битоля и Елбасан[81]. Въпреки намерението си да представи своя проект в османския парламент след свикването му в края на 1908 г., Ш. Кольоня не успява да го наложи като парламентарна програма за албанските депутати. Вероятно причината е в доминиращата роля в албанската парламентарна група на Исмаил Кемали, който се ориентира към платформата на османската либерална опозиция за административна децентрализация, интерпретирана от него като самоуправление на националните области. Според руския посланик Зиновиев есенцията на програмата на формираната през септември 1908 г. опозиционна партия "Ахрар" и свързаната с нея либерална парламентарна фракция начело с Исмаил Кемали е принципът за пълната свобода на отделните националности в империята по всички въпроси, касаещи техните интереси[82].

Така обективно албанските автономисти и кръгът около Исмаил Кемали имат твърде сходни позиции по стратегията при съществени различия в тактическия подход. Докато радикално настроените дейци в Албания избират пътя на самостоятелното национално действие, албанските либерали в парламента пречупват националните проблеми през призмата на общите процеси в политическия живот на империята. Това разминаване драстично се проявява по време на опита за преврат през април 1909 г., кога-

---

[80] Alfabeti I gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit. Tiranë, 1972, p. 356.

[81] Historia e Shqipërisë, T.2, p. 424.

[82] **Шпилькова, В. И.** Младотурецкая революция 1908-1909. Москва, 1977, с. 201.

то албанските клубове, въпреки вече силните резерви към Младотурския комитет, категорично подкрепят конституционния режим, докато кръгът около Исмаил Кемали се оказва въвлечен на страната на реакционните проислямистки и просултански сили[83].

Сръбската демократическа лига (Организация на отоманските сърби или Сръбски конституционни клубове) се създава на основата на съществуващите до преврата пропагандни структури с активното участие на сръбските консули и митрополитите на Рашко-Призренска и Скопска епархия[84], но в известен смисъл разширява териториалната си база. За разлика от сръбските комитети и четническата институция, която действа изключително на територията на Македония, в легалната организация са представени значителен брой сърби от Косово. На проведената в Скопие между 10 и 13 август 1908 г. Първа сръбска конференция, която полага основите на Сръбската демократическа лига, само 6 от присъстващите 25 делегати представляват македонски градове (Скопие, Битоля, Солун и Тетово). Сръбската интелигенция, главно учителската, измества на заден план четническия елемент[85].

Очевидно организацията не е продукт на механичното трансформиране на сръбските комитети в легална политическа формация. Въпреки това в кадрово и в идейно отношение тя е пряко продължение на въоръжената пропагандна организация. Този факт е отразен в документите на Първата сръбска конференция и се потвърждава от практическата дейност на Лигата. Член 1 от приетия правилник ("Привременна организација на сръбския народ в Отоманското царство") маркира териториалния ѝ обхват в границите на Битолски, Солунски, Шкодренски и Косовски вилает[86]. Като се приспособява към условията на легален политически живот, сръбската организация запазва пропагандния си характер по отношение на области, в които не съществува сръбско население, с други думи, по-голямата част от маркираната в документа територия.

---

[83] The Memoirs of Ismail Kemal Bey..., 332-340.

[84] **Пандевски, М**. Цит.съч., 242-250.

[85] Српска Демократска Лига у Отомонској Царевини. Манифест-Записник-Организација. Скопле, 1908, с. 6.

[86] Пак там, с. 7.

Пряката приемственост между легалната и въоръжената пропагандна организация обяснява факта, че новата политическа формация не изработва нито един сериозен програмен документ. В приетия през август 1908 г. в Скопие "Манифест към османските сърби" целите на Лигата са формулирани най-общо като борба за утвърждаване на гражданските свободи и конституционния ред на основата на принципа за признаване и защита целокупността на Османската империя[87]. Тези декларации, познати от програмите на другите национални организации, изчерпват въпроса за принципните цели на Сръбската демократическа лига. Първите документи на организацията поставят акцента върху непосредствените ѝ задачи, свързани с подготовката на избирателната кампания, така че сърбите в империята да бъдат представени с възможно най-голям брой депутати в османския парламент[88].

Въпреки решенията на Първата конференция от август 1908 г., Общото сръбско събрание (Сръбска Скупщина), свикано през февруари 1909 г., също не изработва същинска политическа програма на организацията. Приетите резолюции обаче имат програмен характер и маркират основните ѝ цели: официално признаване на сръбска национална общност в империята, изравняване статута на сръбските и гръцките митрополити в рамките на традиционните привилегии на Вселенската патриаршия, назначаване на сръбски митрополит във Велешко-Дебърска епархия[89]. Тези искания, които имат сериозен политически подтекст, представляват конкретен израз на политиката на Сърбия по отношение на Османската империя и са в духа на многократните ѝ постъпки пред европейските правителства и Високата порта в периода до Младотурския преврат[90]. И пак в духа на официалните разбирания на Белград за геополитическите измерения на сръбската кауза в империята културно-националните и икономическите проб-

---

[87] Српска Демократска Лига..., 1-6 (Србима Османлијами).

[88] Пак там, 7-10 (Привременна Организација Српског народа у Отоманској Царевини).

[89] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 20-22, Ив. Икономов от Скопие, 13 февр. 1909.

[90] Пак там, а.е. 99, л. 9-25, А. Тошев от Белград, 31 май 1908.

леми на сръбското малцинство в Косово не присъстват в програмата на Лигата.

Сръбската демократическа лига се развива под прекия диктат на сръбското консулство в Скопие. Опитите на някои дейци да си извоюват по-голяма самостоятелност на практика не променят характера на организацията. Засиленото представителство от Македония, главно в лицето на функционери от сръбските църковно-училищни структури, на заседанията на Скупщината илюстрира приоритета на пропагандните функции на Лигата[91]. Активната ѝ дейност в първите месеци след преврата цели преди всичко да създаде впечатление за съществуването на значителен сръбски елемент в Европейска Турция. Стремежът да се демонстрира равностойно присъствие с далеч по-многобройните националности (българи, албанци, гърци) дори в райони, където изобщо няма сърби, е една от първостепенните задачи на сръбските клубове. Трябва да се признае, че активната организационна дейност и енергичната предизборна кампания, без да се подценява и политическата конюнктура, осигуряват на сърбите почти толкова представители в парламента, колкото успява да изпрати и българското мнозинство в Македония[92].

Подобно на сръбската политическа организация непосредствен повод за възникването на гръцките клубове са предстоящите парламентарни избори. Общогръцкото събрание в Цариград в началото на август 1908 г. взема решение за формиране на мрежа от местни структури, които да организират гръцката избирателна кампания в европейските вилаети. Солунският в. "Алития" в броя си от 26 август апелира към османските гърци да трансформират съществуващите силогоси в политически организации, защото в противен случай рискуват да изостанат от другите национални групи, които вече имат организиран политически живот[93]. Тази публикация подсказва, че докъм края на август 1908 г. гърците все още не са пристъпили към формиране на своя клубна организация.

---

[91] **Пандевски, М.** Цит.съч., с. 249, 252-253.

[92] **Makedonski, S.** Op.cit., 145-146.

[93] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 137-138, Я. Пеев от Солун, 14 авг. 1908.

Гръцките клубове остават относително слаби и малочислени. Гръцкото население продължава да бъде по-тясно свързано със старите благотворителни, просветни и професионални дружества. Независимо от неполитическия си характер те се утвърждават като авторитетен представител на османските гърци, сериозен пропагандатор на гръцката национална идея и проводник на гръцко културно влияние, още повече, че в годините на "македонската борба" именно от техните среди възникват конспиративните организации[94].

За официална програма на гръцките клубове се приема споменатият Меморандум на гръцката община в Солун от август 1908 година[95]. Формално погледнато, този документ хронологически предшества формирането на клубната организация в Европейска Турция. С направената уговорка той може да се интерпретира като програмен за гръцките клубове, доколкото излага общоприети и утвърдени за гръцкото движение искания, които през този период активно се дискутират и в гръцкия печат в империята. Още повече, че меморандумът изхожда от гръцките среди в Солун, който се налага след Младотурския преврат като неформален политически център за всички национални групи в Европейска Турция.

Очевидно Цариградската организация, създадена по инициатива на Йон Драгумис и Атанасиос Сулиотис, не успява да се наложи като общ ръководен или координационен център, въпреки амбициите им да консолидират гръцката национална общност в империята. Дейността на гръцките клубове в европейските вилаети оставя впечатление за поддържане на сериозна дистанция по отношение на местните младотурски комитети. Гърците в Битоля демонстративно отказват да изпратят свои представители в османския съединистки клуб[96]. Поведението на гръцките клубове по време на кризата през април 1909 г., когато не откликват на младотурския апел да подкрепят борбата срещу антиконституци-

---

[94] Makedonikou imerologiou panmakedonikos sylogos. Athinai, 1909, 314-320; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944. Т. 3, С., 1997, с. 154.

[95] **Пандевски, М**. Цит.съч., с. 270.

[96] Пак там, с. 280.

онните сили, е показателно за въздържаното им отношение към новия режим. Антибългаризмът се оказва единствената тема, по която гръцките организации безусловно намират общ език с "Единство и прогрес". Изострянето на българо-турските отношения по повод обявената през октомври 1908 г. независимост на България дава повод на гърците да предложат на Младотурския комитет своята подкрепа при евентуално прерастване на кризата във военен конфликт[97]. Мирното уреждане на проблема обаче обезсмисля този, общо взето, единствен опит да се търси по-тясно взаимодействие с младотурците, при това само на антибългарска основа.

Гръцките клубове са свързани с постепенното възобновяване на гръцката четническа организация от началото на 1909 година. По някои сведения една от основните им задачи през този период е събирането на средства за четите. Изобщо гръцката клубна организация остава тясно обвързана с консулските служби и с гръцките комитети, които продължават да функционират след преврата и използват своите кадри за пропагандна дейност по време на парламентарните избори[98]. Поради това конституционните клубове имат твърде незначително място като самостоятелен фактор в гръцкия обществено-политически живот. За разлика от българската клубна организация те не прерастват в политическа партия с централизирано ръководство и обща платформа.

Слабите си изборни резултати в европейските вилаети гърците успяват до компенсират с по-значителния, по обясними причини, брой на представителите им от други райони на империята – Цариград, Смирна и Архипелага[99]. Политическите симпатии на гърците към принц Сабахеддин, засвидетелствани и при посещението му в Атина на път за османската столица, обясняват присъединяването на част от гръцките депутати към либералната опозиционна фракция в Османския парламент. Оглавяването ѝ от албанския представител Исмаил Кемали, тясно свързан с официалните кръгове в Гърция, също допринася за политическата ори-

---

[97] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 145, л. 60-61, Т. Недков от Битоля, 30 септ. 1908.

[98] Istoria tou Ellinikou Ethnous, s. 257.

[99] Ibid., s. 256.

ентация на гърците. Активността им както в парламента, така и на регионално ниво във вилаетите, се свежда почти изключително до отстояване позициите на Патриаршията сред православното население на империята[100].

Влашкото население в Европейска Турция е малобройно и разпръснато сред компактни български и албански маси в Македония, Средна Албания и Епир, както и сред гръцките села по границата с Тесалия. Под натиска на активизираната политика на Румъния султанът официално признава през 1905 г. съществуването на "румънска националност" в империята[101]. Въпреки солидните средства, които правителствата в Букурещ влагат в румънската културно-просветна пропаганда, в навечерието на Младотурския преврат влашкото движение е твърде слабо. Разрастването на антипатриаршистките настроения ориентира немалка част от привържениците на идеята за независима влашка църква към българската революционна организация.

Възстановяването на конституцията и общото оживление в обществено-политическия живот след 24 юли стимулира и известна активност сред власите. Неточно е твърдението в някои изследвания, че влашкото малцинство в Европейска Турция единствено не излиза със собствена програма след преврата[102]. През август 1908 г. влашката колония в Солун представя на Младотурския комитет своите искания, систематизирани в т.нар. Desiderata"[103]. Документът отразява най-актуалните проблеми за власите в империята – културно-национално самоопределение чрез образование на роден език в собствени училища и отделна църковна институция с независим духовен глава в случай, че правата на власите не бъдат изравнени с тези на гърците в рамките на Патриаршията. Разделът за административните преобразувания, който формулира искане за общинско самоуправление на основата на широка независимост на общинските съвети и избор на кметове-

---

[100] Отоманският парламент за положението в Македония. Солун, 1909.

[101] Признаването на влашката народност в Македония. – Македонски преглед, 1905, № 1, с. 8.

[102] **Пандевски, М**. Цит.съч., с. 291.

[103] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 122-123, Я. Пеев от Солун, 12 авг. 1908.

те без намесата на административните органи, е твърде кратък и общ.

Очевидно влашката програма е повлияна от младотурските документи от този период. В духа на техните постановки са общите пожелания за икономически напредък, за укрепване на армията и изграждане на силна флота, за премахване на капитулационния режим и дори за изучаване на турски език в основните училища. До лятото на 1909 г. този документ остава единствената съществена проява на влашкото движение в Европейска Турция. Числената малобройност, упадъкът на влашките общини, общата слабост и дезорганизираност на културно-просветното движение, силното гръцко влияние сред част от влашкото население, особено в пограничните райони с Гърция, сериозно препятстват активното му присъствие в политическия живот.

Първите клубове започват да се формират едва след влашкия конгрес, проведен в Битоля през юли 1909 г. по инициатива на румънския консул в града[104]. Свикването на този първи влашки форум съвпада с усилията на Младотурския комитет в Битоля да възобнови дейността на Съединисткия клуб и да организира националните общности за подобаващо честване на първата годишнина от Младотурския преврат. Очевидно активизирането на властите е свързано с младотурската линия през този период за туширане на нарастващите противоречия между "Единство и прогрес" и националните движения и за възстановяване на единодействието на основата на общоосманските идеи[105]. Църковно-училищните проблеми заемат централно място в разискванията и в приетите документи. Конгресът полага основите на формация, чиито функции изцяло се изчерпват с организирането на църковно-училищните общини. В приетия мемоар акцентът е поставен върху уреждането на отношенията с Патриаршията – за въвеждане на румънски език във влашките църкви и за гарантирано право на собствени митрополити[106]. Изобщо проблемът за църковната

---

[104] **Пандевски, М**. Цит.съч., с. 292.

[105] По същото време по инициатива на КЕП е свикан и албанският конгрес в Дебър. Виж: Vendimit e kongresit te Dibres. Manastir, 1909.; Historia e Shqipërisë..., 429-431.

[106] **Пандевски, М**. Цит.съч., 292-293.

еманципация на власите в рамките и дори извън патриаршистката институция остава водещ за движението, което има твърде незначителна роля в политическия живот на империята след превратa.

Първият влашки конгрес засилва впечатлението за промладотурската ориентация на движението. Организационната активност на власите до голяма степен е стимулирана от вътрешнополитическата и международната конюнктура. Ескалиращата враждебност в гръцко-младотурските отношения определя линията на КЕП за засилване на антипатриаршистките настроения сред албанците и власите. Очертаващата се тенденция в османската политика да се търси сближение с Букурещ като контрапункт на нестихващото напрежение в отношенията с Атина и София безспорно допринася за младотурската благосклонност към влашкото малцинство[107]. Крайно реформистката промладотурска линия във влашката платформа се налага като проява на спецификите в политическата идеология на малобройно и географски разпръснато население, каквото е влашкото, и на протурския характер на румънската пропаганда в Македония[108].

Въпреки различията в организационното изграждане и в политическите програми съществуват значителни сходства в общите характеристики на националните клубни организации. По правило клубовете възникват на основата на нелегалните структури и в кадрово и идейно отношение до голяма степен са продължение на националните организации от предходния период. Новите условия в империята провокират в тактическия им арсенал известни промени, свързани с активизирането на по-широки социални кръгове и особено на икономически силни среди, но засягат слабо основните задачи на националните движения, които намират своето място в програмите на новите политически формации. Усилията на младотурците да обезличат националния им характер, като ги унифицират и приобщят на основата на собствената си политическа програма, са предварително обречени на

---

[107] **Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова**. История на българската дипломация. С., 1994, с. 409.

[108] Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи, Т.3, с. 209.

провал поради исторически необратимите процеси в едновековното вече развитие на етнонационализма, който неизбежно влиза в конфликт с османистката доктрина на Комитета "Единство и прогрес".

След Младотурския преврат в политическата идеология на националните движения в Европейска Турция ясно се очертават две основни линии, които имат своите корени в предходния период. Радикалистката идея за отделяне на нетурските национални общности от Османската империя търпи известни модификации, но като цяло запазва своето място в политическата стратегия на движенията. Привържениците на тази линия декларират, че признават и приемат необходимостта от съхраняване интегритета на империята при новите условия, но по правило остават резервирани към младотурския режим и последователно се придържат към специфичните и присъщи задачи на националните движения.

Втората тенденция е свързана с надеждите за национално-политическа еманципация в процеса на трансформиране на Турция в демократична и модерна многонационална държава. Силните прояви на реформизма в началния етап на младотурския режим се подхранват от широко прокламираните намерения на Комитета "Единство и прогрес" за радикални преобразувания във всички сфери на обществено-политическия живот на основата на европейските либерални принципи и от силно приповдигнатата атмосфера след възстановяването на конституцията със съответния психологически ефект, който разколебава дори крайните скептици. Реформистката тенденция в отделните национални движения има различни социални и идеологически корени, измерения и перспективи, произтичащи от историческите, етническите и демографските специфики на различните национални общности. Докато сред албанците тези идеи намират почва главно в средите, свързани по традиция с османската администрация, в българското национално движение политическият реформизъм се развива на основата на привнесени отвън левичарски идеи за приоритета на социалната пред националната революция, което определя сравнително по-слабото му влияние сред българите в империята. В гръцката политическа мисъл реформистките идеи са свързани с убеждението, че икономическите позиции на гръцкия

елемент биха могли да се превърнат в трамплин за политическото му доминиране и имат силен националистичен оттенък. Ето защо формулата за Източна федерация, която се явява мимолетно в българската, гръцката и албанската политическа идеология през този период има по-скоро привидни сходства във формата и е проява на различни интерпретации на федерализма.

Съществуват редица допирни точки между реформистката и радикалната линия в националните движения след Младотурския преврат. Различията се очертават главно в отношението към младотурския режим и в оценката за неговите възможности и реални перспективи. Оттук произтича по-умереното или по-дефинитивното формулиране на традиционните националнополитически задачи. Промладотурската ориентация е обща характерна черта на реформистките течения, което предопределя техния нетраен характер и бързото им изчерпване успоредно с втвърдяването на младотурската политика по отношение на националните движения.

В националните политически програми след Младотурския преврат се набелязват няколко сходни моменти, които могат да бъдат обобщени като стремеж към културно-национална автономия и за последователно и действително демократизиране на османската система на управление. Националните движения обаче не успяват да преодолеят наслоилите се противоречия, главно по въпроса за етническите граници на отделните общности в европейските вилаети, и да реализират потенциалните възможности за координирани действия в името на общите програмни постановки. Исканията на албанците и българите за областно самоуправление продължават да бъдат неприемливи за другите националности, които представляват малцинство в Албания, Македония и Тракия. Гръцките и сръбските усилия да закръглят етническите си граници, включително със старите механизми за натиск върху българското, албанското и влашкото население от своя страна срещат сериозен отпор. Обединителната идея в реформистките програми не се материализира в почти никакви практически усилия, включително и поради различния характер на тези платформи в отделните национални движения.

Съществуващите опити за единодействие имат локален и инцидентен характер и не могат да заличат общото впечатление

за обособеност и разединеност на националните организации. Непосредствено след 24 юли, в хода на парламентарните избори през есента на 1908 г. и по време на кризата през април 1909 г., лидерите на националните движения търсят споразумение поскоро с младотурците, отколкото помежду си. Този факт обяснява лекотата, с която Комитетът "Единство и прогрес" отбива националните тежнения на нетурските общности и постепенно преминава в настъпление дори срещу традиционните им права.

3. Балканските държави и националните движения след Младотурския преврат

Превратът от 24 юли предизвиква не само сериозни сътресения във вътрешнополитическия живот на Османската империя, но и съответния резонанс в международната обстановка на Балканите. Неочаквано бързата развръзка от "революцията" на младотурците през лятото на 1908 г. заварва европейските и балканските правителства неподготвени за промените в империята. Налагането на новия конституционно-парламентарен режим като контрапункт, а не просто като мимикрия на старата абсолютистка власт на султан Абдулхамид II, ограничава възможностите за избор на позиция пред вътрешните и външните политически сили. Комитетът "Единство и прогрес" фактически иззема от Европейския концерт инициативата за модернизиране и либерализиране на османската управленска система и си осигурява подкрепата на Европа. Неизбежното разформироване на революционните и пропагандните организации, от една страна, и очертаващата се агресивна националистическа доктрина зад паравана на младотурския конституционализъм – от друга, подлагат на сериозно изпитание утвърдените външнополитически концепции на балканските държави. Поради прякото или индиректното им влияние върху националните движения, поведението на балканските правителства и характерът на взаимоотношенията им с Високата порта са един от ключовите фактори за политическите процеси в Европейска Турция. След юли 1908 г. тази взаимовръзка придобива нови измерения, които формират качествено различни перспективи за политическата ситуация на Балканите.

До Младотурския преврат Гърция и Сърбия се придържат към линията на сътрудничество с османските власти, която гарантира относително благоприятни условия за функционирането на пропагандните им структури в Македония. В изложението си пред Скупщината през март 1908 г. сръбският премиер Никола Пашич формулира като основен принцип на своята външна политика добрите отношения с Цариград. Сръбските претенции за митрополитското място във Велешко-Дебърска епархия срещат отпор от страна на Гръцката патриаршия и в Белград разчитат на

Високата порта за решаването на този проблем[1]. С идването си на власт в началото на юли 1908 г. Георгиос Теотокис декларира, че гръцката политика към Турция ще продължи да се развива в дух на добросъседство и сътрудничество. Европейските дипломатически представители в Атина отбелязват, че новият външен министър Георгиос Балтадзи е привърженик на искрения и добронамерен тон в отношенията със султанското правителство[2].

По-различно е положението с българо-турските отношения. Кабинетът на Демократическата партия, сформиран в София в началото на 1908 г., следва утвърдената линия на последователни дипломатически постъпки за задълбочаване на европейската реформена акция в Македония. Българското правителство е обнадеждено от позицията на Англия и Русия, интерпретирана като нагласа да се предприеме поредната стъпка към автономията на областта. Постоянно тлеещото напрежение между София и Цариград по повод на македонския въпрос в навечерието на Младотурския преврат допълнително се изостря във връзка с балканската совалка на турския дипломат Мюнир паша, която поражда силни опасения, че Високата порта се опитва да обвърже правителствата в Букурещ, Белград и Атина в антибългарски блок[3].

Въпреки съществуващите различия между балканските държави, първоначалната реакция на България, Сърбия и Гърция по повод на Младотурския преврат е еднакво резервирана. Техните правителства се въздържат от официални оценки за събитията в Турция и изчакват изясняването на ситуацията в Цариград и реакцията на великите сили. Печатът в балканските столици дава израз на тези настроения, в които скептицизмът надделява над оптимистичните прогнози. В първата седмица след 24 юли сръбските вестници поддържат тезата за нетрайния характер на промените и оставят впечатление за зле прикрита враждебност към

---

[1] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 89, л. 8-9, приложение към рапорт на А. Тошев от Белград, 5 март 1908.

[2] **Driault, E., M. Lheritier**. Histoire diplomatique de la Grece de 1821 a nos jours. T. 4, Paris, 1926 , p. 6.

[3] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 252, л. 8-9, циркуляр на Ст. Паприков до дипломатическите представители в Лондон, Париж, Рим, Берлин, Виена и Петербург

младотурците[4]. Зад тези оценки прозират опасенията на управляващите среди в Белград за съдбата на сръбската пропаганда в Македония. В София приемат с облекчение прекратяването на гръцките и сръбските четнически действия, но твърдата решимост на Комитета "Единство и прогрес" да елиминира европейския реформен проект за Македония не предразполага българското обществено мнение в полза на новия режим. Княжеският дипломатически представител в Цариград алармира външния министър Стефан Паприков, че острият тон на част от софийския печат е пречка за добрите отношения с новото османско правителство[5].

Колебанията в гръцката позиция ясно се проектират на страниците на атинските вестници, чиито първоначални оценки варират от краен негативизъм през сдържан оптимизъм до подчертана благосклонност към промените в Турция[6]. Председателят на организацията "Елинизмос" проф. Неоклис Казазис, една от влиятелните фигури в гръцките националистически кръгове, открито отстоява и аргументира антимладотурската линия в гръцката позиция. Неговата брошура "Гърците при новия османски режим", публикувана по това време в Париж, остро контрастира със суперлативите на френския печат по адрес на младотурците и провокира широка дискусия във френската столица. Казазис не коментира истинските намерения на Комитета "Единство и прогрес", но припомня провала на османския реформизъм през 19 в. и изразява силни съмнения в обективните възможности за радикална политическа промяна в империята. Той прогнозира сериозно орязване на националните права на нетурските народности в резултат от неизбежното развитие на силна паносманистка политика в Турция при новия режим[7].

В Гърция обаче към края на юли вече доминира позитивният тон и повечето публикации, посветени на събитията в Ос-

---

[4] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 186, А. Тошев от Белград, 18 юли 1908.

[5] **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 9, л. 17-26, Ив. Ст. Гешов до Ст. Паприков, Цариград, 19 юли 1908.

[6] **Papadopoulos, S.** La Revolution des "Jeunes-Turcs" et l'opinion publique en Grece. – Balkan Studies, Vol. 27, № 1, Thessaloniki, 1986, 130-131.

[7] Ibid., p. 131.

манската империя, отстояват тезата, че гърците трябва да подкрепят новите управляващи в Цариград, защото Турция остава естествен съюзник на елинизма срещу славянското настъпление от север. Като израз на тези настроения на 1 август в Атина се провежда масова демонстрация в подкрепа на конституционния режим, която е единствена проява от този род в балканските съседи на империята.

Гръцките управляващи кръгове със задоволство отчитат постигнатото от въоръжената пропаганда и с основание се опасяват от неблагоприятни промени в спорните райони на Македония и Епир след оттеглянето на гръцките чети[8]. При създалата се ситуация обаче правителството на Теотокис не вижда алтернатива на твърдо следваната от края на 19 в. протурска линия в гръцката външна политика. Към края на юли гръцките консулства в Македония инструктират андартските шефове да легализират четите, въпреки острата реакция на част от военните кадри срещу разформироването на въоръжените пропагандни структури. Предприетите мерки в тази посока са в унисон с официалните изявления на гръцкия външен министър, че в новата ситуация Турция повече от всякога се нуждае от лоялното гръцко приятелство, което създава широко поле за споразумение, въпреки някои спорни въпроси в отношенията между Цариград и Атина. Идеята за гръцко-турско сътрудничество се отстоява не само на дипломатическо ниво, но и с чисто пропагандни средства. Г. Балтадзи отклонява предложението на посланика в Цариград Грипарис за финансиране на нов гръцки вестник в османската столица и препоръчва средствата да се пренасочат към някое влиятелно младотурско издание, което да "спомага съюза между двете нации и държави"[9].

Посещението на лидера на гръцката парламентарна опозиция Деметриос Ралис в Европейска Турция през септември 1908 г. е показателно за консолидирането на гръцкия политически елит около традиционната линия за съюз с Цариград. Придружен от няколко депутати, сред които и бившият премиер Е. Делияниc, Ралис предприема продължителна и мащабна обиколка на европейските вилаети, в хода на която неизменно апелира към

---

[8] Istoria tou Ellinikou ethnous. T. 14, Athina, 1981, s. 255.

[9] **Driault, E., M. Lheritier**. Op.cit., p. 8.

своите сънародници да приемат с доверие и респект новото конституционно управление. Целта на тази визита е да се разсеят подозренията в средите на "Единство и прогрес", че гърците в империята симпатизират на антимладотурските кръгове, свързани със стария султански режим. Нещо повече, в Солун и в Цариград Ралис се среща с висши държавни сановници и лидери на КЕП, за да лансира идеята за формален съюз между Гърция и Турция. Лайтмотив на многобройните му изявления и изказвания е твърдението, че само гърците могат да предложат искрена морална и материална подкрепа на османското правителство, защото са единствената нетурска общност, която има интерес териториалният интегритет на империята да бъде съхранен[10].

В съответствие с тази политика правителството на Теотокис одобрява платформата на Цариградската организация на Атанасиос Сулиотис за тясно взаимодействие с младотурците с надеждата, че реформите ще доведат до трансформирането на Османската империя в модерна държава, доминирана икономически и политически от гръцкия елемент. Самият Сулиотис настойчиво препоръчва постигането на политически съюз между Гърция и Турция. Според него разпадането на Османската империя на този етап неизбежно ще нанесе сериозна вреда на елинизма[11]. Сред изявените привърженици на тази идея в Атина е Стефанос Драгумис, един от лидерите на Македонския комитет в гръцката столица и бъдещ премиер на Гърция, който споделя пред функционери на пропагандната организация убеждението си, че конституционният режим обективно ще съдейства за елинизирането на Османската империя[12].

Гръцкото правителство недвусмислено подсказва, че желае споразумение с Високата порта, но няма да допусне компромис по въпроса за статута на Патриаршията и църковно-училищната автономия на нейното паство в Турция. Независимо от ост-

---

[10] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 145, л. 19, Т. Недков от Битоля, 6 септ. 1908; л. 60-61, Т. Недков от Битоля, 30 септ. 1908.

[11] **Souliotis-Nicolaïdis, A.** Imerologion tou Protou Balkanikou Polemou. Thessaloniki, 1962, 26-27; Istoria tou Ellinikou ethnous, 256-257.

[12] **Dakin, D.** The Greek Struggle in Macedonia. Thessaloniki, 1966, 382-383.

рите критики срещу патриарх Йоаким III заради враждебното му отношение към младотурците, оценявано като липса на прозорливост и дори като израз на реакционерство, гръцкият печат не поставя под съмнение привилегиите на Патриаршията, чието запазване се разглежда като задължително условие за гръцката подкрепа към новия режим[13]. Атинските вестници подробно отразяват програмата на гръцкото национално движение в империята и я аргументират със статистически данни в духа на най-крайните твърдения за наличието на повече от 6 милиона гърци в азиатската и европейската част на империята. В този смисъл в Гърция безусловно подкрепят исканията за избиране на представителите в османския парламент и в Сената на квотен принцип съобразно броя на етническите групи и за признаване на гръцкия език за официален наравно с турския[14].

Гръцкото правителство настойчиво манифестира желанието си за тясно сътрудничество с конституционния режим в Цариград, без обаче да обвързва тази политика единствено с Младотурския комитет. Кабинетът на Теотокис финансира завръщането в Турция на Исмаил Кемали, който на път от Париж за Цариград отсяда в гръцката столица[15]. Албанският функционер е обект на особен интерес и ухажване в Атина не само поради усилията на гръцкото правителство да обвърже политически и финансово лидерите на албанското национално движение, но и като израз на гръцките предпочитания към османските конституционалисти около принц Сабахеддин. За разлика обаче от патриаршистките кръгове в Цариград, които открито афишират тези свои предпочитания, официалната гръцка политика е далеч по-предпазлива и оставя впечатлението, че залага повече на Младотурския комитет, което е обяснимо с оглед на силното влияние на КЕП в централната власт и в европейските вилаети. Но именно тази позиция не се приема еднозначно в средите на гръцкото движение и особено в пропагандната организация, чиито водачи смятат промла-

---

[13] **Papadopoulos, S**. Op.cit., p. 133; **Svolopoulos, I. K**. Elliniki exoteriki politiki. Thessaloniki, 1983, s. 46.

[14] **Driault, E., M. Lheritier**. Op.cit., 6-7; **Papadopoulos, S**. Op.cit., p. 130.

[15] **Driault, E., M. Lheritier**. Op.cit., p. 8.

дотурските манифестации на Атина за твърде пресилени и прибързани.

Първата реакция идва от Солун по повод визитата на Д. Ралис, който при срещите си с представители на Младотурския комитет поема ангажимент Гърция да изтегли всички свои офицери, аташирани към дипломатическите представителства в империята, поради връзките им с четническата организация. Д-р Заннас и Ал. Мазаракис незабавно алармират правителството в Атина и Патриаршията в Цариград, че подобна стъпка би била груба и непоправима грешка. По тяхна инициатива представители на консулството и на гръцкия комитет в Солун се срещат с Ралис, за да го убедят, че младотурците ще бъдат благосклонни към гърците само докато укрепят позициите си във властта. В същия дух протича и разговорът му с Йоаким III, който е категоричен, че младотурската програма представлява заплаха за привилегиите на Патриаршията и изобщо за елинизма в империята[16].

Самият Ралис се завръща в Гърция силно смутен и разколебан от твърдата неотстъпчивост на Комитета "Единство и прогрес" по жизненоважни за гърците проблеми. Един от влиятелните членове на КЕП в Солун Рахми паша не оставя никакво съмнение по време на срещата си с гръцкия гост, че смята патриаршистките привилегии за несъвместими с принципите на конституционния режим. Първоначалното впечатление за топлия прием, оказан на атинския политик от османските власти, бързо се стопява след острата реакция на младотурските вестници по повод на посещенията му в различни гръцки общини в Македония. Изявленията на Ралис за гръцката лоялност към новия режим постепенно губят смисъл на фона на неприкрития национализъм, който неизменно звучи в приветствените речи на гръцките митрополити. Османското правителство реагира незабавно чрез своя посланик в Атина с декларация, в която заявява, че Патриаршията трябва да престане да се възприема като огнище на елинизма, защото гърците в империята са преди всичко османски поданици. В. "Иттихат ве Теракки" направо обявява гръцките митрополити за "развъдници на революционни интриги" и в тази връзка припом-

---

[16] **Dakin, D**. The Greek Struggle in Macedonia. Thessaloniki, 1966, 385-386.

ня, че образованието в Турция е свободно, но то трябва да се развива под контрола и в интерес на османската държава. Младотурският орган безапелативно настоява правителството да пресече и порочната практика на гръцките консулства да се намесват в училищната политика на империята[17].

Позицията на младотурците по въпроса за културно-националната автономия на етнорелигиозните общности официално е заявена към средата на август в програмните документи на КЕП и правителството на Кямил паша. Подмяната на системата на милетите с принципа за равнопоставеност на османските поданици на основата на конституционните им права фактически поставя под въпрос всички привилегии, произтичащи от статута на църковните институции, включително на Гръцката патриаршия. Предвидените реформи за унифициране на образователната система под пълния контрол на държавата реално заплашват да ликвидират едно от основните проявление на културно-националната автономия.

Въпреки това атинската преса не отделя особено внимание на този проблем. Към края на август гръцкият посланик в Берлин споделя с българския си колега, че неговото правителство не вярва в реализирането на младотурския проект за съсредоточаване на образованието в турските държавни училища. Рангавис е категоричен, че Гърция няма да допусне ограничаване на патриаршистките привилегии, уважавани от османските власти в течение на четири века. Всъщност за гръцкия дипломат далеч по-сериозно стои проблемът с "превземането на гръцките църкви" от екзархистите, чиито действия според него заплашват да върнат андартските чети в Македония[18]. Казаното от Рангавис е много симптоматично за гръцката позиция като цяло. Както в империята, така и в Гърция тя се формира до голяма степен под влияние на трайно наложения стереотип, че главната опасност за елинизма идва от българската държава и българското национално движение в Македония и Тракия, докато една силна Турция за момента е от полза за гръцките национални интереси. Това обяснява

---

[17] **Driault, E., M. Lheritier**. Op.cit., p. 11.

[18] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 148-149, В. Робев от Берлин, 16 авг. 1908.

факта, че гърците съзнателно пренебрегват ясните индикации за заплахата, която се очертава от страна на младотурската османистка доктрина и приемат, че независимо от намеренията на КЕП, модернизирането и либерализирането на османската политическа система обективно ще открие път за налагането на елинизма като първостепенна културна, икономическа и политическа сила в империята.

Масовият отлив на български села от ведомството на Патриаршията след преврата и възникналите в тази връзка конфликти между патриаршисти и екзархисти за собствеността върху църковните сгради обсебва вниманието не само на гърците в Македония, но и на общественото мнение в Гърция. Всъщност единствените остри и еднозначни критики към Комитета "Единство и прогрес" визират именно отношението му към българските национални организации както и пасивната позиция на младотурците, които отказват да вземат страна по българо-гръцкия църковен спор и отлагат решаването му до приемането на съответните закони от бъдещия парламент. До края на 1908 г. гръцкият печат запазва позитивното си отношение към новия режим и много сдържано коментира протестите на гръцките общини срещу грубите закононарушения и манипулации на КЕП по време на парламентарните избори в Турция[19]. Повечето вестници се придържат към тезата, че въпреки някои грешки и недостатъци, независимо дори от проявите на фанатизъм и екстремизъм в средите на младотурците, гръцкото правителство трябва да следва неотклонно линията за съюз с Цариград по тактически и стратегически съображения. Присъствието на Османската империята на Балканите се оценява като най-сигурната бариера срещу настъплението на панславизма, а модернизацията на османската държава – като исторически шанс за елинизма да ѝ наложи облика на собствената си цивилизация[20].

За разлика от Гърция, която вижда във Високата порта единствения си безспорен съюзник на Балканите, в политиката на Сърбия преди Младотурския преврат ясно се очертават две тенденции. От една страна, сръбското правителство държи на топли-

---

[19] **Papadopoulos, S.** Op.cit., 133-136.

[20] Ibid., p. 135.

те отношения с Цариград като условие за благоприятното развитие на сръбската пропаганда в Македония. Още повече, че напористите усилия на Белград да разширява собствената си църковна и училищна база и позициите на сръбския клир в македонските епархии създават първите пукнатини в традиционното сръбско-гръцко сътрудничество, изградено на антибългарска основа. Протурската сръбска политика има и чисто икономически измерения, доколкото османските пазари са единствен изход за блокираната на север от Австро-Унгария сръбска търговия. От друга страна, управляващата Радикална партия все по-настойчиво търси път за споразумение с България, с което да легализира на дипломатическо ниво своите претенции към османското териториално наследство.

В изложението си пред Скупщината за външната политика на своето правителство през март 1908 г. Никола Пашич развива тезата за нов подход към националните интереси, който да определи ясно сръбските приоритети и да елиминира пагубната роля на великодържавието. В духа на тези разсъждения той апелира към сръбската и българската преса да съдействат за обективна преценка на етническата ситуация в Македония и Стара Сърбия, така че "всекиму да се признае най-после онова, що му се припада"[21]. Българският външен министър обаче реагира остро именно на този пасаж от речта на сръбския си колега. Папиков е убеден, че лансираната от Белград "нова политика" се свежда до старата сръбска аксиома за разделението на Македония. Той инструктира Андрей Тошев да припомни в Белград, че принципът "Балканите за балканските народи", така горещо препоръчван от Пашич, има смисъл за българското правителство единствено при условие, че гарантира териториалната цялост на Македония[22].

Неприкритата резервираност на кабинета на Малинов към сръбската инициатива за споразумение не обезсърчава Милован Милованович, оглавил правителството и външното министерство в Белград след оттеглянето на Пашич. През юли Милованович

---

[21] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 99, л. 1, А. Тошев от Белград, 9 март 1908.

[22] Пак там, л. 3, Ст. Папиков до А. Тошев, София, 14 март 1908.

уверява А. Тошев, че е решен да вземе мерки за прекратяване на сръбската четническа дейност в Македония като израз на добрите намерения на правителството му по отношение на България[23]. Три дни след Младотурския преврат сръбският външен министър подновява предложението си за споразумение, мотивирано вече в контекста на новата ситуация в Османската империя. Милованович не крие силните си опасения, че конституционният режим сериозно заплашва сръбските интереси в империята. Той изразява готовност да разговаря върху конкретните измерения на едно съглашение, с което двете държави да защитят правата на своите сънародници и позициите си при евентуални усложнения в Турция.

Много показателни за колебанията и несигурността в средите на сръбските управляващи са указанията на правителството към сръбските пропагандни структури в Македония "да се държат неутрално"[24]. Десетина дни след преврата правителството на Милованович все още няма яснота за своята външнополитическа линия в новите условия. В отговор на запитване в Скупщината по този въпрос на 3 август сръбският премиер се въздържа от официални оценки за новия режим в Цариград и се ограничава с най-обща декларация, че правителството няма да престане да брани сръбските национални интереси. Всъщност акцентът в изложението му е поставен върху усилията за постигане на единство с Черна гора и България[25]. Фактът, че Милованович се опитва да окаже натиск върху българския дипломатически агент и чрез руската легация в Белград, подсказва, че идеята за сръбско-българско споразумение се обсъжда сериозно в сръбските управляващи кръгове. Андрей Тошев отбелязва, че в течение на един продължителен разговор управляващият руската легация Еврейнов развива тезата за ползата от сръбско-български съюз с доводи, които почти буквално преповтарят казаното от сръбския премиер няколко дни по-рано[26].

---

[23] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 89, л. 54-55, А. Тошев от Белград, 13 юли 1908.

[24] Пак там, л. 56, А. Тошев от Белград, 14 юли 1908.

[25] Пак там, л. 57-58, А. Тошев от Белград, 22 юли 1908.

[26] Пак там, а.е. 99, л. 37-39, А. Тошев от Белград, 25 юли 1908.

Паприков обаче категорично не приема твърдението на Милованович, че българските и сръбските интереси са еднакво застрашени от Младотурския режим, поради което евентуално съглашение би било според него полезно повече за Сърбия, отколкото за Княжеството. Нещо повече, българският външен министър подозира, че целта на сръбската инициатива е просто да дискредитира България пред Турция и великите сили. Неговото заключение е, че моментът не е благоприятен за сериозни преговори и инструктира Тошев да изрази принципно одобрение, но да предостави изцяло на Милованович инициативата за конкретни предложения[27].

Сръбското правителство обаче тихомълком оттегля идеята си за споразумение през първата половина на август, когато позицията му постепенно се избистря под натиска на международната и вътрешнополитическата ситуация в империята. Легализирането на българските и гръцките чети и преговорите им с Младотурския комитет засилват впечатлението за изолация на сърбите и принуждават Белград да изостави първоначалното решение за неутралитет, като вземе мерки, за да демонстрира "равностойно" сръбско присъствие в Македония. Инструктирани от главния секретар на Външно министерство Мирослав Спалайкович, на 4 август войводите Глигор Соколович, Цене Марков, Коце Христич и други представители на сръбската четническа организация посещават турската легация в Белград, за да заявят на посланика Фети паша, че мисията им "да бранят сръбските села от разбойнически чети" е приключила с въвеждането на конституционно управление[28]. Именно колебанията на белградското правителство обясняват факта, че легализирането на сръбските чети започва едва към средата на август и въпреки усилията да се придаде тежест на тяхното тържествено шествие от Скопие през Битоля до Солун, тази закъсняла демонстрация не постига очаквания ефект.

---

[27] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, л. 34, Ст. Паприков до А. Тошев, София, 18 юли 1908.

[28] Пак там, а.е. 140, л. 193-194, А. Тошев от Белград, 22 юли 1908.

В сръбската столица обаче вече трескаво се опитват да наваксат закъснението. Вестниците се пълнят с екзалтирани описания за бляскавия прием на "сръбските горски юнаци" в Скопие и предлагат в сръбско-младотурското побратимяване да се включат и офицерите от пограничните гарнизони. Посещението на групи от български общественици, журналисти и културни дейци в Солун и Цариград провокира бърза реакция в Белград. По инициатива на председателя на Сръбското вестникарско дружество Бранислав Нушич към края на август от сръбската столица към Скопие и Солун потегля увеселителен влак, който трябва да манифестира симпатиите на сръбската общественост към новите управляващи в Цариград[29].

Резкият завой в тона на белградските вестници по отношение на Младотурския режим отразява официалната линия на сръбското правителство. В отговор на интерпелацията на опозиционния лидер Стоян Новакович по проблемите на сръбската външна политика на 15 август Милованович вече говори от трибуната на Скупщината за епохалния и траен характер на младотурските реформи, които напълно хармонират със сръбските интереси. Новият конституционен ред според сръбския външен министър увеличава шансовете на сънародниците му в империята да получат равни права с тези на другите национални общности. Именно в тази посока той вижда и задачите на неговия кабинет – сръбската националност в европейските вилаети да бъде официално призната с право на широка културно-национална автономия. Милованович уточнява, че при евентуално продължаване на европейската реформена акция сръбското правителство ще отстоява и занапред искането си за разпростирането ѝ върху целия Косовски вилает, включително и в санджаците извън Македония[30]. Правителството на Пашич прави официални постъпки пред великите сили в този смисъл през април 1908 г. с очевидната цел да парира обособяването на областта в компактна административна единица. През август обаче в Белград вече са наясно, че проблемът за автономията на Македония неизбежно ще отпадне от днев-

---

[29] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 7-8, А. Тошев от Белград, 1 авг. 1908.

[30] Пак там, а.е. 89, л. 63-65, А. Тошев от Белград, 5 авг. 1908.

ния ред на европейската дипломация и оценяват решаващата роля на младотурците за бъдещите перспективи на сръбската пропаганда в македонските вилаети и за съдбата на сръбското население в Косово. Правителството на Милованович предприема и конкретни стъпки в тази посока, като обръща внимание на Високата порта, че агресивното поведение на албанците в Косово заплашва не само местните сърби, но и самия конституционен режим[31].

Всъщност негативното отношение на управляващите в Белград към промените в империята се запазва. Противно на официалните си изявления от 15 август ден по-късно Милованович убеждава българския дипломатически агент, че независимо дали ще се утвърди, или ще претърпи провал, младотурският режим представлява заплаха за балканските държави. В първия случай той се опасява от неизбежната османизация на нетурските народности в империята, а във втория – от неизбежната интервенция на заинтересованите сили и преди всичко на Австро-Унгария. И все пак в поведението на Милованович се забелязва нещо ново. Той вече отбягва въпроса за споразумението с България, който така настойчиво поставя в първите дни след Младотурския преврат. Андрей Тошев отдава тази предпазливост на новата линия да се печели време с оглед на "други комбинации"[32].

Макар и да не отклонява категорично сръбската инициатива за ново споразумение, българското правителство дава ясно да се разбере, че няма намерение да отстъпи от позицията си за запазване териториалната цялост на Македония. В същото време ситуацията в Цариград и в европейските вилаети недвусмислено показва, че младотурците се ползват с вътрешна и международна подкрепа, която гарантира необратимост на промените след 24 юли 1908 г. При тези условия единственият печеливш ход за Белград остава отново да задвижи механизмите на сръбската пропаганда, като я трансформира и приспособи към новата обстановка в империята. От средата на август сръбското правителство насочва усилията си за формирането на легална политическа организация в Турция.

---

[31] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 89, л. 63-65.

[32] Пак там, а.е. 99, л. 40-41, А. Тошев от Белград, 4 авг. 1908.

Сръбската демократическа лига възниква по инициатива на сръбския консул в Скопие, който до преврата ръководи пропагандната дейност в Македония. Категоричният отказ на Младотурския комитет да приеме сръбските консулства като страна в започналите преговори с националните организации налага създаването на политическа формация, която да отстоява сръбските интереси в новата обстановка. Доколкото структурата и програмата на Демократическата лига отразяват вижданията на консула Живойн Балугджич, тя до голяма степен възпроизвежда старата пропагандна организация. Програмните документи, приети на сръбската конференция в Скопие през втората половина на август, формулират целите и задачите ѝ точно според инструкциите на външния министър Милованович[33]. Въпреки сравнително интензивното развитие на организационните процеси сред сръбското население в Прищински, Призренски и Новопазарски санджак, дейността на Лигата е ориентирана главно към Македония. Балугджич мотивира избора на Скопие за център на легалното движение с географското положение на града и териториалния обхват на сръбските аспирации[34].

В началото на септември белградските вестници подробно отразяват решенията на конференцията на "сръбските първенци в Македония", вдъхновени според официоза "Самоуправа" от искрените им симпатии към конституционния режим. За никого в Белград всъщност не е тайна, че новата политическа формация е дело на Сръбското външно министерство и свързаните с него пропагандни структури. Дори в сръбския печат се промъква признанието за решаващата роля на сръбския консул в Скопие при формирането на Демократическата лига. Националистическият вестник "Српска застава", едно от малкото сръбски издания, запазили враждебното си отношение към младотурците, с неприязън отбелязва, че новата организация е просто сбор от подкупните креатури на Балугджич[35].

---

[33] Историја српског народа. Књ. 6, Т. 1, Београд, 1983, 331-332.

[34] Пак там.

[35] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 142, л. 62-63, А. Тошев от Белград, 23 авг. 1908.

Самият Балугджич през септември непрекъснато циркулира между Скопие и Белград във връзка с политическото и финансовото осигуряване на сръбското участие в османските парламентарни избори. Предизборните договорености с Младотурския комитет илюстрират концепцията на белградското правителство за характера и приоритетните задачи на легалната организация. След отпадането на сръбските кандидати в Призрен, Печ (Ипек) и Плевле сръбското население в Косово остава само с един представител в османския парламент. Въпреки това Балугджич оценява положително споразумението, което осигурява на Демократическата лига два мандата в Македония и постига търсения ефект за равностойно представителство с това на българското население в Скопски и Битолски санджак[36]. Този подход обаче поражда недоволство сред местните сърби, които населяват санджаците на Косовски вилает извън Македония. На конгреса през 1909 г. прищинският делегат Стоян Зафирович остро критикува ръководството на Лигата за безпринципното споразумение с младотурците. По това време с нарочно окръжно Милованович нарежда на сръбските консули и митрополити да вземат спешни мерки срещу очертаващото се разцепление в сръбската организация. Всъщност до голяма степен разногласията са провокирани от официалната линия на Белград, която извежда на преден план пропагандната стратегия и тактика в Македония за сметка на реалните икономически и етнокултурни проблеми на сръбското население в Косово[37].

Възникналият конфликт между България и Турция по повод на Източните железници и слуховете за предстоящо обявяване на българската независимост, което се свързва с намерението на Виена да анексира Босна и Херцеговина, изправят сръбското правителство към края на септември пред нов сериозен проблем. По това време Милованович напълно замлъква по въпроса за българо-сръбското споразумение. Нещо повече, той предупреждава княжеския дипломатически представител, че ако България предизвика военен конфликт с южната си съседка, Сърбия ще подкрепи Цариград. По същото време от австро-унгарската лега-

[36] Историја српског народа, 334-335.
[37] Пак там, 344.

ция убеждават Тошев, че новоназначеният в Белград турски посланик е натоварен да сключи с правителството на Милованович договор, насочен срещу България. Слуховете за тайно заседание на Министерския съвет в края на септември и последвалото твърде неубедително опровержение на в. "Самоуправа" подхранват подозренията, че идеята за сръбско-турски съюз е предмет на усилени обсъждания в управляващите среди в Белград. А. Тошев допуска голяма доза преувеличение в тези интерпретации в резултат от "австро-унгарските интриги". Той обаче е категоричен, че въпросът за сръбската пропаганда в Македония е присъствал като централна тема в разискванията на въпросното правителствено заседание с участието на широк кръг бивши и действащи консули в Европейска Турция[38].

През следващите месеци проблемът за анексията на Босна и Херцеговина се налага като основен приоритет в сръбската външна политика, което обяснява и постепенния спад на сръбската активност в империята след края на парламентарните избори през 1908 г.

Първият сериозен въпрос, пред който се изправя българското правителство след Младотурския преврат, е свързан със съдбата на европейската реформена акция в Македония. Още на 25 юли външният министър Ст. Паприков обръща внимание на княжеските дипломатически представители, че възстановяването на османската конституция създава съвършено нова ситуация и претекст за Високата порта да отхвърли всеки реформен проект като безпредметен. В този смисъл той нарежда да се проучат възгледите на съответните правителства за перспективите на реформеното дело. Доколко оправдани са тези опасения, става ясно през следващите дни, когато Ив. Ст. Гешов докладва от Цариград, че реформената програма "в най-новото ѝ проявление след Ревалската среща" няма бъдеще по общото мнение на европейските представители в османската столица[39].

---

[38] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 89, л. 72-73, А. Тошев от Белград, 17 септ. 1908; л. 75-77, А. Тошев от Белград, 19 септ. 1908.

[39] Пак там, а.е. 117, л. 117, Ст. Паприков до княжеските дипломатически представители при великите сили, 12 юли 1908; а.е. 140, л. 39, Ив. Ст. Гешов от Цариград, 14 юли 1908.

Не по-малко обезсърчаваща е информацията, която идва от европейските столици. Австро-унгарският външен министър барон Ерентал е категоричен, че за намеса във вътрешните работи на империята вече и дума не може да става, поради което подготвените реформени проекти трябва да бъдат замразени. В италианското външно министерство са на мнение, че един действителен конституционен режим би направил реформите излишни, като обезпечи принципите на управление, преследвани с реформената програма. Руският външен министър А. Изволски не споделя становището, че прокламирането на османската конституция автоматично обезсмисля европейските предложения, но смята да се придържа на този етап към позицията на другите велики сили за невмешателство[40]. Опитите на Д. Станчов в Лондон да получи по-определен отговор за намеренията на британското правителство завършват безуспешно. Във Форин офис са твърде уклончиви, което на фона на английските симпатии към новия режим в Турция очевидно е индикатор за предстоящ отказ от реформените инициативи. Известна резервираност към конституционния режим се усеща в Берлин. Държавният подсекретар фон Шьон оценява положението в Турция като твърде несигурно, доколкото не може да се очаква бърза и лесна трансформация на османската управленска система. Що се отнася до реформите обаче, той споделя общото мнение, че трябва да бъдат отложени до изясняване на положението в империята[41].

Въпреки твърде неясните перспективи за реформената акция в Македония, в началото на август българското правителство все още възлага надежди на европейската намеса. В доклад до княз Фердинанд от 7 август Ст. Паприков отбелязва, че единственият възможен път за стабилизиране на новия режим в Османската империя минава през автономията на отделните национални области[42]. Именно тази концепция е заложена в усилията на бъл-

---

[40] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 77, М. Сарафов от Виена, 15 юли 1908; а.е. 117, л. 151, М. Минчев от Рим, 15 юли 1908; а.е. 143, л. 2, Д. Цоков от Петербург, 17 юли 1908.

[41] Пак там, а.е. 140, л. 76, Д. Станчов от Лондон преди 21 юли 1908; л. 122-123, ген. Никифоров от Берлин, 18 юли 1908.

[42] Документи по обявяването на независимостта, 1908. Из тайния кабинет на княз Фердинанд. С., 1968, 22-24.

гарското правителство да убеди великите сили, че продължаването и задълбочаването на техните реформи е гаранция за успеха на промените в Турция. Всъщност в София гледат песимистично на конституционно-парламентарното управление и са убедени, че европейските правителства ще бъдат принудени да се върнат към реформената акция поради неизбежното дискредитиране на младотурския режим.

Противно на българските очаквания обаче, към средата на август след триседмични колебания великите сили започват да поднасят чрез своите посланици в Цариград официалните си приветствия на новото османско правителство. Оттеглянето на английските предложения по последния реформен проект и решението на Австро-Унгария да изтегли своите офицери от международните органи в Македония през втората половина на месеца бележат финала на европейската реформена акция[43].

При това положение кабинетът на Малинов е изправен пред необходимостта да преразгледа своята външнополитическа тактика. В течение на три десетилетия "македонската" политика на Княжеството се гради върху идеята за автономия, приложена и гарантирана от великите сили с дипломатически и военни средства. Въпреки мъчителното и, общо взето, безплодно развитие на европейските реформи в Македония, българските правителства последователно се придържат към тази формула, проработила успешно в Крит в края на 19 и началото на 20 в. Международната политическа ситуация след Младотурския преврат и излизането на дневен ред на проблема за независимостта на васалното българско княжество налагат известни корекции в тактическия подход, но не променят принципно схващанията на правителството по македонския въпрос. През втората половина на август Ст. Паприков инструктира българските търговски агенти във вилаетите да отстояват и занапред в контактите си с европейските консули тезата, че автономията на българите в Македония и Одрин-

---

[43] **Попов, Р.** Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903-1908. С., 1974, 196-197.

ско е условие за нормалното развитие на конституционния режим[44].

В твърде неясната обстановка след 24 юли кабинетът на Малинов не излиза с официално становище за характера на преврата и обвързва бъдещата си политика с изхода на процесите в империята. В циркуляр до княжеските представители в Европейска Турция от 28 юли Паприков просто подчертава важността на събитията и изисква подробна информация за тях[45]. В средите на българската дипломация обаче се очертават различни виждания за характера и перспективите на новия османски режим. Част от дипломатическите представители в европейските столици и в Турция се отнасят с подчертан негативизъм към османската конституция, която според тях "убива автономията" и поставя българите пред труден избор – да се откажат от националните си въжделения, като подкрепят усилията на младотурците за възраждане на империята, или да продължат революционното си дело в крайно неблагоприятна международна обстановка[46]. В началото на август дългогодишният дипломат Димитър Станчов прогнозира, че проявите на ксенофобия в младотурските среди и намеренията им да посегнат на капитулационния режим бързо ще стопят европейските симпатии към тяхното управление. Той е убеден, че Княжеството трябва "да подклажда компрометирането на Турция"[47]. Ив. Ст. Гешов от Цариград и Атанас Шопов от Солун препоръчват по-различна линия на поведение – за отстояване правата и националните интереси на българите в империята в диалог с Комитета "Единство и прогрес". В кореспонденцията между Паприков и Гешов от края на юли и началото на август се усеща напрежение, породено очевидно от оценките на българския дипломатически агент за необратимостта на промените, за новия морал в османската армия и за независимата младотурска политика.

---

[44] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 93, Ст. Паприков до Ив. Икономов в Скопие, София, 9 авг. 1908.

[45] Пак там, а.е. 140, л. 75, Ст. Паприков до БТА в Солун, Скопие, Серес и Битоля, 15 юли 1908.

[46] Пак там, л. 159-160, Ив. Икономов от Скопие, 19 юли 1908; л. 267-268, Д. Станчов от Париж, 27 юли 1908.

[47] Пак там, л. 267-268.

Външният министър е видимо подразнен от приповдигнатия тон и оптимизма на Гешов[48].

Много показателна за настроенията в правителствените среди е резолюцията на Паприков върху доклад на княжеския представител в Берлин от 30 юли. Ген. Никифоров настоява за активна политика по македонския въпрос, която според него изисква, от една страна, незабавна декларация, че "точното и честно" прилагане на османската конституция принципно удовлетворява българските искания, а от друга – енергични действия за формиране на политическа организация в Македония и Одринско с програма, "определена от правителството". По повод на първото предложение Паприков лаконично отбелязва, че противоречи на българските национални интереси, а що се отнася до втората част, той смята "повечето от точките неизпълними". Резервите на външния министър визират явно колкото активната намеса на Княжеството в българското национално движение, толкова и препоръчаната от Никифоров програма за широка културна и административна автономия, която Паприков счита за несъвместима със смисъла и духа на османската конституция[49].

В края на юли външният министър излага вижданията си за поведението на македоно-одринските българи при новия режим, като настоява за активното им включване в обществено-политическия живот на империята. Той отрежда доминираща роля на Екзархията за организиране и консолидиране на българската общност с оглед на предстоящите парламентарни избори и за решаване на възникналите църковни спорове с Патриаршията[50]. До средата на август българското правителство се придържа към тази минимална програма и фактически остава просто пасивен наблюдател на събитията и процесите в империята. Българският търговски агент в Скопие се оплаква, че липсата на директиви от София го поставя в затруднено положение, когато местните българи

---

[48] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 117, л. 131-132, Ив. Ст. Гешов от Цариград, 14 юли 1908; а.е. 112, л. 9-12, Ст. Паприков до Ив. Ст. Гешов, София, 1 авг. 1908; л. 29-30, Ив. Ст. Гешов от Цариград, 4 авг. 1908.

[49] Пак там, а.е. 117, л. 182-183, ген. Никифоров от Берлин, 17 юли 1908.

[50] Пак там, л. 169, Ст. Паприков до Ив. Ст. Гешов в Цариград, София, 17 юли 1908.

се обръщат към Агентството за съвет. В такива случаи Икономов подчертава, че Вътрешната организация е самостойна и независима от официалните български фактори, а приетата от нея политическа линия е единствено възможна при съществуващите условия[51]. Всъщност това е и позицията на българското правителство. Външният министър изрично предупреждава Ат. Шопов в Солун да не се намесва в преговорите между ВМОРО и Младотурския комитет по българските искания и да се въздържа от даване на указания[52].

По времето, когато Паприков поставя отрицателната си резолюция върху проекта на ген. Никифоров, в Македония вече се формират първите конституционни клубове, а двете течения в революционната организация излизат с програми, които визират именно културно-национална автономия и областно самоуправление. На 14 август външният министър иска информация от Ив. Икономов за намеренията на скопските българи във връзка с получените сведения, че "напоследък се е организирал от българите в Солун някакъв конституционен клуб"[53]. В светлината на тези факти твърдението, че българската клубна организация е дело на управляващите кръгове в Княжеството, е напълно неиздържано. Тесните контакти между Съюза на българските конституционни клубове и правителството на Малинов са неоспорим факт, но те датират от по-късен период, след като тази формация вече е възникнала в резултат от активизирането на широки социални среди на българската общност в империята.

В първите три седмици след Младотурския преврат българското правителство просто регистрира събитията, докато изчаква избистрянето на ситуацията в Турция и отношението на европейските сили към нея. От София насърчават политическата активност на българите в Македония и Одринско, но предоставят на Вътрешната организация и на Екзархията инициативата да

---

[51] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 159-160, Ив. Икономов от Скопие, 19 юли 1908.

[52] Пак там, л. 241, Ст. Паприков до А. Шопов, София, 25 юли 1908.

[53] Пак там, а.е. 144, л. 3, Ст. Паприков до Ив. Икономов, София, 1 авг. 1908.

формират позицията им в новите условия. През този период политиката на Княжеството по македонския въпрос е ориентирана повече към европейските правителства, отколкото към империята. Прекратяването на европейската реформена акция принуждава българското правителство да преразгледа утвърдените си схващания за решаването на националните проблеми, но всъщност не предизвиква нито изненада, нито изцяло негативна реакция в управляващите среди в Княжеството. В частно писмо до Д. Станчов Папиков пише, че краят на европейските реформи може да открие "нови хоризонти" пред българското дело в Македония[54]. Няколко седмици по-късно в доклад до Фердинанд той отделя сериозно внимание на въпроса за военната подготовка на България с оглед на усложнената балканска обстановка[55]. Все по-решителните настроения да се обяви независимостта на Княжеството засилват впечатлението, че българската национална политика се преориентира към по-радикални средства. Военният вариант обаче се разглежда по-скоро хипотетично, отколкото дефинитивно, и се свързва само с една от възможните перспективи за развитието на ситуацията в Турция. Нещо повече, към средата на август в правителствените среди надделява мнението за постепенно размразяване на резервираната им позиция към младотурския режим.

На 14 август българският външен министър отправя първите си ясни инструкции до Ив. Ст. Гешов за политическата линия на кабинета по отношение на Цариград. В поверително писмо до княжеския дипломатически представител в османската столица Папиков прави анализ на новото управление. Той развива вече познатата теза, че въпреки прокламираните демократични принципи, стриктното прилагане на османската конституция може да се използва в средство за обезличаване националната идентичност на нетурските етнически общности. Конкретно той вижда такава заплаха в конституционните разпоредби за образователната система, официалния език и военната повинност[56].

---

[54] **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960, с. 63.

[55] Документи по обявяване на независимостта..., 1908, 25-26.

[56] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 9-12, Ст. Папиков до Ив. Ст. Гешов в Цариград, София, 1 авг. 1908.

Анализът на българския външен министър съвпада с прогнозите на Екзархията, изложени в циркуляр на Пелагонийския митрополит до църковните общини през август, според който "османската държавна доктрина" неизбежно ще се сблъска с националните въжделения на християните в империята[57].

Новото в инструкциите на Паприков е решението на правителството да приеме младотурския режим като "свършен факт" и да се възползва от положителните му страни. В този смисъл Гешов е натоварен да декларира официално подкрепата на Княжеството за конституционното управление и да работи за сближение с новата османска власт. В същия дух са и указанията до българските търговски агенти – да катализират пробългарските настроения в младотурските среди с уверения, че в София високо ценят "справедливите им чувства и подкрепят тяхното дело"[58]. Паприков набелязва и конкретните задачи на българската дипломация: да защити църковно-училищната автономия на българите, да подкрепи исканията им за широка общинска автономия, за признаване на българския език за официален и за военна повинност в рамките на териториално и верски обособени войскови части чрез изграждане на добронамерени отношения с правителството в Цариград и Младотурския комитет. Тясната социална база на младотурското движение, която принуждава лидерите му да търсят съдействие от християнските общности, мотивира Паприков да постави тези искания като условие за българската подкрепа към новия режим[59].

От средата на август българското правителство постепенно изоставя и пасивната си позиция спрямо националното движение в Македония и Одринско. В инструкциите си до българските търговски агентства Паприков настоява за по-активното им присъствие в обществено-политическия живот на македоно-одринските българи[60]. Циркулярното му писмо до княжеските представители в Европейска Турция от 21 август синтезира вижданията

---

[57] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 142, л. 228-230.

[58] Пак там, а.е. 140, л. 321, Ст. Паприков до Т. Недков в Битоля, София, 31 юли 1908.

[59] Пак там, а.е. 112, л. 9-12.

[60] Пак там, л. 71, Ст. Паприков до БТА в Скопие, 8 авг. 1908.

на правителството за програмите, за идейните течения, за стратегията и тактиката на националните организации. Паприков одобрява решението на революционните дейци да легализират и да приспособят Вътрешната организация към променените условия. Той смята, че ВМОРО трябва да съхрани специфичната си програма и структура с оглед на евентуален обрат в развитието на политическите процеси, но в същото време отрежда важна конструктивна роля на кадрите ѝ при формирането на легална политическа организация. В София приветстват създаването на българските конституционни клубове и препоръчват този процес да бъде ускорен. В тази връзка българските търговски агенти са натоварени да съдействат на местните дейци със съвети за повече политически такт и максимално единодействие. Българският външен министър вижда две възможности за консолидирането на широки социални среди в структурите на една общобългарска политическа организация - чрез обединяването им около Вътрешната организация на основата на платформа, приета на общ конгрес с представители на всички градове в Македония и Одринско, или чрез вливането на революционните кадри в новата формация[61].

Очевидно Паприков е наясно с идейните и организационните трансформации в българското национално движение. През втората половина на август княжеското правителство вече активно се ангажира с тези процеси с намерение да ускори някои от тях, а други да тушира като неблагоприятни за българските национални интереси. Освен чрез финансирането на клубната организация през следващите месеци тази политика се реализира и чрез персоналните контакти на управляващите кръгове в София с част от лидерите на движението. По това време правителството коригира схващанията си за ролята на Екзархията и препоръчва известна промяна в политиката на екзархисткото ръководство с цел да се разшири автономията на църковните общини и да се изгладят отношенията му с революционната организация. Като се солидаризира с изискванията на революционните дейци и от двата лагера за реформиране на българската църковна институция, Паприков се придържа към една умерена позиция с уговорката, че всич-

---

[61] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, л. 74-78, Ст. Паприков до БТА в Турция, 8 авг. 1908.

ки "местни фактори" трябва да направят необходимите "полезни компромиси"[62].

Външният министър изяснява и отношението на правителството към дейците от "левицата", като се въздържа по собствените му думи от категорични квалификации. Преди всичко в София приемат декларациите им в подкрепа на имперския териториален интегритет като тактическа маневра, към която прибягват всички национални организации в Европейска Турция. Но Паприков определя като абсурдни обвиненията на "левицата", че политиката на Княжеството в Македония е идентична с тази на Сърбия и Гърция. Що се отнася до някои от политическите идеи в нейната програма, те според него просто са несъвместими с реалните условия в империята[63]. В българските правителствени кръгове са убедени, че това течение не представлява сериозен политически фактор, а предпочитанията на Младотурския комитет към тези дейци смятат за израз на конюнктурна политика и стремеж да се задълбочава разцеплението в българското национално движение.

През следващите няколко месеца българското правителство се опитва да убеди чрез своите представители във вилаетите лидерите на КЕП, че подобна политическа линия е проява на недалновидност. В инструкциите си Паприков многократно настоява да се внушава на младотурците, че фаворизирането на дейците от "левицата" за сметка на другите организации и течения подкопава доверието на българите в империята и в Княжеството към конституционния режим[64]. Тази атака срещу групата на Я. Сандански и Хр. Чернопеев не се ограничава само в рамките на пропагандните средства. Към края на август Ст. Паприков настоява за уволнението на Димо Хаджидимов, един от изявените идеолози на "левицата", с мотива, че не може да запази поста си в

---

[62] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, л. 74-78, , Ст. Паприков до БТА в Турция, 8 авг. 1908.

[63] Пак там, л. 125, Ст. Паприков до Я. Пеев в Солун, София, 12 авг. 1908.

[64] Пак там, л. 237, Ст. Паприков до БТА в Солун, 24 окт. 1908; а.е. 144, л. 118. Ст. Паприков до А. Шопов в Солун, София, 24 окт. 1908.

Министерството на търговията и земеделието поради връзките си с "група, враждебна на България"[65].

Опитите на българското правителство да подкопае позициите на "лявото" крило са преди всичко реакция на острите и широко огласени нападки срещу политиката на Княжеството по македонския въпрос. От своя страна отрицателното отношение на "левицата" към официалните български фактори е проява по-скоро на антимонархическите и социалистическите възгледи на нейните идеолози, отколкото на непримирими различия по националната проблематика. Схващанията на управляващите среди в София за непосредствените задачи на официалната българска политика принципно съвпадат с програмите на двете течения в националното движение. Проектът на Н. Наумов, предложен към средата на август като база за обединение на двете крила, е посрещнат с известни резерви от Паприков[66]. Препоръките му за по-умерена програма с оглед на реалните условия в променената обстановка обективно съвпадат с позицията на "левицата", която отхвърля документа като твърде радикален. Българският външен министър очевидно смята, че платформите на двете течения в основата си са идентични, защото многократно подчертава необходимостта от единодействие и апелира за прекратяване на "догматичните спорове от миналото"[67]. Независимо от напрежението в отношенията между "левицата" и българското правителство, което се ангажира с активна подкрепа на другото крило в революционната организация, като цяло единството в позициите на Княжеството и българското национално движение в Македония и Одринско се запазва.

Промяната на външнополитическите приоритети с излизането на въпроса за независимостта на преден план към средата на август не засяга основните принципи, върху които традиционно се гради "македонската" политика на България. Кабинетът на

---

[65] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, л. 103, Ст. Паприков до Министерство на търговията и земеделието, 11 авг. 1908; л. 125, МВРИ до Я. Пеев в Солун, 12 авг. 1908.

[66] **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 49, л. 5-8, д-р В. Руменов до Ст. Паприков, Солун, 27 септ. 1908.

[67] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 112, л. 74-78, Ст. Паприков до БТА в Турция, 8 авг. 1908.

Малинов продължава да залага на автономисткия вариант за разрешаване на македонския въпрос. От втората половина на август княжеското правителство се опитва да наложи положителна тенденция в българо-турските отношения, за да облекчи реализирането поне на една минимална програма от искания за самостойно културно-национално развитие на българската общност при новите условия. Тези усилия обаче не се увенчават с особен успех в краткото време до началото на октомври, когато обявяването на българската независимост изостря отношенията между София и Цариград.

Въпреки че в навечерието и непосредствено след превратa Комитетът "Единство и прогрес" декларира намерение да следва отворена и добронамерена политика към балканските държави, в младотурските среди се налага една твърда линия, нелишена дори от известна доза реваншизъм. Първите симптоми за тази тенденция се проявяват още в началото на август. Едно от влиятелните младотурски издания в. "Икдам" излиза с уводна статия, озаглавена "По-голямата опасност", която характеризира българската държава като инструмент на руските и австро-унгарските аспирации към империята. Две седмици по-късно същият вестник коментира автономистката програма на Вътрешната организация като резултат от зловредното влияние на "късогледи политици" в София. Авторът не само дебело подчертава факта, че Македония е неразделна част от империята, но припомня правата на Турция върху Източна Румелия[68]. Няколко интервюта на Ахмед Риза бей и Рахми бей, разпространени по това време във френския печат, са безспорна индикация за враждебното отношение на младотурския елит към България[69]. Тенденциозното повдигане на въпроса за Източна Румелия, която според договореностите от 1886 г. формално остава османска провинция, явно има за цел да парира българските тежнения за автономия на Македония. Към средата на август и в. "Танин" се включва в атаката със статията "България, Румелия и реформите". По повод на пре-

---

[68] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 143, л. 91, М. Митов от Цариград, 22 юли 1908.

[69] Пак там, а.е. 140, л. 267-268, Д. Станчов от Париж, 27 юли 1908.

говорите между ВМОРО и КЕП вестникът предупреждава, че българските искания могат да провокират аналогични претенции на османското правителство за правата на сънародниците му в Княжеството[70].

След престоя си в Одрин, където се среща с валията и с членове на местния КЕП, секретарят за печата на Външно министерство Г. Стоев обобщава впечатленията си така: сравнително коректен тон към българите в империята и силна атака срещу Княжеството. Стоев сочи като пример демонстративното игнориране на Българското търговско агентство за традиционния дипломатически прием, организиран от валията за консулското тяло в града. Фактът, че новият одрински валия Решид паша, спечелил си славата на българофил по време на службата си в Серес, е близък познат с българския търговски агент д-р Кожухаров, само потвърждава констатацията, че се касае за официално наложена линия към Княжеството. Екзалтираното изявление на един от местните младотурски лидери, че след като елиминира чуждото вмешателство, империята ще си върне и Източна Румелия, дава основание на британския консул Самсън да прогнозира влошаване на отношенията между България и Турция[71].

Въпреки че търсеният от София диалог с Цариград явно не се получава, правителството на Малинов не променя вижданията си за тактиката на българското национално движение при новия режим. Паприков реагира остро срещу колебанията в средите на клубната организация по повод на участието ѝ в парламентарните избори и определя идеята за бойкот като груба политическа грешка. Той категорично не вижда алтернатива на легалната политическа дейност и препоръчва на клубовете да следват гъвкава тактика на предизборни споразумения и компромиси, съобразени с етническата картина в различните райони[72]. Паприков не изключва Младотурския комитет като евентуален партньор на бъл-

---

[70] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 267-268, Д. Станчов от Париж, 27 юли 1908.

[71] Пак там, а.е. 112, л. 173-178, докладна записка на Г. Стоев до ген. Паприков, 19 авг. 1908.

[72] Пак там, л. 284-285, МВРИ до А. Шопов в Солун, 30 авг. 1908.

гарските организации при условие, че подобно взаимодействие гарантира оптимални изборни резултати. В този смисъл външният министър насърчава клубовете в Одринско да приемат предложеното от КЕП споразумение, особено уместно според него за области с български патриаршистки села, отдалечени от важните центрове на българското национално движение[73].

От началото на октомври българската дипломация се ангажира изцяло с международното признаване на българската държавна независимост, но не се дистанцира напълно от проблемите на националното движение в Македония и Одринско. Търговските агентства във вилаетите са натоварени да следят отблизо развитието на изборите и да регистрират стриктно всички случаи на закононарушения, информацията за които вече тревожи управляващите среди и обществеността в България. Лишаването на българите в империята от полагащия им се брой депутати се разглежда в София преди всичко с оглед на неблагоприятните последствия от създаването на неточна представа за числеността съотношение между различните националности в Македония и Тракия. В окръжно до българските дипломатически представители в европейските и балканските столици от началото на декември Паприков анализира изборните резултати на основата на подробното изложение за изборните нарушения и манипулации, изготвено от ръководството на Съюза на българските конституционни клубове в Солун. Политическият момент обаче е твърде неподходящ за радикални дипломатически ходове в полза на българите в империята, поради усилията на правителството да уреди отношенията си с Цариград по проблемите, свързани с обявяването на независимостта. Българският външен министър смята за необходимо да привлече вниманието на европейските правителства върху поведението на младотурците в хода на избирателната кампания, но изрично изисква данните да бъдат изнесени дискретно, за да "не се компрометира" новият режим в Цариград и мирът на Балканите[74].

---

[73] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 144, л. 94, Ст. Паприков до д-р Кожухаров в Одрин. София, (след 20 септ. 1908).

[74] Пак там, л. 109, окръжно на Ст. Паприков до княжеските дипломатически представители, 17 окт. 1908.

Младотурският режим е посрещнат с подозрение и резерви от балканските съседи на империята. За Гърция и Сърбия негативните последици идват още в първите дни след преврата, когато става ясно, че Комитетът "Единство и прогрес" няма да толерира пропагандните им организации в европейските вилаети. Разформироването на гръцките и сръбските чети е последвано от интензивно приобщаване на патриаршистите от български, албански и влашки произход към собствените им етнокултурни общности. Сферите на влияние, извоювани със средствата на въоръжената пропаганда в продължение на години, започват бързо да се топят в месеците след преврата. Възникналите българо-гръцки спорове за собствеността върху църквите и силните антигръцки настроения в Южна Албания са показателни за размаха на този процес. Българското правителство също няма причина да гледа оптимистично на промените в Турция след 24 юли 1908 г. Оттеглянето на европейските реформени инициативи и твърдото намерение на младотурците да централизират и да унифицират управлението връща борбата на българите за автономия на Македония на изходните ѝ позиции.

Извън непосредствените резултати от преврата върху вътрешнополитическата и международната ситуация, намеренията на КЕП да реанимира Османската империя влизат в драстично противоречие с очакванията на укрепващите балкански държави да се разширят за сметка на "болния човек край Босфора" и да решат назрелите си икономически проблеми, като получат своя дял от османското наследство. Силно ангажирана с националните проблеми, политическата класа в България, Гърция и Сърбия си дава ясна сметка за капаните, заложени в османската конституция и младотурската либерална програма, които заплашват да ерозират националната идентичност на големи групи от населението в Европейска Турция и да разрушат техните етнически, културни и политически връзки със съседните балкански държави. Въпреки това техните правителства се опитват да подкрепят националните движения и да защитят собствените си позиции в двустранен и добронамерен диалог с младотурците. Алтернативата да обединят усилията си срещу общата заплаха, която се очертава от страна на новия режим в Цариград, на този етап не може

да преодолее трупаните с десетилетия противоречия между София, Белград и Атина.

Идеята за споразумение между българското и сръбското правителство остава просто "опипване на почвата", което само потвърждава пълната несъвместимост по въпроса за етническите граници между Стара Сърбия и Македония. Пак сблъсъкът на интересите в Македония оставя българо-гръцките отношения на точката на замръзването. Към средата на септември българското Външно министерство е принудено да обърне сериозно внимание на гръцкото правителство върху крайно враждебното отношение на цариградските и солунските гърци, които демонстративно затварят хотелите и магазините си за българските делегации, посетили Турция след 24 юли. От София предупреждават, че подобни инциденти могат да провокират нови антигръцки демонстрации в Княжеството, както през 1906 г.[75] От своя страна антибългарската истерия в Атина във връзка с църковните спорове между патриаршисти и екзархисти в империята са конкретен израз на улегналите обществени и политически нагласи, които отреждат на България първото място сред враговете на елинизма.

В условията на обща европейска подкрепа за Младотурския режим и непреодолимо взаимно недоверие между балканските държави техните правителства избират пътя на самостоятелното действие, който неизбежно ги тласка към Цариград. Гърция първа се ориентира към сближение с османските конституционалисти, явно изкушена от идеята, че един либерален политически и икономически режим в империята би облагодетелствал в най-голяма степен напредничавия и адаптивен гръцки елемент. Малко по-късно България и Сърбия също размразяват резервираната си позиция, за да търсят решения за своите национални проблеми в споразумение с новата османска власт. Ето защо балканските правителства насърчават националните организации в Европейска Турция да се приспособят към новата политическа ситуация, за да се възползват максимално от възможностите за легална политическа изява. София, Белград и Атина одобряват, подкрепят и стимулират програмните и организационните трансформации на

---

[75] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 144, а.е. 145, л. 11, МВРИ до княжеското дипломатическо представителство в Атина, 3 окт. 1908.

националните движения като проява на нов тактически подход към утвърдените стратегически задачи. Тази линия се налага и поради факта, че след превратa балканските държави са изправени пред необходимостта да преразгледат своите външнополитически приоритети.

Заредени с амбицията да върнат на империята авторитета на велика сила, още с идването си на власт младотурците "изваждат от нафталина" фактически лишените от реално съдържание права на Турция над васалното Българско княжество, Източна Румелия и остров Крит. В тази ситуация София и Атина се виждат принудени да защитят поне извоюваните вече позиции. Правителството на А. Малинов се ориентира към решаване на въпроса за независимостта на България, а правителството на Г. Теотокис насърчава критяни да обявят присъединяването на острова към Гърция. Балканската криза от началото на октомври 1908 г. ангажира вниманието на България, Гърция и Сърбия с въпросите за българската независимост, статута на Крит и анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, което измества на втори план интересите им в европейските вилаети и ограничава възможностите им за подкрепа на националните движения.

Протурската линия, която до 1908 г. дава известни положителни резултати, сега обаче се сблъсква с агресивната и настъпателна политика на "Единство и прогрес" по националния въпрос, променила радикално през следващите години насоката на междудържавните отношения и позициите на националните движения.

ВТОРА ГЛАВА
ПЪТЯТ КЪМ ВОЙНАТА
(1909-1912 г.)

1. Зараждане на конфликта между Младотурския комитет и националните организации

На 17 декември 1908 г. Цариград е огласен от сто и един топовни изстрела, които оповестяват тържественото откриване на османския парламент. Военните паради, митингите и илюминациите, организирани по този повод, са последен отглас от масовата еуфория и демонстрациите на побратимяване в дните след Младотурския преврат. Султанският указ от 24 юли 1908 г. поставя началото на сложен и противоречив процес, свързан с развитието на конституционно-парламентарния режим в Османската империя. Конституционалистите, обединени около Комитета "Единство и прогрес", се стремят към изграждане на силно централизирано и унифицирано управление на основата на османизма, който да обедини всички поданици на империята в единна и лоялна общност. В месеците след преврата КЕП последователно отстоява позицията, че е главен инициатор и гарант не само на реформите, но и за помирението и единението на всички национални "елементи" и политически сили в империята.

Последвалите процеси в политическия живот на Турция обаче се обуславят от неизбежния сблъсък на младотурската османистка доктрина с традиционния ислямски фундаментализъм на консервативните клерикални и политически кръгове, от една страна, и етнонационализма на нетурските общности – от друга страна. В първите месеци след преврата "Единство и прогрес" полага сериозни усилия да ангажира отделните национални организации със стабилизирането на конституционното управление и до голяма степен разчита на подкрепата им в борбата с привържениците на стария режим. Въпреки очевидната резервираност в радикалните среди на националните движения към реформите, широко афишираните намерения на младотурците да модернизират и

да демократизират управлението се възприемат като възможност за реализиране на собствените им програми за културно-национална и политическа еманципация. В унисон с единодушно заявеното одобрение на великите сили и балканските държави за промените в Турция лидерите на националните движения откликват на младотурския апел за единодействие. Сътрудничеството им с КЕП обаче се гради върху твърде крехък компромис и постепенно се разпада под напора на все по-задълбочаващите се противоречия. Принципно различната интерпретация на идеята за равенството и единството предопределя развитието на взаимоотношенията – постигнатото през 1908 г. взаимодействие преминава във все по-засилващо се противопоставяне през 1909, за да прерасне в открит конфликт през 1910 г.

При откриването на османския парламент в отговор на тронното слово на султана един от най-влиятелните членове на КЕП, Джавид бей, с типично ориенталска приповдигнатост заявява: "Нашият пътеводител е факелът на равенството и единството"[1]. На 6 август 1910 г. по време на секретно заседание в Солун друг младотурски лидер - Талаат бей, анализирайки политическата ситуация през изминалите две години отбелязва, че въпреки предписанията на конституцията, равенството в империята е невъзможно и непостижимо[2]. Във времето между тези две декларации в позициите и взаимоотношенията между КЕП и националните движения се очертават сериозни промени, които предизвестяват провала на поредния и последен опит за решаване на националните проблеми в Османската империя със средствата на политическия реформизъм.

След 24 юли в духа на своята теза за единството младотурците демонстрират добра воля да се съобразят с исканията на различните национални организации. Нещо повече, комитетът има амбицията да превърне своята програма в обща политическа платформа за всички привърженици на конституционно-парла-

---

[1] **Ahmad, F.** The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914. Oxford, 1969, p. 30.

[2] British Documents on the Origins of the War 1898-1914 (BD), T. IX, P. I, London, 1933, 207-209; **Pinon, R.** L'Europe et la Jeune Turquie. Paris, 1911, 100-102.

ментарното управление[3]. От края на юли младотурците започват консултации в Солун с представители на вече легализираните структури на българската революционна организация (ВМОРО) и на гръцките комитети в Македония. Албанците не са поканени да участват в преговорите. Очевидно след тясното взаимодействие между албански и младотурски дейци по време на превратa и при активното албанско участие в младотурските комитети ръководството на КЕП не възприема албанското движение като самостоятелен политически фактор.

Преговорите вървят трудно и с чести прекъсвания поради сериозни противоречия по основни проблеми. Създадена е специална комисия, която да разгледа и да съгласува представените програмни документи. Въпреки очерталите се различия, няколко седмици по-късно Младотурският комитет в Солун публикува проектопрограма с претенциите, че е продукт на постигнатия компромис между различните организации[4]. Действително политическата част отразява общите искания за разширяване правата на представителната власт за сметка на султанските правомощия, за отговорност на правителството пред парламента, за разпускане на сената и за последователно прилагане на общодемократичните принципи за всеобщо и пряко избирателно право, за свобода на печата, събранията, политическите организации и за равенство пред закона.

Всъщност основният въпрос, който сблъсква преговарящите страни, е този за националните права на нетурските общности. В документите, изготвени с оглед на преговорите, както и в програмите на формиращите се по това време български, албански, гръцки и сръбски клубове акцентът е поставен върху правото на свободно национално самоопределение на основата на самостоятелно културно, икономическо и политическо развитие. Тази идея е доразвита в българското и албанското искане за об-

---

[3] **Шпилькова, В. И**. Младотурецкая революция 1908-1909 г.г. Москва, 1977, 178-179.

[4] **ЦДА**, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1256, л. 78-80, Я. Пеев от Солун, 6 авг. 1908.

ластно самоуправление и, макар и по-предпазливо, в гръцката теза за общинска автономия[5].

В проекта, а по-късно в програмата, приета на младотурския конгрес в Солун през октомври 1908 г., е застъпена идеята за разширяване правомощията на местната власт в управлението на вилаетите в съответствие с чл. 108 от конституцията с уговорката това да не накърнява връзките между отделните административни единици. Този текст всъщност цели да създаде компромисна основа за сътрудничество с конституционалистите около "Обществото за частна инициатива и децентрализация" на принц Сабахеддин и свързаната с него партия Ахрар (Либерали), формирана в опозиция на централистите от "Единство и прогрес". На 29 септември на митинг в театър "Вариете" в Солун принц Сабахеддин заявява, че неговата програма за децентрализация се покрива с проекта на КЕП за разширяване компетенциите на вилаетските власти[6].

До каква степен обаче тази формулировка кореспондира със стремежа на националните общности за обособяване и самоуправление? В духа на промените след Младотурския преврат програмните документи на всички национални организации неизменно започват с уверението, че подкрепят териториалната цялост на реформираща се Турция. В младотурската програма обаче недвусмислено се изяснява, че единството може да се гарантира само от силно централизирано и последователно унифицирано управление. Централният комитет в Солун категорично отхвърля българското предложение за ново административно деление, съобразено с етническите граници, както и гръцкия вариант за обособяване на административните единици "според потребностите на мнозинството от населението"[7]. През януари 1909 г. Исмаил Кемали поставя в парламента въпроса за децентрализацията като решение на националните проблеми, особено в европейските

---

[5] **Parvanova, Z.** Political Programmes of the National Liberation Movements in European Turkey Following the Coup of the Yuong Turks 1908-1909. - Etudes balkaniques, 1994, № 1, 68-76.

[6] **Шпилькова, В. И.** Цит.съч., с. 186.

[7] **Пандевски, М.** Политичките партии и организации во Македонија 1908-1912. Скопје, 1965, с. 268.

провинции. Въпреки че албанският депутат в този период е потясно свързан с либералната опозиция, отколкото с албанските национални организации, отрицателната реакция на младотурците илюстрира категоричната непоносимост на КЕП към една от принципните постановки в програмите на националните движения – тази за местното самоуправление[8].

Външно съобразена с основните принципи на модерната демокрация, програмата на Младотурския комитет от октомври 1908 г. вече очертава контурите на една политика, която предопределя негативното развитие на отношенията му с националните движения. Младотурската теза за единството и равенството, която се лансира като принципна основа за трайно сътрудничество, се интерпретира изцяло в контекста на османистката идея за заличаване на етнонационалните различия и подмяна на националната самоидентификация с чувството за принадлежност към османската държава, респ. единната османска нация. Тази идея е заложена най-директно в раздела за образователната реформа. Програмата предвижда унифициране на светското образование под прекия контрол на правителството, ограничава правото на преподаване на майчин език в рамките на началните частни училища и въвежда задължително обучение на турски език в средните и висшите учебни заведения[9].

Преговорите през юли и август, както и публикуваните през следващите месеци програмни документи ясно очертават сходните позиции на националните движения и принципните им различия с КЕП по въпроса за културно-националната автономия и местното самоуправление. Въпреки това националните организации остават изолирани помежду си, а в отношенията им с младотурците се налага общ стремеж към компромис и баланс. Създава се впечатление, че конфликтните проблеми се заобикалят и отлагат, а КЕП все още демонстрира предпазливост и гъвкавост по националния въпрос.

---

[8] The Memoirs of Ismail Kemal-bey. (ed. S. Story). London, 1920, 321-331.

[9] **Sarrou, A**. La Jeune Turquie et la révolution. Paris, 1912, 40-42; **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 145, л. 29-30, програма на Комитета "Обединение и напредък" (бълг. превод).

Причините трябва да се търсят в особеностите на политическата ситуация след 24 юли. Младотурският комитет отказва да поеме пряката отговорност за изпълнителната власт, но не крие амбициите си да контролира и да дирижира действията на Високата порта. В следващите месеци реформите, обявени с правителствената програма от 16 август в съответствие с младотурската платформа, остават само намерения. Единствените реални промени се свеждат до кадровите рокади на КЕП в местната администрация. Единни в усилията си да елиминират влиянието на султана, правителството на Кямил паша и Младотурският комитет постепенно се конфронтират в борбата за надмощие във властта, която ангажира цялото им внимание. Доколкото великият везир има подкрепата на конституционалистите от Ахрар, назряващият конфликт в Цариград отразява съперничеството между младотурците и либералите[10].

Политическите сътресения в централната власт обаче не оказват особено влияние върху ситуацията в европейските вилаети, където Младотурският комитет с разгърнатите си структури запазва безспорни позиции. Създадената през септември Османска либерална партия има елитарен характер и се представлява главно от централата си в Цариград. Въпреки програмата за административна децентрализация и автономия на националните области, Ахрар остава непопулярна в средите на националните движения. Дори Исмаил Кемали, един от създателите и лидерите на османската либерална формация, през този период има твърде ограничено влияние в Албания, главно в района на родния си град Вльора[11].

Самите национални движения, обсебени от собствените си вътрешни организационни и идейни проблеми и от наслоените в предходния период междуетнически вражди и противоречия, остават встрани от битката за властта в Цариград. Младотурският комитет все още е предпочитан партньор, особено за реформистките крила, а политиката му се възприема като гаранция, ако не за националните права, то поне за политическите свободи в Турция. Въпреки принципната си нагласа за радикално елиминиране

---

[10] **Feroz, A**. Op.cit., 21-34.

[11] **Kondis, B**. Greece and Albania 1908-1914. Thessaloniki, 1976, p. 40.

на националните сепаратистки тенденции в империята, КЕП от своя страна разчита именно на подкрепата на националните организации, за да укрепи позициите си в централната власт. Парламентарните избори през есента на 1908 г. илюстрират цялата противоречивост на взаимоотношенията между младотурците и националните движения след преврата.

Към края на юли правителството в Цариград изпраща циркуляр за провеждане на изборите за депутати чрез казалийските меджлиси, подобно на процедурата за избор на първия османски парламент през 1877 г. След активните протести на КЕП инструкциите са отменени и в Цариград приемат искането за преки избори. Новосформираното на 5 август правителство на Кямил паша създава специална комисия, която решава да бъде приложен несанкционираният от Сената избирателен закон от 1877 г.[12] Въпреки това вече възникват сериозни съмнения във възможностите на Младотурския комитет да наложи онези радикални политически промени, заложени в споразуменията с националните движения. Правилникът, изработен на основата на стария избирателен закон, предвижда двустепенни избори и значителни ограничения, които отдалечават избирателната система от идеята за всеобщо и пряко гласоподаване. Предвиденият имуществен ценз заплашва да лиши от избирателни права между 30 и 50% от българското население в македонските вилаети, почти всички албански селяни в санджак Превеза и голяма част от албанците в Гирокастро, Янина и в други райони[13].

Още преди обявяването на избирателната кампания вече се забелязва значителен скептицизъм по въпроса доколко османският парламент ще отразява реалното съотношение между различните националности и адекватно ще защитава техните права. Българският търговски агент в Битоля отбелязва, че националните организации се стремят не толкова да изпратят депутати, чийто глас едва ли

---

[12] **ЦДА**, ф. 176к, оп.2, а.е. 140, л.142, Т. Недков от Битоля, 14 юли 1908; л. 157, Ив. Икономов от Скопие, 19 юли 1908; л. 281, Ив. Ст. Гешов от Цариград, 28 юли 1908.

[13] Пак там, а.е. 112, л. 4-6, Т. Недков от Битоля, 1 авг.1908.

ще се чуе в Цариград, колкото да стимулират националния дух на своите сънародници чрез активна политическа изява[14].

Този песимизъм по отношение на парламента се подхранва от категоричния отказ на Младотурския комитет да се съобрази с искането на българи, албанци и гърци за национални квоти и пропорционално представителство в законодателната власт[15]. Преговорите на КЕП с националните организации продължават и по време на избирателната кампания. Младотурците изготвят единни коалиционни листи, които наред с турските кандидати включват българи, албанци, гърци, сърби, евреи и власи[16]. Всъщност усилията на КЕП да постигне единодействие с нетурските националности има колкото пропаганден, толкова и чисто практически подтекст – да си осигури преобладаващо представителство в османския парламент. Комитетът умело манипулира съществуващите противоречия между националните движения по въпроса за етническите граници, допълнително усложняван от съществуващото административно деление. Основен принцип в младотурската предизборна тактика е да се бонифицират по-малобройните за сметка на националностите, които съставляват компактно мнозинство в дадена област. КЕП подменя идеята за пропорционално представителство с принципа за паритетно представяне на всички националности в Европейска Турция, независимо от числеността им съотношение и реалното им присъствие в различните избирателни райони. Премахването на ценза за уседналост по настояване на Младотурския комитет се обяснява именно със стремежа да се заличи териториалната обособеност на отделните национални общности и чрез изборните резултати да се създаде външно впечатление за отсъствие на диференцирани етнически граници. Този подход засяга най-чувствително интересите на българското мнозинство в Македония и Одринска Тракия.

През септември 1908 г. чуждите дипломатически представители отбелязват, че за разлика от първите месеци след превра-

---

[14] **ЦДА**, ф. 176к, оп.2, а.е. 112, л. 4-6, Т. Недков от Битоля, 1 авг.1908.

[15] Пак там, а.е.144, л. 70, Ив. Ст. Гешов от Цариград, 23 авг. 1908.

[16] **Влахов, Д.** Мемоари. Скопје, 1970, с. 87.

та, гърците в македонските вилаети се ползват с по-голямо доверие от българите. КЕП изпраща свой делегат в Цариград да преговаря с гръцкия патриарх за условията на предизборното споразумение[17]. Тази тенденция в гръцко-младотурските отношения придобива откровен антибългарски характер след обявяването на независимостта на България в началото на октомври. Младотурският комитет оттегля поетите ангажименти към българските конституционни клубове и редуцира броя на техните представители в официалните избирателни листи в Битолски, Серски и Солунски санджак в полза на гръцките кандидати[18]. В същото време предизборното споразумение с Демократичната лига на османските сърби предвижда четири депутатски места в Косовски вилает (включително Скопски санджак) и по едно в Битолски и Солунски вилает[19]. Окуражени от новосъздадената ситуация, структурите на гръцката и сръбската пропаганда в Македония отново дават признаци на живот. Патриаршисткият клир, възобновени гръцки и сръбски чети се включват активно в избирателната кампания с познатите от периода до преврата средства за натиск върху българското население[20].

В Скопски, Битолски, Солунски и Серски санджак, където според официалните турски статистики броят на българите екзархисти се равнява или дори надхвърля броя на другите националности, взети заедно, са избрани шестима турци, един албанец мюсюлманин, четирима гърци, двама сърбомани патриаршисти, един евреин и само четирима българи. Младотурската благосклонност към сръбските и гръцките претенции обаче се ограничава в районите с компактно и преобладаващо българско населе-

---

[17] FO 371/546/30971, G. Lowther to E. Grey, Therapia, 1 Sept. 1908.

[18] **ЦДА**, ф.176к, оп.2, а.е.144, л.108, Н. Семенов от Сяр, 10 окт.1908; л.112, Т. Недков от Битоля, 20 окт. 1908; л.128-130, А. Шопов от Солун, 27окт. 1908.

[19] **Makedonski, St.** La Révolution Jeune-turque et les premières elections parlementaires de 1908 en Macédoine et en Thrace Orientale. – Etudes balkaniques № 4, 1974, p. 136; **Пандевски, М.** Цит.съч., с. 265.

[20] Вести, № 34, 12 дек. 1908, с. 2; Дневник, № 2229, 11 окт. 1908; **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 144, л.148-152, Н. Семенов от Сяр, 4 ноем. 1908.

ние. В санджаците Призрен, Прищина и Сеница в Косово сърбите, които съставляват между 20 и 50% от населението, получават само 1 депутатско място срещу 9 на местните мюсюлмани[21]. Произволното разпределение на избирателните колегии в полза на турското малцинство, грубите фалшификации и нарушенията на закона предопределят изборните резултати и в гръцките кази. В Кожани и Селфидже са елиминирани половината от гръцките гласове, а в Родосто (Одрински вилает) изборът на гръцките делегати е касиран, за да се осигури прокарването на турския кандидат. В Корчански санджак гръцката кандидатура в официалната листа е елиминирана в полза на влашкия представител[22].

Резултатите от парламентарните избори през 1908 г. стабилизират позициите на Младотурския комитет във властта. Разиграваики умело картата на конституционализма, КЕП си осигурява подкрепата на националните движения, за да получи необходимото мнозинство в Камарата на депутатите. В повечето райони на Европейска Турция младотурските кандидати събират максималния брой гласове, включително тези на нетурските избиратели от всички националности. От друга страна, КЕП изкуствено противопоставя и сблъсква интересите на отделните националности в хода на избирателната кампания и осуетява потенциалните възможности за единодействие между нетурските организации. При съществуващата ситуация българските конституционни клубове предпочитат да подкрепят с гласовете си в Призренски и Корчански санджак турските кандидати срещу тези на сърбите и гърците. Липсват сведения и за българо-албанско предизборно споразумение, макар че такава идея се обсъжда в средите на българската клубна организация в Битолско[23].

Въпреки че започналото след 24 юли взаимодействие между Младотурския комитет и националните движения се запазва като цяло и по време на изборите, в отношенията между тях

---

[21] **ЦДА**, ф.176к, оп.2, а.е. 112, л. 254, Ив. Икономов от Скопие, 27 авг. 1908; а.е. 144, л. 124-127, Ив. Икономов от Скопие, 27 окт. 1908.

[22] Пак там, л. 83-84, Т. Недков от Битоля, 10 септ. 1908; л. 98-99, Т. Недков от Битоля, 1 окт. 1908; а.е. 145, л. 154-156, д-р Кожухаров от Одрин, 14 ноем. 1908.

[23] Пак там, а.е. 112, л. 254-256, Ив. Икономов от Скопие, 27 авг. 1908; а.е. 144, л. 83-84, Т. Недков от Битоля, 10 септ. 1908.

вече се чувства сериозно напрежение. Различията, които се очертават първоначално на чисто идейно равнище, пораждат първите, макар и локални конфликти в политическата практика. Повсеместните закононарушения, фалшификациите и насилията като елемент от тактическия арсенал на КЕП охлаждат надеждите за реални промени в политическата система. Българите и гърците в Македония и Одринско реагират с митинги, протестни резолюции и мемоари. Гръцките протести принуждават великия везир да нареди със специален циркуляр до вилаетските власти да съблюдават правата на всички националности[24]. Българският конституционен клуб в Битоля обсъжда идеята за бойкотиране на изборите, а след отхвърлянето ѝ излиза със самостоятелна листа и българите в санджака не дават нито един глас за младотурските кандидати. Българският клуб в Скопие прекъсва контактите си с местния младотурски комитет още към края на септември[25]. Особено симптоматично за настроенията в средите на българското национално движение е поведението на дейците от "левицата", които след превратa отстояват сравнително най-последователна промладотурска позиция. Първоначалното решение на серския лидер Я. Сандански да бойкотира изборите е първият индикатор за сътресения в отношенията му с Младотурския комитет. Машинациите на младотурците около българските и гръцките кандидатури и лавирането им между враждуващите крила в българското движение провокират Сандански да сподели позицията на клубовете за оттегляне мандата на избраните вече български депутати. Подкрепеният от санданистите А. Далчев след известни колебания приема депутатския мандат, но не крие опасенията си, че българите в парламента трудно ще се противопоставят на младотурската политика за орязване на българската културно-национална автономия[26]. Печатният орган на серската група в. "Конституционна заря" определя изборните резултати като продукт на шовинис-

---

[24] Пак там, а.е. 144, л. 98-99, Т. Недков от Битоля, 10 окт. 1908; л. 100-102, Ив. Икономов от Скопие, 3 окт. 1908; л.112, Т. Недков от Битоля, 20 окт. 1908.

[25] Пак там, а.е. 144, л. 100-102, Ив. Икономов от Скопие, 3 окт. 1908.

[26] Пак там, л. 145, А. Шопов от Солун, 4 ноем. 1908; л. 179-180, Н. Семенов от Сяр, 19 ноем. 1908.

тичната политика на правителството, инспирирана от Младотурския комитет, и директно обвинява младотурците, че са изневерили на принципа за единството[27].

Усилията на младотурците да наложат своите кандидатури, без да подбират средствата, предизвикват сериозни вълнения и в Албания. Католиците в Шкодренско отказват да гласуват, а касирането на избраните депутати в Дебър е последвано от въоръжен сблъсък между албанците и турската войска[28]. Яростната кампания на КЕП срещу кандидатите на онези албански клубове, които отстояват независима национална позиция, провокира остри конфликти в Елбасан, Тирана и Берат[29].

Въпреки числеността им превъзходство в европейските провинции, нетурските националности се оказват символично представени в османския парламент. Техните депутати са твърде малобройни и разединени, за да отстояват самостоятелна, ефективна и единна позиция по националните проблеми. Присъствието на българи, гърци и сърби в парламента се регистрира главно в дебатите за църквите, обект на спорове между Гръцката патриаршия и Българската екзархия[30]. Политическият спектър и дейността на Камарата на депутатите изцяло се доминира от двете основни османски формации – Младотурския комитет и привържениците на Ахрар. Част от албанските депутати се присъединяват към фракцията на либералите, оглавена от Исмаил Кемали. Гръцките представители като цяло също се ориентират към либералната опозиция и част от тях формално се присъединяват към групата на Ахрар[31]. Единичните и инцидентни опити на нетурските депутати да поставят въпроса за правата на своите сънародници не успяват да наложат националните проблеми в дневния ред на парламента, където антимладотурската опозиция фактически се отстоява единствено от позициите на османската либерална фракция.

---

[27] Конституционна заря, № 29, 10 дек. 1908, с. 4.

[28] **Сенкевич, И. Г.** Освободительное движение албанского народа в 1905-1912 г.г. Москва, 1959, 125-126.

[29] Historia e Shqipërisë. T.II. Tiranë, 1984, p. 298.

[30] Отоманският парламент за положението в Македония. Превод от дневниците на парламента. Солун, 1909, 20-25.

[31] The Memoirs of Ismail Kemal bey..., 321-323.

В европейските провинции обаче назряващият сблъсък между националните движения и Младотурския комитет придобива реални измерения и се очертава на различни идейни и организационни нива – засяга кадрите на революционните организации, новосъздадените легални политически формации и дори пряко ангажира широки маси от нетурското население, главно албанците в Косовски и Шкодренски вилает. Една от най-конфликтните точки в отношенията между КЕП и националните движения е проблемът за тяхната организационна самостоятелност и независимост. Доколкото българските и албанските организации разполагат с най-масова социална база и представляват мнозинството от населението в Европейска Турция, техните структури са обект на сериозен натиск от страна на младотурците.

Още в началото на август 1908 г. по време на преговорите с ЦК на КЕП в Солун ръководството на ВМОРО категорично отбива настойчивите предложения за организационно обвързване[32]. Лидерите на "десницата" в българското революционно движение излизат с официална декларация, че подкрепят младотурското движение условно и си запазват правото да подновят борбата в случай на провал на конституционния режим. Окръжните войводи на организацията в Скопски район Тодор Александров и Ефрем Чучков предприемат незабавни мерки за укриване на оръжието. Христо Матов пристига в Солун, воден преди всичко от идеята да предпази Вътрешната организация от крайни увлечения и да попречи на преждевременното ѝ разпускане. През август ЦК на ВМОРО набелязва мерки в този смисъл и със специално окръжно инструктира местните структури да съхранят бойните сили и въоръжението[33].

Още по-крайна е позицията на серската група в "левицата", оглавявана от Яне Сандански. Според нея Вътрешната организация трябва не само да се запази в полулегален вид, но да остане единствен представител на българското население в империята. В. "Конституционна заря" последователно отстоява тезата, че поради тясната социална база и ограничената политическа

---

[32] **Матов, Хр**. За управлението на Вътрешната революционна организация. С., 1925, с. 55.

[33] **Петров, Т**. Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско 1904-1912. С., 1991, 31-36.

програма на "Единство и прогрес", националните движения са равностоен, дори първостепенен фактор за успеха на реформите в империята[34]. Неудовлетворени от липсата на реални промени в политическия живот, от характера на избирателния закон и начина на провеждане на парламентарните избори, за запазване на революционните структури и военния им арсенал се обявяват и дейците в Одринско. Регионалният конгрес в края на август, независимо от категорично заявената подкрепа за конституционния режим, по-скоро има за цел да демонстрира потенциала на Вътрешната организация в района[35]. Струмишката група на Христо Чернопеев единствена откликва на младотурската идея за единна политическа формация, която да обедини различните националности под егидата на Младотурския комитет. На страниците на в. "Единство" се появяват материали в духа на младотурската пропаганда за неефективността на революционните средства и необходимостта от качествено нова организация, първа стъпка към която са "интернационалните клубове"[36]. Тази позиция обаче остава непопулярна и изолирана в средите на българската революционна организация.

Формираните в някои градове (Битоля, Кукуш, Велес, Неврокоп, Одрин и др.) смесени комисии или комитети остават с твърде неизяснен характер и функции. Единствено битолската организация се изгражда като многонационална и включва по-широк кръг представители на различни националности – българи, албанци, власи, турци. Доколкото тези формации изобщо регистрират някакъв организационен живот, той е свързан с решаването на местни социално-битови, благотворителни и благоустройствени проблеми[37]. Интернационалните клубове остават анемични, нефункционални и, общо взето, изолирано явление, което илюст-

---

[34] Проекто-програма на МОРО. Солун, 1908, с.3; Конституционна заря, № 2, авг. 1908, с. 5.

[35] **Герджиков, М**. Спомени, документи, материали. С., 1984, с. 95.

[36] Единство, № 7, 22 окт. 1908, с. 1; № 10, 1 ноем. 1908; № 11, 5 ноем. 1908.

[37] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 140, л. 313; а.е. 398, л. 432; а.е. 116, л. 139, д-р Кожухаров от Одрин, 12 авг. 1908; а.е. 142, л. 41-42, "Програма на Битолския Османски Съединителен клуб"; Конституционна заря, № 9, 14 септ. 1908.

рира провала на Младотурския комитет да канализира политическия живот на нетурските националности извън националните движения. Идеята на дейците от "левицата" във ВМОРО за федеративна политическа организация на всички националности в империята, лансирана през есента на 1908 г. и материализирана със създаването на Българска секция на Народно-федеративната партия през 1909 г., носи различно съдържание. Тя доразвива разбирането за националните движения като решаващ политически фактор за утвърждаването на конституционно-парламентарния режим и не поставя под съмнение специфичните им задачи, произтичащи от техните национални програми[38].

Настойчивите опити на КЕП да постигне разпускането на ВМОРО и ограничителните мерки, предприети срещу революционните комитети по места, неизбежно обтягат отношенията и провокират остра реакция дори от страна на санданистите. По решение на Мелнишкия околийски комитет в началото на септември са възобновени военните занятия на селската милиция в района, а младотурците отвръщат с ареста на Я. Сандански. Напрегнатата обстановка и рестриктивните мерки срещу българите в Македония след обявяването на независимостта на България провокират окръжния комитет в Битоля да излезе с официална декларация, че ВМОРО се придържа към легалните форми и няма намерение да подновява въоръжената борба. Независимо от това след приключването на избирателната кампания и свикването на парламента зачестилите преследвания срещу бивши четници и първите опити за насилствено изземване на оръжието поставя част от кадрите на революционната организация пред необходимостта да преминат в нелегалност. През пролетта на 1909 г. ениджевардарският войвода Апостол Петков открито заявява намерението си да се върне към революционната дейност. По същото време се появяват и първите сведения в рапортите на чуждите дипломатически представители за подновяване, макар и изолирано, на четническата активност в отделни райони – Мелник, Демирхисар, Петрич[39]. Общото впечатление на дипломатите е, че зад фасадата

---

[38] **Първанов, Г**. Народно-федеративната партия в национално-освободителното движение. – Векове, 1989, бр. 3, 34-39.

[39] **Петров, Т**. Цит.съч., 38-44.

на новия "демократичен" режим се заражда сериозен конфликт, индикация за който е масовото въоръжаване на всички национални. Въпреки неднократните уверения на гръцкото правителство, че е взело необходимите предохранителни мерки по границата с Турция, все по-усилено се говори за преминаване на гръцки чети в Македония и Епир[40].

Напрегнатата обстановка в Македония предизвиква постепенното отдръпване на ВМОРО от легалния политически живот. Излизането на бившите революционни кадри от конституционните клубове и засилената роля на общините и интелигенцията, свързана с Екзархията, променят акцентите в политическата дейност на българската клубна организация. Ограничени локални проблеми и главно въпросът за спорните църкви и училища заемат централно място в мероприятията на местните организации – митинги, резолюции и телеграми до парламента с информация за съотношението между екзархисти и патриаршисти и обосновка на българските искания. Като цяло обаче българските дипломатически представители в Македония отбелязват тенденция към пасивност и упадък на българската клубна организация[41].

Културно-религиозната, регионалната и племенната разнородност на албанците обуславя специфичния подход на Младотурския комитет към албанското национално движение. По думите на Исмаил Кемали младотурската политика се гради върху убеждението, че албанските мюсюлмани са лишени от собствен "политически идеал", което ги прави особено податливи към османистката идея[42]. Сравнително активното участие на албанците в местните младотурски структури и наличието на силно промладотурско крило в албанските клубове подхранват амбициите на КЕП да трансформира албанското движение в свой политически резерв. Комитетът се включва пряко в изграждането на албанската клубна организация чрез специално сформирана за целта консултативна комисия, която учредява клубове в редица градове –

---

[40] **FO** 371/816/1227, G. Lowther to E. Grey, Const. 30 Dec. 1908.

[41] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 142, л. 43, Ив. Икономов от Скопие, 5 март 1909; Отечество, № 8, 18 март 1909, с. 3; Вечерна поща, № 2579, ноем. 1909.

[42] The Memoirs of Ismail Kemal bey..., p. 367.

Охрид, Дебър, Елбасан. В духа на младотурската пропагандна теза за единството на младотурските и албанските цели и стремежи в. "Лирия" на Мидхат Фрашъри апелира за организационно обединение на двете движения[43].

Стремежът на КЕП да подмени формиращата се албанска национална доктрина с младотурската програма среща сериозен отпор още на албанския конгрес в Битоля през ноември 1908 г. Широко представеното радикално крило в лицето на Шахин Кольоня, Михал Грамено, Бойо и Черчиз Топули и др. налага в центъра на разискванията проблема за културно-националната консолидация чрез унифициране на албанската писменост върху основата на латинската азбука и чрез изграждане на широка мрежа от албански училища[44]. Борбата срещу културно-просветното движение се превръща в приоритет на младотурската политика в Албания. Докато младотурските комитети по места разгръщат широка кампания сред мюсюлманското население в полза на "богоугодната" арабска писменост, турският вътрешен министър заявява в парламента, че отделна албанска националност не съществува[45].

Неприкритите амбиции на КЕП да контролира организационното и идейното развитие на албанските клубове видимо ескалират напрежението в Албания. Противоборството по време на парламентарните избори прераства в началото на 1909 г. в открит конфликт между албанския клуб и младотурския комитет в Дебър. Албанските дейци в Гирокастро демонстративно напускат местната младотурска организация. Битолският клуб "Башкими" и младотурският комитет в града след период на тясно взаимодействие постепенно се оказват в състояние на същинска война. По някои сведения през март 1909 г. младотурците замислят физическото унищожение на албанските лидери в Битоля, а в Корча по същото време е направен опит за убийството на известния публицист Дервиш Хима[46].

---

[43] **Соколова, Б.** Албански възрожденски печат в България. С., 1979, с. 102.

[44] **Сенкевич, И. Г.** Цит.съч., 121-123.

[45] **Swire, I.** Albania, the Rise of a Kingdom. London, 1929, p. 92.

[46] **Сенкевич, И. Г.** Цит.съч., 130-131.

В съответствие с младотурската програма за държавен контрол върху образователната система в края на 1908 и началото на 1909 г. в албанските области се разгръща кампания за повсеместно откриване на турски училища, които да елиминират ефекта от създадените вече албански учебни заведения. Една от задачите на новоназначения военен комендант на Митровица Джавид паша е именно да организира този процес в Косово. Той предприема радикални мерки и срещу местната албанска върхушка, която по традиция се ползва с широки привилегии и неограничено влияние сред мюсюлманското население в района. През зимата на 1908-1909 г. са регистрирани няколко сражения на турските войски с отрядите на известния косовски лидер Иса Болетини[47].

В началото на 1909 г. след поредната суха и неурожайна година сред албанците се шири масово недоволство от влошената икономическа ситуация. Наложеният от младотурците бойкот на търговията с Австро-Унгария след анексията на Босна и Херцеговина и последвалите в отговор ограничителни мерки от страна на австрийските банки допълнително утежняват икономическите условия. Събирането на данъчните недобори и свикването на военния набор събуждат прословутия бунтарски дух на населението в цяла Албания. На места османските чиновници са принудени да напуснат, а на други албанците просто отказват да се съобразяват с администрацията. Равносметката от политиката на Младотурския комитет по отношение на албанците през първите осем месеца след преврата е общо настъпление срещу интересите на всички слоеве в пъстрото албанско общество. Резултатът е масов отлив на албанците от местните структури на "Единство и прогрес", сериозна подкрепа на албанските депутати за антимладотурската либерална опозиция в парламента, твърд отпор срещу опитите за обезличаване националния характер на албанските клубове и взрив от социални бунтове срещу данъчната и административната политика на КЕП.

В тази обстановка на 14 април 1909 г. Младотурският комитет се обръща с възвание към националните организации в Европейска Турция, с което отново търси подкрепата им. Правителст-

---

[47] **Swire, I.** Op.cit., 93-94.

вената криза от началото на 1909 г. и последвалият през април метеж и опит за преврат в Цариград поставят в центъра на политическия живот борбата между Младотурския комитет и оформилата се върху широка и разнородна социална основа антимладотурска опозиция[48]. Участието на крайно реакционни клерикални, военни и бюрократични среди, свързани със стария режим, придават изразен проислямистки и проабсолютистки дух на превратa, което облекчава Младотурския комитет в усилията му да привлече националните движения на своя страна. Въпреки ясно очертаните вече резерви към младотурската политика, позицията на българските и албанските организации по време на априлските събития се определя от принципната им подкрепа за конституционно-парламентарния модел на управление. Повечето албански клубове след бурни заседания вземат решението си с резолюции, в които изявяват готовност да защитават конституцията, а не доминирането на Младотурския комитет във властта и изрично подчертават тази разлика в позицията си[49]. Османската либерална партия, която се оказва въвлечена в превратa на крайната ислямистка опозиция, не успява да повлияе върху поведението на албанските клубове както поради ограниченото си влияние в европейските вилаети, така и поради обвързването си с една непопулярна в средите на албанското национално движение политическа линия[50].

Българското национално движение излиза с единна оценка за антиконституционния и реакционен характер на превратa в Цариград, но различията в отношението към Младотурския комитет и в идейната платформа на двете крила след 24 юли предопределят неедnаквата им активност по време на априлските събития. Съюзът на българските конституционни клубове изразява готовност да защити конституционния режим в рамките на легалните политически средства[51]. В изпълнение на споразумението си с Младотурския комитет солунският клуб набира доброволци за "армията на действието", но като цяло в позицията на клубната

---

[48] **Шпилькова, В. И**. Цит.съч., 207-229; **Ahmad, F.** Op.cit., 36-45.

[49] **Сенкевич, И. Г**. Цит.съч., с. 134.

[50] **Kondis, B**. Op.cit., 43-44; **Skendi, St**. The Albanian National Awekaning 1878-1912. New Jersey, 1967, p. 365.

[51] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 398, л. 22, А. Шопов от Солун, 2 апр. 1909.

Кадри от тържествената манифестация в Битоля
след провъзгласяването на конституционния режим

организация се забелязва предпазливост и усилията ѝ са насочени главно към организиране на местната милиция. По-голяма активност е регистрирана в районите, доминирани от Народно-федеративната партия, където се провеждат митинги и масово набиране на доброволци. Младотурците обаче търсят повече пропаганден и психологически ефект от подкрепата на националните движения. Масовото въоръжено участие на българите е неприемливо за КЕП, поради което дори включването на отрядите на Я. Сандански и Хр. Чернопеев във военните действия е сведено по-скоро до символична проява[52].

В този смисъл по-голямо значение се отдава на съживената дейност на съществуващите и на новосъздадените за целта смесени комисии. Представители на всички национални клубове в Битоля набелязват общи мерки за сформиране на местна милиция и за защита на конституционния режим в района[53]. Всъщност впечатлението, че Младотурският комитет е активно подкрепен от националните движения в европейските провинции, се създава от поведението на българското и албанското мнозинство. Сърбите остават видимо пасивни, а гърците открито демонстрират симпатиите си към противниците на "Единство и прогрес". Гръцкият в. "Неологос" в Цариград даже приветства "патриотизма" на армейските части, участвали в превратa на 12 срещу 13 април[54].

Поставени в крайно комплицирана ситуация, националните движения са въвлечени в конфликт, разрешаването на който обслужва единствено интересите на Младотурския комитет и разчиства пътя за една политика в пълно противоречие с техните програмни цели. Като доказват по най-безспорен начин лоялното си отношение към конституционния режим, българските и албанските организации разчитат на обрат в позициите на Младотурския комитет по въпроса за националните права на нетурските общности. Действително след априлските събития младотурците демонстрират известна благосклонност и желание за по-тясно взаимодействие с националните движения. Към края на април и

---

[52] **Първанов, Г.** Цит.съч., 37-38.

[53] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 398, л. 31, Т. Недков от Битоля, 2 апр. 1909.

[54] **Ahmad, F.** Op.cit., 43-45.

началото на май 1909 г. ЦК на "Единство и прогрес" отправя официална покана към ЦБ на СБКК за договаряне на бъдещото сътрудничество. В отговор на българските условия за изработване на обща програма за парламентарна дейност, допускане на българи в държавните институции, общинско самоуправление и решаване на аграрните проблеми КЕП предлага взаимодействие, изцяло базирано на младотурската програма[55]. Фактически всички конкретни искания на българската организация са отхвърлени. Въпреки че Младотурският комитет продължава да търси подкрепата на българските клубове и през следващите месеци, печатният орган на СБКК от май вече има определено негативно отношение към младотурската политика във всичките ѝ аспекти[56].

Все по-ясно се разграничава от Младотурския комитет и Българската народно-федеративна партия. В приетите документи и в изказванията си на учредителния конгрес в началото на август 1909 г. дейците ѝ се обединяват около идеята за единството на българските интереси с тези на "общотурската революция", но оценяват критично политиката на Комитета "Единство и прогрес"[57]. Димитър Влахов, една от главните политически фигури в средите на "левицата" и председател на БНФП, постепенно се ориентира към Османската демократическа партия. Създадена през февруари 1909 г. от албанския депутат Ибрахим Темо, тя обединява около програмата си за радикална демократизация на османската политическа система представители на различни националности в османския парламент[58]. Въпреки че според някои откъслечни сведения членове на българските конституционни клубове (Щип, Велес) се присъединяват към местните структури

---

[55] Дневници на Учредителния и на Втория конгрес. Солун, 1909, с. 35.

[56] Отечество, № 28, 23 май 1909, с. 1; № 34, 17 юни 1909, с. 1; № 41, 11 юли 1909, с. 1.

[57] Дневник, № 2551, 10 авг. 1909, с. 1.

[58] За Османската демократична партия по-подробно виж: **Tunaya, T. Z.** Turkiye de Siyasal Partiler. I. Ikinci Mesrutiyet Donemi. Istanbul, 1984.

на тази формация, тя не успява да си отвоюва сериозно политическо пространство в европейските вилаети[59].

След потушаването на метежа в Цариград се забелязва известно смекчаване на младотурския натиск срещу националните клубове и културно-просветното движение в Албания. На страниците на в. "Лирия" настойчиво се прокарва линията за помирение с Младотурския комитет. Дори албанските вестници, които отразяват позициите на радикалното течение, отбелязват първата годишнина на Младотурския преврат с материали в позитивен и приповдигнат тон. Нещо повече, вълненията в Косовски вилает, провокирани от поредната наказателна експедиция на Джавид паша през май, се оценяват критично като проява на контрареволюционната пропаганда на местната мюсюлманска върхушка, загубила привилегиите си при новия конституционен режим[60]. Младотурският флирт с българските и албанските организации до известна степен е мотивиран от изостряне на гръцко-турските отношения през лятото на 1909 г. по повод на критския въпрос[61].

С ликвидирането на съществуващото до април 1909 г. двувластие и със стабилизирането на младотурските позиции в централната изпълнителна власт законодателната дейност след възобновяване на парламентарната сесия през май 1909 г. изцяло е подчинена на младотурската програма. Измененията в конституцията, утвърдени през август, значително разширяват правомощията на представителната власт, сериозно орязват прерогативите на султана и прокарват модерните либерални принципи за министерска отговорност пред парламента, за политически свободи и безусловно равенство пред закона[62]. Поправките в основния закон до голяма степен отразяват вижданията на националните организации за характера и насоките на реформите в политическата система. Но успоредно с промените в конституцията османският парламент приема цяла серия от закони, мотивирани с необходи-

---

[59] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 142, л. 43, Ив. Икономов от Скопие, 5 март 1909.

[60] **Соколова, Б.** Цит. съч., 102-105.

[61] **Kondis, B.** Op.cit., 42-43.

[62] **Biliotti, A.** A. Sedad. Législation ottomane depuis le rétablissement de la constitution 24 Djemazi-ul-ahir 1326 (10 juillet 1324/1908). Vol. 1. Paris, 1912, 107-113.

мостта да се гарантират "вътрешният ред и безопасност", които фактически обезсилват прокламираните демократични принципи на управление.

Законът за печата регламентира пълния политически контрол на властите над всички издания. Законът за "скитниците и подозрителните лица" легализира една крайно репресивна система за разправа със съдените при предишния или потенциалните противници на новия режим[63]. Законът за правото на християните да носят военна служба формално ликвидира дискриминацията на религиозна основа. Младотурците обаче отхвърлят искането на националните организации за самостоятелни военни формирования на християните в района на тяхното местоживеене. Размесването на християните сред мюсюлмански войници в отдалечени части на империята предизвиква силна реакция и масово отклоняване от военна служба на наборниците християни.

Едно от основните искания на националните движения е реформирането и модернизирането на данъчната система. Приетият през август 1909 г. закон за държавния бюджет действително внася сериозни промени в организацията и функционирането на финансовите структури[64]. Тези преобразувания обаче нямат за цел да облекчат данъчните тежести и имат точно обратния ефект. Реформите в тази област създават сериозен повод за конфликт с албанците, доколкото централизирането и унифицирането на данъчната система отменя традиционни облекчения и привилегии на мюсюлманското и католическото населението в Косовски и Шкодренски вилает.

През юли 1909 г. османският парламент гласува на второ четене чл. 4 от законопроекта за сдруженията, който забранява политически организации, формирани на национална основа. Текстът визира конституционните клубове, с които, общо взето, се изчерпва легалната политическа изява на националните движения след 24 юли 1908 г. Гласуването на чл. 4 създава напрежение сред нетурските националности, особено в Македония, където клубните организации са със силни позиции и с изявен политически характер. Законът не само катализира негативните настрое-

---

[63] **Biliotti, A.** A. Sedad. Op.cit., 264-265, 288-294.

[64] **Шпилькова, В. И.** Цит.съч., 245-251.

ния срещу новия режим, но за първи път провокира известно взаимодействие между различните национални организации, при това на антимладотурска основа. Тази нова тенденция се очертава най-ясно в поведението на клубовете в Битоля и Солун.

Веднага след гласуването на закона се провежда съвместно заседание на българския, гръцкия, сръбския и албанския клуб в Битоля[65]. Прието е решение за общи протестни действия пред местните и централните власти. След известни колебания албанците се присъединяват към протестната акция. Комисия от делегати на четирите клуба се среща с битолския валия, за да заяви единодушната им позиция, че въпросният закон има откровено антиконституционен характер. В отговор получават уверения, че новото законодателство не заплашва организациите, ако не се намесват в политическия живот, в който всеки османски гражданин може да участва чрез някоя османска партия. Младотурският лидер в града Ниязи бей е още по-откровен с признанието, че категорично не одобрява и не разбира необходимостта от подобни национални формирования. Създаденият от Младотурския комитет "Османски съединистки клуб" в Битоля според него напълно отговаря на потребностите и интересите на всички османски граждани, независимо от националния им произход[66].

Няколко дни по-късно по инициатива на Българския конституционен клуб е свикано общо събрание на различните национални организации в Солун. Създадена е комисия с представители на българския, гръцкия, албанския и еврейския клуб, натоварена да изработи общ протестен документ до правителството и парламента. Събранието гласува решение да изрази чрез печата официален протест срещу поведението на Младотурския комитет и да свика живеещите в града християни, евреи и албанци на митинг срещу репресивната политика на османските власти спрямо нетурските националности[67].

Общо взето, най-последователна и категорична е позицията на българските и гръцките клубове. Българите очевидно са мотивирани от числено си доминиране в македонските вилаети

---

[65] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 476, л. 1-2.

[66] Пак там.

[67] Пак там, л. 5-6.

и десетилетните традиции на революционното освободително движение. Що се отнася до гърците, техните отношения с Младотурския комитет остават хладни и резервирани през целия период след 24 юли. Албанските организации формално не са заплашени от новото законодателство, доколкото програмите им имат приоритетно културно-просветителски характер. Еврейският клуб в Битоля отказва да се присъедини към общата протестна акция и се саморазпуска. Подобна е реакцията на влашкия клуб в града. Част от дейците му демонстрират верноподаническа позиция с едно изложение до валията, в което подчертават, че членуват в Османския съединистки клуб, който ще защитава техните интереси. Влашкият депутат д-р Миша се включва в кампанията за защита на клубовете, но младотурците успешно заиграват с влашко-гръцките противоречия по църковния въпрос и манипулират и без това анемичното влашко движение[68].

След първоначалната спонтанна реакция срещу закона за сдруженията настъпва известен отлив от зараждащото се легално съпротивително движение. Част от националните организации се опитват да се приспособят към новите условия и променят наименованието и програмните си документи. Други се саморазпускат преди фактическото прилагане на закона. В началото на септември Съюзът на българските конституционни клубове провежда поредния си конгрес. Чуждите дипломати с интерес изчакват решението на българската организация. Народно-федеративната партия вече е изхвърлила думата "българска" от официалното си наименование, за да се съобрази с изискванията на закона. Конгресът на клубната организация обаче изобщо не включва проблема за чл. 4 в дневния ред на заседанията. Тази реакция отразява преобладаващото в средите ѝ мнение да не се съобрази със закона, за да бъде насилствено закрита от османските власти със съответния пропаганден ефект[69].

Поредната обща протестна акция на българския, гръцкия, сръбския и албанския клуб в Битоля през ноември дава надежди на българския търговски агент, че е поставено началото на общ политически блок, който би могъл ефективно да се противопоста-

---

[68] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 476, л. 3-4.

[69] Пак там, л. 8-9.

ви на младотурската политика. В резултат на една успешна маневра обаче битолският валия постига саморазпускането на сръбската, албанската и гръцката организация срещу обещания за някои специални поощрения на църковно-училищните им интереси. След насилственото закриване на българските клубове в Битоля, Прилеп и други градове ръководството на СБКК нарежда на останалите си структури да се разпуснат[70].

Детронацията на Абдулхамид II усложнява допълнително албано-младотурските отношения в Косово, където султанът се ползва с особен респект заради привилегиите, с които нерядко е купувал подчинението на местната албанска върхушка. През лятото на 1909 г. Феризович става сборен пункт на значителен брой албански въоръжени сили. През август и септември младотурците водят необявена, но ефективна война с отрядите на Иса Болетини, Байрам Цури, Ислям Сипахи. Опитите на младотурските власти да съберат десятъка в повишен размер провокира нов бунт в района на Ипек, Люма и Вучитрън[71]. През септември вълненията се пренасят към Дебърско, където много косовари намират временно убежище, а оттам се разпространяват и сред католиците в планинските райони. Зачестилите конфликти между албанците и османските власти през 1909 г. имат повече локален и социален, отколкото политически характер, но в основата си са провокирани от настъплението на младотурската политика за централизиране и унифициране на управлението, която катализира стремежа на албанците към обособяване и самоуправление на основата на националната им идентичност. Албанският конгрес в Елбасан през есента на същата година е недвусмислена демонстрация на националната идея и на съзнанието за специфичните задачи на албанското национално движение[72].

Вълненията в Косово и общото напрежение в албанските области, изглежда, не тревожат особено младотурските власти в Цариград. Правителството на Хилми паша отминава с пренебрежение интерпелациите на албанските депутати. Привидното спокойствие в другите провинции създават погрешното впечатление,

---

[70] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 476, л. 10, л. 15, л. 17.
[71] **Swire, I**. Op.cit., 93-94.
[72] **Сенкевич, И. Г**. Цит. съч., 146-155.

че тези локални конфликти не застрашават младотурските позиции в европейските вилаети. В Европа също не отдават голямо значение на до болка познатите им периодично повтарящи се албански бунтове, но ясно долавят разликата в поведението на османските власти. В английското външно министерство са убедени, че младотурците няма да допуснат компромис и нещо повече, ще опитат да се справят едновременно с всички национални движения[73]. Това всъщност не е прогноза, а по-скоро констатация за вече очертали се процеси.

С репресивните закони от лятото на 1909 г. младотурският режим започва открито и общо настъпление срещу националните движения в Европейска Турция. Разпускането на националните политически организации е последвано от акции за обезоръжаване на мирното население, съпроводени с масови репресии. С прилагането на закона за "скитниците и подозрителните лица" и фактически неутвърдения от парламента законопроект за четите преследванията срещу дейците на легализиралата се след 24 юли българска революционна организация стават ежедневна практика.

Към края на 1909 г. българското национално движение отново е поставено пред необходимостта да преразгледа своята стратегия и тактика, за да реагира адекватно на променените условия. Алтернативата да се вместят в крайно стеснените рамки на политическия живот в Турция, като максимално редуцират националните си програми, се оказва неприемлива за мнозинството от българските дейци. Бивши четници и войводи търсят убежище в планините, за да избегнат преследванията и арестите по фиктивни обвинения[74]. Още през лятото някои от лидерите на Вътрешната организация са принудени да преминат в нелегалност. Според някои сведения по това време е взето решение за възстановяване на революционните комитети и четите в Битолски и Скопски район. Към края на годината струмишкият войвода Хр. Чернопеев, който през есента на 1908 г. е най-отявлен привърженик на българо-младо-

[73] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 308, л. 1-4.
[74] **Петров, Т**. Цит.съч., 43-44.

турското сътрудничество, напуска БНФП и предприема обиколка за възобновяване на революционната мрежа в окръга[75].

В началото на 1910 г. албанските области са привидно спокойни. Албанците изглеждат заети единствено с вътрешните си противоречия "за" или "против" използването на латинската азбука в албанския език. Младотурският комитет организира митинги на мюсюлманите от Битолски и Косовски вилает в подкрепа на арабската писменост, но чуждите наблюдатели отбелязват видимата резервираност на албанците към тези инициативи. Косовският валия алармира правителството за тлеещото напрежение и опасността от нов взрив. Местната албанска върхушка умело манипулира недоволството на селяните от данъчната и образователната политика на правителството, за да даде отпор на централизаторските тежнения на Цариград[76].

Опитът на властите да наложат нов данък през пролетта взривява крехкото примирие след бунтовете през 1909 г. След първите сблъсъци в Прищина пламва целият Косовски вилает. Отряди въоръжени албанци се стичат към Дяково, където полагат "беса" (клетва) за освобождение на Албания. Вероятно тази демонстрация дава основание на управляващия руското консулство в Скопие да смята, че в основата на вълненията стои националната идея за независимост[77]. Всъщност на този етап движението е провокирано главно от неприемливата за албанците данъчна политика на османските власти. Английският консул е убеден, че бунтът не би имал сериозни последствия при една гъвкава и отстъпчива политика на властите. Младотурският комитет обаче предпочита да реши проблема от позицията на силата[78]. В изпълнение на подадената от Солун директива османското правителство мобилизира значителни военни части и ги насочва към Косово. При липсата на единно ръководство и елементарна координи-

---

[75] **Билярски, Ц.** Документи за БНМОРО от 1910. – Векове, 1986, бр. 5, 71-72.

[76] British Documents on Foreign Affaires. Vol. 20. The Ottoman Empire under the Young Turks 1908-1914 (BDFA), London, 1985, p. 191.

[77] **Сенкевич, И. Г.** Цит.съч, с. 159.

[78] **BDFA**, p. 191-192.

раност на албанските отряди след неколкомесечна съпротива въстанието е смазано.

Умиротворителната кампания на Торгут Шевкет паша прераства в масова обезоръжителна акция. От Косово турските войски преминават в планинските райони на Северна Албания и принуждават католиците масово да се оттеглят в труднодостъпните местности или към Черна гора. След като поставя Шкодренско и Дебърско в обсадно положение, османската армия навлиза в Централна и Южна Албания. Тук ударът е насочен срещу албанските клубове, насилствено закрити по силата на Закона за сдруженията. Акцията е съпроводена с масово затваряне на редакции и печатници, безогледни арести на общественици, учители и публицисти. Всички албански вестници са спрени. През октомври Торгут Шевкет паша се завръща триумфално в Цариград. След неколкомесечна военна кампания армията му оставя след себе си опустошените села в Северна Албания и Косово и разгроменото културно-просветно движение в Южна Албания[79]. Като обобщават ситуацията в албанските области през есента на 1910 г., английските дипломати отбелязват, че албанците са останали "по-скоро враждебни, отколкото пречупени и покорени". Многобройни чети продължават да кръстосват планинските райони и да подклаждат напрежението, а значителна част от албанското оръжие е прехвърлено в Черна гора[80].

Всъщност най-значимият резултат от кампанията на османските власти през 1910 г. е трайното влизане на албанския въпрос в дневния ред на европейската дипломация. Огромната бежанска маса от католици и косовски мюсюлмани в Черна гора създава един проблем, който все повече ангажира вниманието на Европа. През есента на 1910 г. Подгорица се налага като център на албанското движение, което оттук поставя своите условия и принуждава Цариград да преговаря. Отправените искания вече надхвърлят първоначалните претенции за данъчни облекчения и

---

[79] **Skendi, St**. Op.cit., 406-411.
[80] **BDFA**, 191-193.

постепенно очертават контурите на единна политическа програма за културно-национална и административна автономия[81].

През април 1910 г. османските власти подновяват и акцията за изземане на оръжието от християнското население в македонските вилаети. От юни, когато освободените от албанската експедиция османски войски се прехвърлят в Македония, голяма част от кадрите на българската революционна организация преминават в нелегалност. Чуждите наблюдатели са категорични, че именно масираната обезоръжителна акция, насилията и действията на военните съдилища са причина за съживяването на четническото движение[82].

Елемент от политиката на османизация на европейските вилаети е масовото заселване на мюсюлмански имигранти, т.нар. мухаджири, от Босна в Македония. През 1909 г. османският парламент гласува значителна сума за закупуване на земя за заселниците, които се настаняват в пограничните с България и Гърция райони или сред компактни християнски общности с очевидната цел да се промени изкуствено етнорелигиозният облик на областта. Мухаджирската вълна засяга най-тежко интересите на българите, които съставляват мнозинството от земеделското население на Македония[83]. Към края на годината обаче дори за османското правителство става ясно, че подобна схема е обречена на провал. Без особени умения и опит босненските мюсюлмани се оказват неспособни да стопанисват раздадената им или директно заграбена от християните земя. Английските консули в Македония отбелязват, че османските власти с облекчение биха се отървали от мухаджирите, но Австро-Унгария създава трудности за връщането им в Босна. Въпреки неуспеха Младотурският комитет не се отказва принципно от тази идея, чийто автор е младотурският депутат д-р Ниязи бей, и обсъжда варианти за привличане на мю-

---

[81] **Ракочевић, Н.** Црногорско-албански односи 1878-1914. – В: Србија и албанци у 19-почетком 20 века. Београд, 1990, 131-134.

[82] **FO** 371/1245, p. 173.

[83] **Георгиев, В., Ст. Трифонов**. История на българите 1878-1944 в документи. Т.1 1878-1912, Част 2, С., 1996, 529-532.

сюлмански заселници от България, Русия и даже от арабските области[84].

В такава обстановка в Македония започва възстановяването на българската революционна организация. Много показателен за обрата в младотурската политика е фактът, че Младотурският комитет окончателно скъсва отношенията си с един от най-толерираните от новия режим български деец, серския войвода Я. Сандански. Повод за конфликта е обезоръжителната акция и заселването на мухаджири в Серско-Драмския район. Вилаетският младотурски конгрес специално разисква въпроса за отношенията със Сандански, докато неговите привърженици в града са поставени под полицейски надзор. Все по-настойчиво се говори за намерението на санданистите да подновят въоръжената борба. Междувременно те се опитват да се реабилитират пред българското правителство, след като именно невъздържаните им критики към политиката на България през 1908 г. им осигуряват добър прием сред младотурците[85]. През май 1910 г. се поставят основите на Българската народна македоно-одринска революционна организация (БНМОРО). Фактът, че сред създателите ѝ са дейци, които след Младотурския преврат отстояват идеята за консолидиране на всички националности и политически сили в Турция около Младотурския комитет, е сериозен индикатор за еволюцията в позициите на българското национално движение като цяло[86].

През лятото на 1910 г. в политиката на Младотурския комитет се очертава и една силно изразена антигръцка линия, провокирана отчасти от усложненията по критския въпрос. През юни в Солун и в другите пристанищни и търговски центрове на Македония е наложен тотален бойкот на гръцката търговия. Формиран е специален комитет, натоварен да организира и провежда рестриктивните мероприятия срещу гръцките кораби и стоки. Под безогледните удари на тези незаконни действия попадат и чужди търговци, партниращи с гръцки фирми. Въпреки усилията на османското правителство да създаде впечатление за една спонтанна

---

[84] **FO** 371/1243, 172-174.

[85] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 402, л. 2-3, л. 6.

[86] **Първанова, З**. Документи, свързани с възстановяването на ВМОРО 1910-1911. - Исторически преглед, 1994-1995, бр. 1, 166-168.

реакция на мюсюлманското население, за никого не е тайна, че става въпрос за обмислена тактика на официалните власти. Безспорно Младотурският комитет се опитва чрез инсцениран натиск отдолу да повлияе върху позицията на великите сили по критския въпрос[87]. Бойкотът може да се разглежда обаче и в контекста на политиката за тотален натиск срещу икономическите, политическите и културните позиции и интереси на нетурските националности .

Османските власти се намесват грубо в управлението на българските и гръцките църковно-училищни общини. През 1910 г. започват масови уволнения в християнските училища на учителите, които не са османски поданици. Беззаконията на чиновниците и жандармерията са всекидневие в македонските вилаети. За първи път натискът е насочен еднакво срещу българи и гърци, което постепенно създава усещането за общност на интересите и позициите. Тази тенденция за известно сближение между българската и гръцката общност се запазва дори през лятото на 1910 г., когато законът за спорните църкви влиза в сила и създава потенциална опасност от ново изостряне на гръцко-българските отношения. Европейските консули с изненада отбелязват, че в много общини българите и гърците постигат споразумение независимо от закона[88]. Видимо смекчената позиция на Патриаршията по въпроса за оставането на Българската екзархия в Цариград е индикатор за процеса на сближение[89]. Вероятно това е едно от обясненията за факта, че гръцката четническа организация, която възниква и функционера до 1908 г. като елемент на гръцката църковно-национална пропаганда, на този етап не се възстановява в старите мащаби.

През юли 1908 г., с появата си на политическата сцена в Османската империя, младотурците до голяма степен разединяват националните движения. Именно оценката за възможностите и перспективите на конституционния режим е основната разгра-

---

[87] **FO** 371/1245, 172-174.

[88] Ibid., 371/1130, F.6126, 120-130.

[89] **Снегаров, Ив**. Отношенията между българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. С., 1929, с. 120.

ничителна линия между реформистките и радикалните течения и крила в отделните движения. Революционните организации като цяло се легализират, разпускат въоръжените си структури и на тяхно място възникват политически формации, които мобилизират по-широки социални среди и стават част от османската партийнополитическа система. Някои организации изцяло свързват програмите си за националнополитическа еманципация с трансформирането на империята в модерна и демократична многонационална държава. Други остават резервирани към Младотурския комитет като генератор на реформите и се придържат към специфичните и присъщи задачи на националните движения.

За година и половина условията за съществуване на реформистката линия в националните идеологии напълно се изчерпват. Онези едва доловими черти на турския национализъм и османския фундаментализъм в младотурската програма от октомври 1908 г. се разгръщат едновременно със стабилизирането на младотурските позиции в законодателната и в изпълнителната власт. Като коментира споменатата по-горе реч на Талаат бей от 6 август 1910 г. в Солун, британският посланик Дж. Лоутър отбелязва, че очевидно Комитетът "Единство и прогрес" се е отказал от конституционните механизми за приобщаване на нетурските националности и вече тълкува османизацията като процес на турцизиране на империята[90]. Младотурският конгрес през октомври 1910 г. очертава задачите на организацията в серия от секретни резолюции. Акцентът е поставен върху създаването на мюсюлманско мнозинство в Европейска Турция. С тази цел османските власти трябва да създадат условия за масова имиграция от всички мюсюлмански страни и да провокират постепенното изселване на християнското население. Ускорена османизация и отрязване връзките на християнските националности със съседните държави, разоръжаване и откъсване на албанските мюсюлмани от християнските им сънародници са непосредствените задачи на Младотурския комитет[91].

---

[90] **Lewis, B**. The Emergence of Modern Turkey. Oxford, 1968, p. 219.

[91] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 402, л. 9-10, л. 15.

Успоредно с промените в младотурската политика се очертава една еволюция в позициите на националните движения към организационна консолидация и радикализиране на политическите им програми. От сътрудничество през хладна резервираност до открит конфликт - така се развиват отношенията между Младотурския комитет и националните организации. Постепенното връщане на националните движения към нелегалните и въоръжените структури и средства е логичен продукт на променените политически условия и симптом за сериозните сътресения в Европейска Турция през следващите две години.

2. Програмни и организационни трансформации на националните движения

През втората половина на 1909 г. след един кратък период на относително либерален режим на управление политическите условия в Европейска Турция рязко се влошават. Укрепил позициите си в законодателната и изпълнителната власт, Комитетът "Единство и прогрес" преминава в открито и масирано настъпление срещу националните движения. Приетите от османския парламент през този период репресивни закони и практическите действия на властите за прилагането им ликвидират и без това ограничените условия за легална политическа изява на нетурските народности. Разпускането на националните политически организации в съответствие със Закона за сдруженията изправя националните движения пред необходимостта да преразгледат своята стратегия и тактика, за да реагират адекватно на изменените условия. От началото на 1910 г. протича процес на прегрупиране на силите, който сериозно променя насоките, очертали се в организационното и идейното развитие на националните движения след Младотурския преврат.

В изпълнение на чл. 4 от Закона за сдруженията през есента на 1909 г. османските власти пристъпват към закриване на клубните организации. На 18 ноември Централното бюро на Съюза на българските конституционни клубове издава последното си окръжно, с което призовава своите местни структури да се саморазпуснат до създаването на организация, съобразена с изискванията на закона. Няколкото протестни митинга и апелът на партийния орган за организиране на защитни действия, който става причина за спирането на в. "Отечество", отбелязват финала на българските клубове[1].

През декември 1909 г. в изпълнение на решението на Партийния съвет за трансформиране на клубовете в "Прогресивно-конституционна партия" председателят на СБКК Т. Карайовов заминава за Цариград, за да издейства съвместно с българските де-

---

[1] **Първанов, Г.** Политическа дейност на Съюза на българските конституционни клубове. – Македонски преглед, 1991, кн. 4, 45-47.

путати регистрирането на организацията на основата на проектопрограма, съобразена с ограниченията в османското законодателство[2]. Въпросът за перспективите и насоките на легалната политическа дейност обаче предизвиква разединение в средите на бившата клубна организация. Още преди да се сблъска с очакваната съпротива от страна на османските власти, инициативата пропада поради сериозни разногласия за характера и задачите на бъдещата партия.

Битолският депутат П. Дорев категорично се противопоставя на идеята за механично преобразуване на съюза чрез промяна на името и известни корекции в програмните му документи. По време на проведените в Цариград заседания той се обявява за безусловно сътрудничество с Младотурския комитет на базата на неговата програма[3]. Зад фасадата на един привидно личностен конфликт, свързан с оценката за качествата на ръководството на бившата клубна организация, се очертават принципно различни политически линии. Откровено конформистката позиция на П. Дорев през следващите години се отстоява от тесен кръг близки до него български интелектуалци.

Във вижданията на бившето клубно ръководство новата партия при съществуващите условия може да има по-скоро пропагандна роля, отколкото някакво реално и ефективно присъствие в политическия живот на империята. Самият Карайовов смята, че легалната организация би имала смисъл единствено като израз на национална солидарност и като средство за въздействие върху европейското обществено мнение в полза на българската кауза до "онзи фатален момент, който неминуемо ще настъпи за Турция". В началото на 1910 г., след поредния неуспешен опит "да хвърли един последен мост за споразумение" с османските власти, той напуска Турция убеден, че съществуването на каква-

---

[2] **НБКМ-БИА**, ф. 317, оп.1, а.е. 24, л. 26-29, Т. Карайовов до Ст. Паприков, Цариград, 7 дек. 1909.

[3] **ЦДА**, ф. 1079к, оп. 1, а.е. 24, л. 29-34, Т. Карайовов до в. "Светлина", 20 март 1912, София.

то и да е партия, която да защитава българските интереси от легални позиции, е невъзможно[4].

Променените условия засягат и другата политическа формация на българите в империята – Народно-федеративната партия. Към личностните разногласия и противоречия, очертали се още на Учредителния конгрес през август 1909 г., се прибавя и недоволството от бездействието на партийното ръководство около Д. Влахов. През декември 1909 г. струмишкият войвода Хр. Чернопеев напуска Солун и със свои съратници предприема обиколка за възобновяване на революционната организация в Струмишки район. Действията им са мотивирани с убеждението, огласено публично чрез българския печат, че в условията на разрастващата се младотурска реакция легалната политическа дейност е невъзможна[5].

Централното бюро на партията се разграничава от групата около Чернопеев и с нарочна декларация официално потвърждава лоялността си към конституционния режим. През януари 1910 г. Партийният съвет констатира отсъствието на радикална промяна в политическата обстановка и потвърждава позицията на ЦБ по въпроса за революционната борба, която оценява единствено като продукт на аспирациите и пропагандата на съседните балкански държави[6]. В стремежа си да излязат от изолацията, в която се оказват след Учредителния конгрес и особено след изключването на Я. Сандански от партията в началото на 1910 г., санданистите заемат междинна позиция. В "Позив към другарите и съмишлениците на Народната федеративна партия" те остро осъждат Младотурския комитет заради подмяната на принципа за националното равенство с политика, целяща да "обезличи или да смаже нетурските народности", но не подкрепят действията на Хр. Чернопеев. Документът критикува Централното бюро, обрекло партията на "престъпно бездействие", и призовава за свикване

---

[4] **НБКМ-БИА**, ф. 317, оп. 1, а.е. 24, л. 28, 32-35, Т. Карайовов до Ст. Паприков, Цариград, 28 дек. 1909.

[5] **Първанов, Г**. Народно-федеративната партия в българското националноосвободително движение. – Векове, 1989, кн. 3, 38-39.

[6] Народна воля, № 23, 23 ян. 1910.

на извънреден конгрес[7]. Санданистите си поставят амбициозната задача да изведат партията от безизходното ѝ положение чрез една активна политика по мухаджирския и чифлигарския въпрос, по църковно-училищните проблеми и срещу репресивното османско законодателство, но действията им оставят впечатление поскоро за личен реванш срещу групата на Д. Влахов. Проведената месец по-късно сбирка, обявена за конгрес, се ограничава с избора на ново ръководство и с общи препоръки към партийните структури за отстояване позициите на НФП по "жизнените и текущи въпроси"[8]. Декларираният стремеж да превърнат партията в силен обществен фактор не е подкрепен от никакви практически действия в тази посока.

От началото на 1910 г. дори за чуждите наблюдатели е очевиден обратът в позицията на Сандански. Те отбелязват, че неговият печатен орган е толкова враждебен към младотурското управление, колкото и този на бившите конституционни клубове[9]. По това време сред радикално настроените дейци на разпуснатата клубна организация се обсъжда идеята за контакти със санданистите, поради съществуващите информации за намерението им да възобновят нелегалната борба. През лятото между Сандански и КЕП вече е налице реален конфликт по повод на обезоръжителната акция и заселването на мухаджири в Серско-Драмски район. В отговор на предприетите репресивни мерки серският лидер нарежда на своите войводи незабавно да заминат за районите си и същевременно сондира чрез управляващия българското консулство в Солун възможността да получи убежище в България в случай, че премине в нелегалност[10].

---

[7] **ЦДА**, ф. 1932к, оп. 1 , а.е. 350, л. 1.

[8] **Билярски, Ц**. Вътрешната македоно-одринска революционна организация, Съюзът на българските конституционни клубове и Народно-федеративната партия (Българска секция) след Младотурския преврат. – Известия на държавните архиви. Т. 56, 1988, док. 27, 183-184.

[9] **FO**, 371/998, F.926, p. 458, G. Lowther to E. Grey, Pera, Febr. 6, 1910.

[10] **ЦДА**, ф. 1079к, оп. 1, а.е. 346, л. 2-3, Д. Крапчев до Т. Карайовов, Солун, 4 февр. 1910; ф. 176к, оп. 2, а.е. 402, л. 2-3, л. 6, Я. Пеев от Солун до А. Ляпчев, 5 юли 1910, 14 юли 1910.

Така през първите месеци на 1910 г. в средите на Народно-федеративната партия настъпва разцепление, провокирано от сериозни различия в оценката за политическата обстановка и за перспективите пред българското национално движение. Най-радикален поврат отбелязва позицията на струмишката група начело с Хр. Чернопеев, който прави първата стъпка към възобновяване на революционната борба, т.е. към крайна конфронтация с младотурския режим. Бездействието на санданистите след извънредния конгрес на НФП затруднява преценката за техните идейни позиции, но негативното им отношение към Младотурския комитет през този период е безспорно. Ръководството на партията около Д. Влахов остава вярно на принципите, прокарани в партийните документи, за обвързване на националните интереси с въпроса за демократизирането на османската политическа система и продължава да залага на легалните форми за политическа дейност – парламентарната трибуна и печата. Въпреки че след коригиране на наименованието ѝ с отпадане на думата "българска" Народно-федеративната партия се вмества в изискванията на османското законодателство и до формалното ѝ разпускане не се стига, през 1910 г. тя постепенно изчезва от политическата сцена. По това време Д. Влахов се ангажира с формираната през 1909 г. в опозиция на КЕП Османска Демократическа партия, която от началото на 1910 г. активизира дейността си в парламента и в европейските вилаети с програма за задълбочаване на конституционните реформи в империята[11].

През пролетта на 1910 г. П. Дорев поема инициативата за създаване на легална политическа организация под името Прогресивна партия. През април той посещава Битоля и Солун, където се опитва да обедини дейците на разпуснатите клубове. Инициативата му обаче е посрещната с по-голям интерес и подкрепа от турска страна, отколкото в средите на бившите му съпартийци[12]. Протоколът от солунското заседание илюстрира общата резерви-

---

[11] **Сенкевич, И. Г.** Освободительное движение албанского народа в 1905-1912 г.г. Москва, 1959, 157-158.

[12] Проектопрограмата му е публикувана в някои турски вестници в Цариград и Солун, виж **ЦДА**, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1702, л. 54, А. Шопов от Солун, 9 април 1910.

раност към конформистката позиция на П. Дорев. Местните дейци отбиват нападките му срещу бившето ръководство на СБКК и остро критикуват туркофилския дух на предварително огласената проектопрограма. Споровете около перспективите за бъдещата политическа дейност изтласкват в центъра на разискванията въпроса за областното самоуправление. П. Дорев категорично се противопоставя на подобно искане, което би попречило на сътрудничеството с младотурците и мотивира формулировката си за общинско самоуправление с твърдението, че българите са мнозинство в малките административни единици. От присъстващите единствено Г. Саракинов подкрепя идеята за редуциране на българските програми с довода, че искането за областно самоуправление поставя българите в изолация спрямо другите националности в Македония и Одринско[13]. Като цяло обаче се налага мнението, че проектът отразява единствено личните възгледи на своя автор. Общото заключение е, че програмата на БКК отразява максималните компромиси, които са допустими за българските национални интереси и по-нататъшни отстъпки са неоправдани и напълно неприемливи[14].

В писмо до външния министър Ст. Паприков от април 1910 г. П. Дорев излага вижданията си за задачите на бъдещата легална дейност – уреждане на въпроса за спорните църкви и стабилизиране статута на Екзархията при ограничаване на ведомството ѝ върху Македония и Одринско, което според него не би накърнило духовното единство на българите. Що се отнася до средствата, той вижда най-сигурния път за решаване на тези въпроси преди всичко в личните връзки и контакти с османската администрация и Младотурския комитет[15]. Силната опозиция срещу неговата инициатива, която според собствените му обяснения е плод на "личностни противоречия с групата около в. "Родина" начело с Т. Карайовов, всъщност отразява крайния негативизъм в среди-

---

[13] **ЦДА**, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 285, л.10, протокол от срещата в Солун.

[14] **Дорев, П**. Външната политика и причините за нашите катастрофи. Спомени, факти и документи. С., 1924, 20-22.

[15] **НБКМ-БИА**, ф. 317, а.е. 16, л. 1-4, П. Дорев до Ст. Паприков, 29 април 1910.

те на бившите клубове към младотурската политика, скептицизма към възможностите за ефективна легална политическа дейност и афинитета на българите към автономистката идея.

Поредният опит за формиране на легална политическа партия е предприет година по-късно по инициатива на цариградските българи. През май 1911 г. в дома на А. Наумов се събират депутатите Т. Павлов и Хр. Далчев, дейци на бившата клубна организация и на Екзархията[16]. Т. Павлов е натоварен да сондира мнението на местните дейци в Солун и Битоля. Срещите през юни завършват с подписване на резолюция, която заявява намерението за създаване на политическа партия на основата на няколко основни принципа: признаване неделимостта на империята при пълно равноправие на различните националности, утвърждаване и разширяване на конституционните свободи, културно-национална автономия и решаване на аграрния въпрос по законодателен път[17]. Очевидна е идейната приемственост с програмите на СБКК и НФП, а редуцирането на задачите с "пропускането" на формулата за областно самоуправление при крайно ограничените условия за легална политическа дейност е обяснимо.

Участниците в събранията в Солун и Битоля се ангажират с подготовката на учредителен конгрес, но през следващите месеци и този опит за формиране на легална партия заглъхва, без да остави трайни следи в политическия живот на българите в империята. Цариград, Солун и Битоля се налагат като центрове на сравнително по-голяма политическа активност, която обаче не може да заличи впечатлението за обща апатия и инертност. Сериозните проблеми, пред които е изправена българската национална общност, се обсъждат главно в печата – вестниците "Вести", "Право", а от края на 1911 г. и сп. "Искра".

Към края на 1909 г. след няколко неуспешни опита за реорганизиране и гръцките конституционни клубове прекратяват съществуването си. Османските власти отказват да ги пререгист-

---

[16] **Симеонов, Ст.** Из борбите на македонските българи. Два документа за основаването на легална политическа партия в Турция в навечерието на Балканската война. – Македонски преглед, г. XII, кн. 1, 1940, с. 82.

[17] Пак там, 83-86.

рират на основата на коригираните уставни документи с мотива, че те не променят националния политически характер на организациите[18]. Закриването на клубовете всъщност не оказва особено влияние върху организационното развитие на гръцкото движение. Далеч по-многобройните силогоси и църковно-училищните общини, тясно свързани с Гърция чрез дипломатическите ѝ представители в империята, остават по традиция силен политически фактор. Още преди приемането на Закона за сдруженията в някои гръцки среди, главно свързаните със старите пропагандни структури, съществуват съмнения в ефикасността на легалните политически организации. През лятото на 1909 г. се появяват сведения за възобновяване на тайните комитети, които заедно с консулските служби реално определят насоките в развитието на гръцкото движение зад фасадата на клубовете[19].

Едва ли може да се говори обаче за възстановяване на старата пропагандна организация, въпреки някои информации за присъствието на гръцки чети в Южна Македония и Епир по това време. Крайно обтегнатите отношения между Гърция и Турция по повод на критския въпрос принуждават правителството на Д. Ралис да изтегли офицерите, аташирани към гръцките консулства или пребиваващи в империята под прикритието на различни стопански организации. Разкритията на гръцки вестници за връзките на организацията в Цариград с Етники етерия в Атина дават повод на Високата порта да засили натиска върху гръцкото правителство и дипломатическите му представители в Турция. Още през февруари 1909 г. Йон Драгумис, един от главните идеолози на гръцката национална доктрина, напуска посолството в Цариград и се завръща в Атина[20]. С изтеглянето на гръцките офицери през лятото са принудени да отпътуват за Атина и ръководителите на тайната организация в Цариград – А. Сулиотис и полк. Даг-

---

[18] **Пандевски, М**. Политичките партии и организации во Македония 1908-1912. Скопје, 1965, с. 275.

[19] Пак там, 278-279.

[20] **Augustinos, G**. Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914. New Yourk, 1977, p. 132.

лис, поради което дейността ѝ през следващите месеци почти напълно замира[21].

Гръцкото четническо движение видимо се активизира към средата на 1910-а, след като още от началото на годината се появяват откъслечни данни за движение на чети в района на Катерини, Касандра и Селфидже и за трафик на оръжие през Гревена. Британският посланик в Атина съобщава за пристигането от Ханя (Крит) на няколко известни бивши войводи, което свързва с общото раздвижване по гръцко-турската граница. Високата порта протестира по повод прехвърлянето на няколко десетки, по нейните твърдения, четници в Македония[22]. За възобновената мрежа на тайните гръцки комитети индиректно свидетелстват някои разкрития на османските власти. През април 1910 г. са арестувани ръководителите на гръцко благотворително дружество в Битолски вилает по обвинение в сътрудничество с националистически групи в Атина и участие в нелегална организация в района. Сериозна шумотевица предизвиква процесът срещу войводата Данко и негови четници, свързани с гръцката митрополия в Гевгели. Привлеченият като подсъдим към същото дело Александрос, викарий на гръцкия митрополит, е обвинен в качеството му на ръководител на тайния комитет в града[23].

След завръщането си в Атина А. Сулиотис се опитва да формира нова конспиративна организация, която да ангажира недоволните от официалната гръцка политика офицери с очевидната цел да съдейства за съживяване на гръцкото движение в европейските вилаети. Официалното оплакване на Високата порта пред европейските представители, че в гръцката столица е създаден нов македонски комитет, вероятно визира тази формация, за която обаче няма други данни[24]. Всъщност през лятото на 1910 г. Сулиотис се завръща в Цариград, за да активизира дейността на

---

[21] **Panayotopoulos, A. J.** The "Great Idea" and the Vision of Eastern Federation: A Propos of the Views of I. Dragoumis and A. Souliotis-Nicolaïdis. – Balkan Studies, V. 21, 1980, № 2, p. 345.

[22] **FO** 371/1130, F.6126, p. 120-130, Greece. Annual Report. 1910, F. Elliot to E. Grey, Athens, Febr. 8, 1911.

[23] Ibid., 371/999 F.926, p. 14, Lowther to Grey, Const., April 10, 1910.

[24] Ibid., 371/1130 F.6126, 120-130.

местната организация и да обедини усилията на Патриаршията и гръцките депутати в османския парламент.

Опитите за възстановяване на гръцкото четническо движение през 1910 г. очевидно са свързани с приемането на закона за спорните църкви през юни след неколкомесечни обсъждания, придружени с остри обструкции от страна на гръцките депутати. По силата на неговите разпоредби се очаква българските общини да получат собствеността върху 150 от общо 256 спорни сгради, което обяснява острата гръцка реакция[25]. В същото време трябва да се отбележи, че в твърденията на османските власти за възобновяване на гръцките конспиративни структури има немалка доза преувеличение, свързано със силните антигръцки настроения във връзка с критския въпрос. Наличието на фрагментарни и непотвърдени данни затруднява точната преценка за реалния обхват на четническото движение, но като цяло легалните форми доминират в политическите изяви на гърците в империята.

След закриването на клубовете гръцките депутати в османския парламент се обособяват в самостоятелна група[26]. Изработената за целта политическа програма възпроизвежда исканията, формулирани от гръцката община в Солун през август 1908 г. във връзка с водените по това време преговори с Младотурския комитет. Доколкото приоритетните задачи в нея са свързани със статута, привилегиите и правомощията на Патриаршията, тя отново се налага като водещ политически фактор. В началото на 1910 г. в отговор на отправения от патриарха апел гърците в Цариград, Солун и в други градове на Европейска Турция разгръщат масова кампания в защита на своите искания по повод на военната служба – за формиране на отделни християнски корпуси, за гаранции срещу опитите за промяна на религиозната принадлежност по време на военната служба, за допускане на християните до военните училища и право да получават офицерски чин[27].

---

[25] **FO** 371/1245 F.6167, Turkey. Annual Report 1910, G. Lowther to Grey, Const., Febr. 14, 1911.

[26] Вести, № 37, 27 ноем. 1909; Народна воля, № 15, 28 ноем. 1909, с. 2.

[27] **FO** 371/1000 F.934, p. 355, G. Lowther to Grey, Const., Jan. 4, 1910.

През първата половина на годината вниманието на гърците е ангажирано главно с проблема за спорните църкви и училища. Чрез гръцките представители в парламента и Сената Патриаршията се опитва да провали прокарването на законопроекта и да вкара текст за решаване на споровете от шериатските съдилища. За разлика от предходната година обаче, когато гръцко-българските противоречия са в центъра на политическия живот в европейските вилаети, сега въпросът за спорните църкви е поставен в контекста на гръцките протести срещу младотурската политика като цяло. Протестните демонстрации в Битоля, Солун и Драма прерастват в сблъсъци с османската полиция[28]. През юли патриархът издава окръжно за свикване на народен събор, който да се произнесе против системното нарушаване на патриаршистките привилегии от османските власти. Свикването му през септември, въпреки несъгласието на Високата порта, провокира остър конфликт, в хода на който са арестувани част от гръцките митрополити[29].

Въпреки общото впечатление за връщане към старите форми и методите на действие, познати от периода до Младотурския преврат, от началото на 1910 г. идейното развитие на гръцкото движение се ориентира в по-различна посока. Пропагандната организация, която до 1908 г. доминира в движението и определя неговите задачи и характера му, се оказва непригодна в новите политически условия. Масираните репресии на младотурския режим срещу гръцката и българската общност и конфронтационната политика на Цариград спрямо Атина и София обективно съдействат за туширане на прословутия гръцко-български антагонизъм. Съгласуваните акции в защита на националните организации са последвани от общи протестни действия срещу преследванията на амнистирани бивши четници и срещу депортирането на няколко десетки български и гръцки семейства от Енидже-вардарско и Катерини по закона за четите. Нов стил в българо-гръцките отношения е демонстриран с размяната на визити по повод на коледните празници. Британският консул в Солун обаче

---

[28] Родина, № 18, 2 юли 1910, с. 3.

[29] **Снегаров, Ив.** Отношенията между българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. С., 1929, с. 120.

отбелязва, че все пак гърците остават доста предпазливи в очакване на категорични инструкции от Атина и от Патриаршията в Цариград[30].

Промяната в поведението на гърците в империята безспорно е повлияна от политиката на гръцките правителства, които от средата на 1909 г. и особено отчетливо от 1910 г. се ориентират към идеята за съюз с България срещу Турция. От друга страна, преодоляването на антибългаризма до голяма степен е следствие от трансформациите в гръцката национална идеология след Младотурския преврат. Идеите на Й. Драгумис и А. Сулиотис за преосмисляне на националната стратегия и тактика, за разчупване на ограничените "дефанзивни" задачи на "македонската борба" и за налагане на по-глобална и позитивна цел, която да обедини елинизма на имперско ниво от 1910 г. еволюират в посока на федерализма. Надеждите, че в условията на конституционно-парламентарния режим османските гърци ще се превърнат в сериозен икономически и политически фактор до степен на "съуправляваща" сила, се стопяват под ударите на младотурската реакция, която силно ограничава културното влияние на Патриаршията и подкопава гръцките позиции в османската икономика.

В писмо до Драгумис в началото на 1910 г. Сулиотис споделя, че вижда гърците изправени пред дилемата да се борят за отделяне от Турция или да водят битка за равенство на елинизма в империята[31]. За първи път след Младотурския преврат гръцкият лидер поставя под въпрос политическия реформизъм и търси алтернатива в една радикална сепаратистка идея. Съществуват обаче сериозни съмнения във възможностите на гръцката държава да реализира националната обединителна програма, която визира не само Европейска Турция, но и далеч по-многобройното гръцко население в Мала Азия и Архипелага. В една статия от май 1910 г. по повод на крайно изостреното отношения между Гърция и Турция Драгумис отхвърля военния конфликт като нецелесъобразен. Статията изразява нещо повече от общото убеждение на гръцките политици за ненавременността на войната, поради не-

---

[30] **FO** 371/998 F.926, p. 458, G. Lowther to Grey, Pera, Febr. 6, 1910.

[31] **Panayotopoulos, A. J.** Op.cit., p. 345.

достатъчната подготовка на кралството, и прокарва тезата, че държавните и националните интереси не са напълно идентични[32].

Тази идея още по-категорично се налага във вижданията на Сулиотис. В началото на 1910 г. по време на престоя си в Атина той се среща с критския лидер и бъдещ гръцки премиер Е. Венизелос, за да установи наличието на сериозни различия между своите и неговите разбирания. Като професионален политик, по думите на Сулиотис, Венизелос отдава предимство на вътрешнополитическите, икономическите и военните реформи, които трябва да подготвят Гърция за реализирането на една по-амбициозна външнополитическа програма. Сулиотис поставя акцента върху националнополитическата консолидация на гърците в империята, която според него ще стимулира и регенерирането на кралството. Убеден, че "малката държава е подчинена на елинизма", той се завръща в Турция, за да работи за специфичните задачи на националното движение, независимо от политиката на гръцките правителства[33].

Година по-късно Драгумис също обосновава тази идея в контекста на своето схващане за двата аспекта на гръцкия национализъм, единият обусловен от интересите на суверенната държава с нейното хомогенно население, а другият – от интересите на гръцките общности, разпръснати в границите на мултинационалната Османска империя. Той вижда смисъла на националната идея преди всичко в съхраняването на гръцката културна идентичност, в консолидирането и укрепването на елинизма в Османската империя. Драгумис допуска намесата на Гърция като резервен вариант след изчерпване на всички възможности за политическа еманципация на гръцката общност чрез собствените ѝ вътрешни ресурси. В тази връзка той приема идеята за съюз на балканските държави, но при условие, че Гърция разполага с военна сила, способна да респектира съюзниците ѝ, да елиминира "славянската опасност" и да гарантира максимално осъществяване на националната обединителна идея[34]. Сулиотис от своя страна акцентира върху обединяването на християнските националности

---

[32] **Augustinos, G**. Op.cit., p. 129.

[33] **Panayotopoulos, A. J**. Op.cit., p. 346.

[34] **Dragoumis, I**. Osoi Zontanoi. Athinai, 1926, s. 137.

вътре в империята, за превръщането им в основен двигател на конституционните реформи и фундамент за нова "източна" общност. Очевидно колебанията му от началото на 1910 г. за задачите на националното движение са преодолени в полза на политическия реформизъм. Въпреки че възгледите му остават до голяма степен обременени от елиноцентризма на концепцията за "Изтока, доминиран от Йонийския дух", през този период Сулиотис еволюира към една по-последователна федералистка програма.

Идеята за Източна федерация маркира една от пресечните точки на гръцкото и българското движение, макар и на чисто теоретично ниво. Това обяснява симпатиите на Сулиотис именно към дейците на Българската народно-федеративна партия. Още през 1909 г. в духа на идеята си за вътрешна организация, независима от конюнктурните промени в гръцката държавна политика, той споделя, че би искал да има "един Сандански, който да раздели гърците на външни и вътрешни". Година по-късно Сулиотис вижда потенциални партньори в лицето на българските депутати Д. Влахов и А. Далчев[35]. Липсват обаче данни за връзки между гръцката организация в Цариград и НФП. Българо-гръцките контакти през 1910-1912 г. се реализират на едно прагматично равнище главно чрез Патриаршията и Екзархията, които виждат перспективите за сътрудничество като следствие от политическите отношения между Атина и София и в пряка зависимост от споразумяването между двете държави[36].

Явно провокиран от албанските въстания, през 1911 г. Сулиотис избистря концепцията си за федерация, която така и не прераства в конкретна и систематизирана програма. Като приема възможността Албания да бъде обособена в автономна провинция, той признава, че еманципацията на "източните народи" неизбежно минава през конституционните права и автономията. Дори в навечерието на Балканската война през септември 1912 г. Сулиотис е убеден, че решението на националните проблеми е в административното самоуправление, "в религиозната, образователна-

---

[35] **Panayotopoulos, A. J.** Op.cit., p. 348.

[36] **Стателова, Е.** Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война. – Известия. Притурка към Военноисторически сборник. Т. 37, 1984, с. 56.

достатъчната подготовка на кралството, и прокарва тезата, че държавните и националните интереси не са напълно идентични[32].

Тази идея още по-категорично се налага във вижданията на Сулиотис. В началото на 1910 г. по време на престоя си в Атина той се среща с критския лидер и бъдещ гръцки премиер Е. Венизелос, за да установи наличието на сериозни различия между своите и неговите разбирания. Като професионален политик, по думите на Сулиотис, Венизелос отдава предимство на вътрешнополитическите, икономическите и военните реформи, които трябва да подготвят Гърция за реализирането на една по-амбициозна външнополитическа програма. Сулиотис поставя акцента върху националнополитическата консолидация на гърците в империята, която според него ще стимулира и регенерирането на кралството. Убеден, че "малката държава е подчинена на елинизма", той се завръща в Турция, за да работи за специфичните задачи на националното движение, независимо от политиката на гръцките правителства[33].

Година по-късно Драгумис също обосновава тази идея в контекста на своето схващане за двата аспекта на гръцкия национализъм, единият обусловен от интересите на суверенната държава с нейното хомогенно население, а другият – от интересите на гръцките общности, разпръснати в границите на мултинационалната Османска империя. Той вижда смисъла на националната идея преди всичко в съхраняването на гръцката културна идентичност, в консолидирането и укрепването на елинизма в Османската империя. Драгумис допуска намесата на Гърция като резервен вариант след изчерпване на всички възможности за политическа еманципация на гръцката общност чрез собствените ѝ вътрешни ресурси. В тази връзка той приема идеята за съюз на балканските държави, но при условие, че Гърция разполага с военна сила, способна да респектира съюзниците ѝ, да елиминира "славянската опасност" и да гарантира максимално осъществяване на националната обединителна идея[34]. Сулиотис от своя страна акцентира върху обединяването на християнските националности

---

[32] **Augustinos, G.** Op.cit., p. 129.

[33] **Panayotopoulos, A. J.** Op.cit., p. 346.

[34] **Dragoumis, I.** Osoi Zontanoi. Athinai, 1926, s. 137.

вътре в империята, за превръщането им в основен двигател на конституционните реформи и фундамент за нова "източна" общност. Очевидно колебанията му от началото на 1910 г. за задачите на националното движение са преодолени в полза на политическия реформизъм. Въпреки че възгледите му остават до голяма степен обременени от елиноцентризма на концепцията за "Изтока, доминиран от Йонийския дух", през този период Сулиотис еволюира към една по-последователна федералистка програма.

Идеята за Източна федерация маркира една от пресечните точки на гръцкото и българското движение, макар и на чисто теоретично ниво. Това обяснява симпатиите на Сулиотис именно към дейците на Българската народно-федеративна партия. Още през 1909 г. в духа на идеята си за вътрешна организация, независима от конюнктурните промени в гръцката държавна политика, той споделя, че би искал да има "един Сандански, който да раздели гърците на външни и вътрешни". Година по-късно Сулиотис вижда потенциални партньори в лицето на българските депутати Д. Влахов и А. Далчев[35]. Липсват обаче данни за връзки между гръцката организация в Цариград и НФП. Българо-гръцките контакти през 1910-1912 г. се реализират на едно прагматично равнище главно чрез Патриаршията и Екзархията, които виждат перспективите за сътрудничество като следствие от политическите отношения между Атина и София и в пряка зависимост от споразумяването между двете държави[36].

Явно провокиран от албанските въстания, през 1911 г. Сулиотис избистря концепцията си за федерация, която така и не прераства в конкретна и систематизирана програма. Като приема възможността Албания да бъде обособена в автономна провинция, той признава, че еманципацията на "източните народи" неизбежно минава през конституционните права и автономията. Дори в навечерието на Балканската война през септември 1912 г. Сулиотис е убеден, че решението на националните проблеми е в административното самоуправление, "в религиозната, образователна-

---

[35] **Panayotopoulos, A. J.** Op.cit., p. 348.

[36] **Стателова, Е.** Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война. – Известия. Притурка към Военноисторически сборник. Т. 37, 1984, с. 56.

та и икономическата област", в националното "самосъществуване". Българската формула за автономия на Македония обаче продължава да бъде крайно неприемлива – извън Албания всички останали области на Европейска Турция трябва да останат според него част от конституционната държава, доминирана от "източните християни"[37].

Към края на ноември 1909 г. сръбските клубове в Скопие и Битоля се разпускат. Още преди османските власти да пристъпят към закриване на националните политически организации, вилаетският комитет на Сръбската демократическа лига в Солун е разформирован по решение на сръбското посолство в Цариград[38]. Тази стъпка е елемент от приетата от Белград линия за преструктуриране на сръбската пропагандна дейност и концентриране на материалните и кадровите ресурси в Северна Македония. В тази връзка през учебната 1909-1910 г. са закрити сръбската гимназия в Солун и училищата във вилаета, а кадрите им са прехвърлени в Скопие и градовете в Косово[39].

Първите стъпки за трансформиране на сръбската политическа организация с оглед на ограничителните мерки в османското законодателство са предприети в Битоля, където на основата на новоизработен правилник вилаетският комитет е преименуван в "Просветно-благотворително дружество"[40]. Опитите за запазване на легалните организационни структури всъщност са инициатива на оформилото се още от края на 1908 г. опозиционно крило в сръбската политическа организация. През 1909 г. дейността на Централния комитет в Скопие е почти напълно парализирана. Председателят му Б. Раденкович, обвинен в убийство, е принуден да напусне града. Под ударите на предприетите от османските власти действия за ликвидиране на бившите конспиративни организации попадат и част от сръбските (сърбоманските) войводи, което сериозно разстройва легалните структури, базирани изцяло на сръбската четническа организация.

---

[37] **Panayotopoulos, A. J**. Op.cit., 349-350.

[38] **Пандевски, М**. Цит.съч., 251-252.

[39] **Гологанов, И**. Сръбската македонска политика. – Българска сбирка, София, XIV, кн. X, 1 дек. 1909, с. 639.

[40] **Пандевски, М**. Цит.съч., с. 254.

През януари 1910 г. след продължителен период на бездействие Централният комитет в Скопие провежда заседание в присъствието на половината от дванайсетте си членове, на което взема решение за трансформиране на Сръбската демократическа лига (Сръбската народна организация в Османското царство) в Съюз на просветно-благотворителните дружества[41]. Разискванията протичат под знака на остри критики срещу редакцията на организационния орган в. "Вардар", която, общо взето, изчерпва присъствието на Сръбската демократическа лига в османския политически живот след приключването на парламентарните избори в края на 1908 г. Подновените възражения срещу налагането на Т. Попович за член на Сената под натиска на сръбското консулство, което е повод за един от сериозните конфликти в средите на организацията предната година, подсказва, че ръководството в началото на 1910 г. е доминирано от опозиционното крило. Това обяснява решението за възобновяване на сръбския комитет в Солун, въпреки директивата на посолството в Цариград, както и направените предложения за реформи в управлението на сръбските църковни-училищни общини, които провокират допълни противоречия с представителите на сръбския клир[42]. Създава се впечатление за налагане на радетелите за относителна самостоятелност и независимост на организацията от официалната политика на Белград.

Усилията да се ограничат влиянието и намесата на сръбските дипломатически представители не могат да се интерпретират като опит за трансформиране на организацията от пропагандна в национална. Делегатският състав на Учредителния конгрес през февруари 1909 г. отново дава предимство на пропагандните кадри от Македония пред представителите на сръбското население в Косово. Цялата дейност на организацията в следващите месеци се концентрира върху задачата да се задържат българските села, контролирани от сръбските чети до превората, и да се очертае ясно сръбската сфера на влияние в Македония в рамките на

---

[41] **Пандевски, М.** Цит.съч., с. 253.

[42] Пак там, 253-254.

патриаршисткото църковно ведомство[43]. С изключение на няколко изяви на призренския депутат С. Стоянович интересите на сръбското население в Косово остават извън приоритетите на сръбската политическа организация[44]. Самият факт, че опозиционната група около М. Чемерикич, Г. Елезович, Й. Киркович настоява за съхраняване на сръбските структури в Солунски вилает, е твърде показателен за характера на позициите им.

Предприетата от Белград политическа линия за укрепване на приятелските отношения с младотурското правителство през 1910 г. и очевидният стремеж на сръбските управляващи да избягват всякакви усложнения с Цариград обясняват постепенното замиране на сръбското легално движение като резултат от ограничената финансова подкрепа на сръбското правителство[45]. Налагането на сръбския йеромонах Варнав Расич на мястото на гръцкия митрополит Партений във Велешко-Дебърска епархия е поскоро резултат от посещението на крал Петър в Цариград през март 1910 г., отколкото от твърде залинялата дейност на сръбската организация в Македония. Поредният опит за реорганизирането ѝ с формирането на Просветно-икономическо дружество през есента на 1910 г. очевидно не успява да реанимира сръбското легално движение[46].

Сръбската организация фактически се оказва в изолация. Започналият в навечерието на Младотурския преврат процес на сближение между гръцките и сръбските военизирани структури след 1908 г. е прекратен. През 1909 г. се очертава конфликт между сръбския и гръцкия клир по повод на Велешко-Дебърска и Охридска епархия, към които сръбската пропагандна организация в Македония все по-настойчиво проявява аспирации. Антибългарските действия, прерастващи на моменти до открит терор, не съдействат за преодоляване на сръбско-българския антагонизъм. Младотурският комитет в известни случаи насърчава антибългар-

---

[43] **Елдъров, С**. Сръбската въоръжена пропаганда в Македония 1901-1912. С., 1993, с. 135.

[44] **FO** 371/1000 F.1377, p. 486, G. Lowther to Grey, Const., Apr. 13, 1910.

[45] Ibid., 371/1000 F.926, p. 114, R. Paget to Grey, Belgrade, Oct. 26, 1910.

[46] **Елдъров, С**. Цит.съч., с. 102.

ската пропагандна дейност на сръбската организация, но като цяло неговата политика е насочена срещу всяка проява на национализъм в империята, поради което под ударите ѝ попадат и част от сръбските структури и четнически кадри. Възстановените през 1910 г. сръбски чети са далеч под числеността им до Младотурския преврат, а активизирането им на приливи и отливи в следващите години е повече средство за натиск от страна на Белград върху българското правителство в хода на преговорите за формиране на балканския съюз[47].

Националните движения като цяло не успяват да се приспособят към крайно стеснените от края на 1909 г. възможности за легална политическа дейност, което обуславя трайното разпадане на легалните организации. През следващите години участието на нетурските националности в политическия живот на империята е почти символично и се осъществява главно чрез техните представители в парламента и Сената и чрез църковните институции в границите на официално признатите им правомощия. През периода 1910-1912 г. реалните измерения на националния въпрос в Европейска Турция се определят от революционните движения на албанците и българите.

В началото на 1910 г. албанското национално движение е все още силно разединено в идейно и организационно отношение. Повсеместните усилия за откриване на албански училища остават единствения обединителен елемент в проявите на националната идея в различните албански райони. Културно-просветителската линия доминира в идеологията на движението и обуславя организационната му структура – конституционните клубове и различните просветни дружества са ангажирани главно с проблема за езика[48]. Координационните функции на битолския клуб "Башкими", получил мандат за централен от конгресите в Битоля (1908 г.) и Елбасан (1909 г.), не успяват да заличат силния регионализъм в дейността на многобройните организации. Националното движение реално формира организационната си структура в

---

[47] Пак там, 134-135; **Стателова, Е.** За сръбско-българските отношения в периода 1909-1911 г. – Исторически преглед, 1969, кн. 5, 24-34.

[48] Historia e Shqipërisë. T.II, Tiranë, 1984, 420-425.

Западна Македония, Централна и Южна Албания. Усилията на клубовете в Битоля и Цариград да разширят клубната мрежа в Шкодренски и Косовски вилает не дават съществен резултат[49]. Съпротивителното движение срещу младотурския режим през 1909-1910 г. в Северна Албания организационно възпроизвежда специфичната социална структура на албанските католици и албанските мюсюлмани и фактически се ръководи от местната родово-племенна или феодална върхушка, която е носител на сепаратистката идея в тези райони.

Независимо че популярността на Комитета "Единство и прогрес" сред албанците видимо спада, идейната битка между про- и антимладотурското течение остава сериозно препятствие за обединителните процеси. Смекчената османска политика спрямо културно-просветното движение през лятото на 1909 г., съпроводена с натиск за превземане на националните организации "отвътре", провокира допълнително разединение и организационен разкол – разцепване на някои клубове или поява на дублиращи структури (Дуръс, Тирана, Цариград)[50]. В началото на 1910 г. албанците са ангажирани главно със споровете, инспирирани от младотурската пропаганда, за приемане на латиница или арабската азбука като основа за унифициране на албанската писменост. Митингите, организирани през февруари и март в повечето албански градове, излизат с противоположни резолюции в полза на едното или на другото решение[51]. Отливът от младотурските комитети към албанските клубове и от турските към албанските училища, от една страна, е съпътстван, от друга, с прояви на враждебност срещу дейци и организации на културно-просветното движение. Тази противоречивост, характерна за албанските мюсюлмани, особено ясно се откроява в поведението на населението в Косово. Въпреки силните антимладотурски настроения и нестихващите бунтове срещу османските власти, местните албанци реагират положително на младотурската пропаганда в полза на арабската писменост, която импонира на религиозния им манталитет. Въпросът за азбуката

---

[49] **Skendi, St.** The Albanian National Awakening 1878-1912. New Jersey, 1967, 350-351.

[50] **Сенкевич, И. Г.** Цит.съч., 142-146.

[51] Пак там, 151-153.

предизвиква разединение и сред албанските депутати, които се ангажират с едната или другата позиция[52].

В началото на 1910 г. част от албанския политически елит все още е идейно и организационно обвързан с различните течения в османското конституционалистко движение. След политическата амнистия през лятото на 1909 г. Исмаил Кемали се завръща в османския парламент и оглавява групата на "умерените либерали", която се придържа към програмата на бившата партия Ахрар за административна децентрализация[53]. Тази опозиционна парламентарна фракция, която включва няколко албански депутати, постепенно губи и без това ограниченото си влияние. Част от дейците ѝ се присъединяват към отцепилото се от КЕП консервативно крило начело с полк. Садък бей. Самият Исмаил Кемали към края на 1910 г. вече пряко се ангажира с албанското национално движение.

По-голяма част от албанските депутати се включват в Османската демократическа партия, оглавена от Ибрахим Темо, който до преврата е тясно свързан с младотурското движение. Това обяснява факта, че партийната програма, публикувана на албански език в битолския в. "Bashkimi i Kombit" през декември 1909 г., е издържана в духа и терминологията на ранните младотурски идеи[54]. Част от текстовете обаче – за национално равенство и образование на роден език, отразяват влиянието на националните движения. Формулировките за работническо законодателство и аграрна реформа кореспондират с програмата на Българската народно-федеративна партия, което очевидно е свързано с участието на Д. Влахов. Членският състав (около 30 депутати от различни националности) и идеята за формиране на интернационални клубове на основата на националните организации подсказват, че тази формация е по-скоро проява на реформистката идея в националните движения в условията на младотурската ре-

---

[52] **Галкин, И. С**. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции 1905-1912 г.г. Москва, 1960, 127-128.

[53] **Ahmad, F**. The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914. Oxford, 1969, p. 69.

[54] Текста на програмата според "Bashkimi I kombit" виж: **Сенкевич, И. Г**. Цит.съч., с. 157.

акция и опит за възраждане на радикалния османски конституционализъм вече в опозиция на КЕП. В края на май 1910 г. демократическият клуб в Битоля е затворен, а членовете му са арестувани по обвинение в реакционна дейност и подкрепа на албанските бунтове. С разгрома на опозиционните групировки в Цариград няколко месеца по-късно по повод на разкрита "конспирация" срещу младотурското управление се изчерпват и последните връзки на албанското движение с османския конституционализъм[55]. Поредното активизиране на османската антимладотурска опозиция към края на 1911 г. не ангажира идейно и организационно националните движения, които се ориентират към сътрудничество с новите политически формации по време на изборите през 1912 г. по чисто тактически съображения.

Албано-младотурският конфликт през 1910 г. ясно очертава различните идейни пластове в албанското движение. Диференцираният подход на османската репресивна политика в различните райони е показателен за съотношението между националното и регионалното равнище в албанската съпротива срещу младотурския режим.

Непосредствен повод за въстанията в Косовски и Шкодренски вилает е данъчната и военно-наборната политика на младотурското правителство, която нарушава традиционни привилегии на албанците в тези райони[56]. Бунтът, избухнал през пролетта в Косово, се оказва удобен претекст за насилствено налагане на младотурската линия за унифициране и централизиране на управлението – ген. Шевкет Тургут паша е натоварен с извънредни пълномощия да приложи закона за четите в Албания[57]. За разлика от другите райони на Европейска Турция, където изземването на оръжието е насочено срещу кадрите и структурите на бившите конспиративни организации, обезоръжителната акция в Северна Албания цели разрушаването на обичайната система на управление, която осигурява относителна автономност на албанците. Още в началото на 1910 г. косовският валия Мазхар бей предлага

---

[55] **Ahmad, F**. Op.cit., 82-83.

[56] По-подробно за въстанията виж: **Сенкевич, И. Г**. Цит.съч., 159-171; **Skendi, St**. Op.cit., 406-411; Historia e Shqipërisë..., 437-446.

[57] **Berard, V**. La mort de Stamboul. Paris, 1913, p. 395.

мерки за административно преразпределение на областта за ограничаване влиянието на местната албанска върхушка, която реално управлява населението в района[58].

Въстанията през 1910 г. са мотивирани от чисто регионални интереси, поради което разглеждането им като проява на националната идея в известен смисъл е условно. Единствените програмни документи на албанската въоръжена борба от този етап датират от края на 1910 г. През октомври и ноември във връзка с водените преговори с османските власти албанските бежанци в Черна гора, представяни главно от малисорите, формулират своите условия, за да се завърнат по домовете си. През декември планинците от района на Дебърско издигат подобни искания – за албанска администрация, за отмяна на новите данъци, за връщане на иззетото оръжие, за политическа амнистия. Текстовете за албански училища и признаване на албанския език за официален наред с турския свързват тези документи с програмите на националното движение, но и те са поставени с оглед на исканите реформи за районите на Северна Албания[59]. Интерпретирането на въстанията в контекста на националното движение произтича не толкова от техните програми, колкото от обективния катализиращ ефект върху същинското национално движение и националната обединителна идея.

Показателна за отзвука на събитията в Северна Албания върху другите албански области е реакцията на мюсюлманите в Янина, които рязко променят отношението си към младотурския режим в резултат от репресиите в Косово. В същото време присъствието на косовския лидер Иса Болетини в Подгорица, където се установява въстаническият щаб на албанските католици, е симптоматично за една от насоките в обединителните процеси в албанското движение. Въстанията мобилизират и албанската колония в Цариград, която чрез депутатите в парламента и извън него остро протестира срещу "варварските действия" на осман-

[58] **BDFA** V. 20, The Ottoman Empire under the Young Turks 1908-1914, 1985, p. 191.

[59] **Skendi, St**. Op.cit., 408-411.

ската армия и настоява за формиране на комисия, която да разследва събитията в Албания[60].

Военната кампания през лятото на 1910 г. се пренася от Северна в Централна и Южна Албания, където ударът е насочен срещу дейците и организациите на културно-просветното движение. Албанските клубове са закрити по силата на закона за сдруженията въпреки неполитическия им характер. С мотива, че "заплашват общата концепция за държавата" османските власти затварят албанските училища, печатници и редакции на вестници и пристъпват към повсеместни арести на албански журналисти, общественици, просветни дейци[61].

Неколкомесечната "албанска експедиция" на ген. Шевкет Тургут паша през 1910 г. предизвиква сериозен поврат в развитието на албанското национално движение. Нестихващите вълнения в Северна Албания и разгромът на културно-националното движение на юг провокират организационни и идейни трансформации на основата на радикалните албански схващания за формите, средствата и задачите на борбата. От началото на 1911 г. тайните революционни комитети се налагат като основна организационна форма, а идеята за национално единство, прокарана вече чрез различните автономистки програми, придобива подчертан политически характер. Въоръжената съпротива на албанските католици мобилизира дейците на националното движение, които от своя страна инспирират една еволюция в програмните искания на въстаниците в духа на националната обединителна идея.

Още през лятото на 1910 г., по повод поканата на гръцкото правителство да формулира своите конкретни предложения за гръцко-албанско сътрудничество, Исмаил Кемали иска материална помощ за въстанието в Северна Албания и акцентира върху необходимостта да се изградят тесни връзки между северните и южните албанци[62]. В разговори с гръцкия и австро-унгарския посланик в Цариград през февруари 1911 г. той споделя своята увереност, че поредното въстание в Албания е неизбежно и пред-

---

[60] **Skendi, St.** Op.cit., 406-408.

[61] Ibid.

[62] **Kondis, B.** Greece and Albania 1908-1914. Thessaloniki, 1976, 49-50.

стоящо. Няколко месеца по-рано Исмаил Кемали, Никола Иванай и други албански дейци пристъпват към формиране на комитети извън Турция (Бари, о. Корфу и Рим) със задачата да координират вътрешните организации и да осигурят външна подкрепа за въстанието[63]. Мисията на Никола Иванай в София и Белград през март 1911 г. очевидно е свързана с дейността на тези комитети[64].

Въстанието на малисорите през пролетта на 1911 г. по мнението на чужди наблюдатели, възпроизведено в повечето съвременни изследвания, е инспирирано от Черна гора. По това време обаче силно влияние върху тези племена оказва бившият директор на Педагогическото училище в Елбасан и един от радикалните дейци на националното движение Луид Гуракуки, който след закриването на гимназията през 1910 г. се завръща в родния си град Шкодра, а след избухването на въстанието е сред водачите му в Подгорица[65]. Трите програмни документа, излезли от името на малисорите в периода ноември 1910 – юни 1911 г., ясно очертават идейната еволюция в позициите им. В отговор на турската прокламация за амнистия през май 1911 г. те излагат причините за въстанието, които звучат в духа на обичайните протести срещу високите данъци, репресиите и закриването на националните училища. Исканията, формулирани в най-обща форма, се свеждат до възстановяване на конституционните свободи. В текста обаче, макар и само загатната с фразата "да видим родината си обединена", за първи път присъства идеята за национално единство. Като коментира документа, британският генерален консул Х. Ламб отбелязва, че със сигурност умелото изложение не е дело на почти неграмотните планинци[66].

Меморандумът, приет месец по-късно на общо събрание в Герче, безспорно носи почерка на Исмаил Кемали, който в края на май пристига от Италия в Черна гора. Той споделя пред британския посланик в Цетине, че целта му е да обедини албанските

---

[63] Historia e Shqipërisë..., p. 448.

[64] **FO** 371/1229, p. 161, H.O. Bax-Ironside to Grey, Sophia, June 2, 1911.

[65] **Skendi, St**. Op.cit., p. 412.

[66] **FO** 371/1229 F.14, p. 121, H. H. Lamb to G. Lowther, Salonica, May 28, 1911.

християни и мюсюлмани и да насърчи едно национално движение за самоуправление. Албанският лидер подчертава, че сънародниците му държат на запазването на Османската империя, но младотурците трябва да признаят правата на нетурските общности на основата на националния принцип. Без намесата на великите сили според него до решение на албанския въпрос няма да се стигне[67].

Меморандумът от Герче е своеобразно съчетание между познатите вече искания на албанските католици за уважаване на местните обичаи и традиции, за християнски чиновници, регионална военна служба и албански училища и политическите възгледи на Исмаил Кемали, въплътени в няколко качествено нови формулировки – организиране на албанските вилаети върху принципа за административна децентрализация, свободен избор на албански депутати за османския парламент и официално признаване на албанската нация в империята[68]. Този документ безспорно разчупва ограничения регионален характер на движението в Северна Албания и го издига на национално равнище, но всъщност не отразява най-радикалните схващания в албанската политическа идеология през този период. Оценяването му като първа общонационална програма за автономия произтича по-скоро от факта, че албанският въпрос влиза трайно в дневния ред на европейската дипломация именно чрез въстанието на малисорите и широко огласената му програма.

Разпространението на въстанието през май-юни 1911 г. южно от Малисия в района на племената Мирдита и Дукагини се свързва с името на итало-албанеца д-р Теренцио Точи. Декларацията, с която от името на Временно правителство начело с Точи е провъзгласена "свободна и независима Албания в нейните исторически, езикови и национални граници" отразява по-скоро политическите възгледи на албанската колония в Италия, отколкото действителната съпричастност на местните албанци към тази идея. Приносът на Т. Точи е повече в практическите му усилия да обедини байрактарите на католиците с мюсюлманите от съседни-

---

[67] **FO** 371/1229 F.14, p.188, Acers-Duglas to Grey, Cetinje, June 13, 1911.

[68] Akte të Rilindjes Kombëtarë Shqiptare 1878-1912. Tiranë, 1978, № 142, 223-225.

те области Мат и Дебър[69]. Дейността му обаче не оказва особено влияние върху албанското движение в другите райони, вероятно поради недоверието на местните национални лидери към италоалбанците, които са тясно свързани с официалните власти в Рим и с италиански националистически организации[70].

През 1911 г. тайните революционни комитети и формираните от тях чети покриват почти всички райони с албанско население. Създадените още от края на 1908 г. зад фасадата на албанските клубове в Битоля, Вльора и Цариград конспиративни организации се обявяват за централни комитети и компенсират до известна степен отсъствието на централизирана организационна структура на революционното движение. Именно от тези среди изхождат най-радикалните варианти на албанската автономистка програма през 1911-1912 г. На 15 май Централният революционен комитет във Вльора разпространява апел за общо въстание, в който идеята за административна автономия е разгърната чрез исканията за обединяване на четирите вилаета (Косовски, Шкодренски, Битолски и Янински) в един пашалък с албанска администрация, собствен парламент и армия[71]. В сравнение с Меморандума от Герче този далеч по-кратък текст излага ясно както размера на самоуправлението, така и териториалните граници на автономна Албания. Фактът, че Исмаил Кемали се въздържа да конкретизира понятието албански вилаети, вероятно е свързан с подписаното от него през 1907 г. споразумение с гръцкия премиер Г. Теотокис, което определя границата между Албания и Епир по линията западно от Битоля до Адриатическо море северно от о. Корфу. През май 1911 г. албанският лидер, явно очаквайки материална подкрепа от Атина, е принуден да потвърди личния си ангажимент по това споразумение, въпреки своите резерви към аспирациите на Гърция в Южна Албания[72].

Меморандумът от Герче се налага като база за преговорите между въстаниците и османските власти през юли и за първи път

---

[69] **Skendi, St**. Op.cit., p. 412.

[70] **Fischer, B. J**. Italian Policy in Albania 1894-1943. – Balkan Studies, Vol. 26, 1985, № 1, p. 103.

[71] Akte të Rilindjes..., № 141, p. 122.

[72] **Kondis, B**. Op.cit., p. 57.

Regullorëja - Programi

i

Organizacionit Kombëtar të Shqipërisë

(Organisation Nationale d' Albanie)

§ 1. — U përtri (reorganidzue) shoqënija " *Shoqëria e Zezë* „ (" Komiteti Qendror i Shqipërisë „) e u temelue ndèn êmënin : " *Organizacioni Kombëtar i Shqipërisë* „

§ 2. — Programi i shoqënisë âsht: liri e plotë e përparim i përgjithshëm në Shqypëni, me formë : *Autonomija politike e administratore e Shqypënisë me Turki.*

§ 3. — Në rreth të Shqypënisë hinë e dzêhen *vilajetet* : i Shkodërs, i Shkupit ([redacted]), i Janishumicës gjith shokve e sidomos kryedegës (Komitetit Qendror).

§ 25. — Tue u gjetë në gjêndje qi âsht Shqypënija e tue kjênë *ashtù si jânë* Shqypëtarët, tash për tash, abollà qi t'i mbërrihet qellimit sâ mâparë, lypet: . . .
. . . . . .
. . . . . .

Shqipërija, Kadhnori, 1912.

Për Këshillin e Naltë

ORGANIZACIONI KOMBËTAR I SHQIPËRISË
ORGANISATION NATIONALE D'ALBANIE

ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
Общественных Наук
Академии Наук СССР

Правилник-програма на Народната организация на Албания от януари 1912 г.

след Младотурския преврат провокира по инициатива на британското правителство идеята за международна дипломатическа интервенция в Цариград[73]. Това обяснява факта, че след огласяването му в края на юни той се възприема като обща програма и при отсъствието на единна организация създава известно единство в албанското национално движение. От друга страна, неднозначните формулировки, които дават възможност за различни интерпретации, обективно облекчават обединяването на различните идейни среди около този документ.

Различията между реформисткото и радикалното автономистко течение се проявяват от края на юли и през август, когато османското правителство постига споразумение с малисорите за реформи в Северна Албания на основата на един редуциран вариант на програмата им и в същото време проявява склонност за известни отстъпки на юг. Решенията на общите събрания в манастира Цепо (Гирокастро) на 21 юли и в Тепелене на 18 август да приемат турските предложения са издържани в духа на реформистката линия и фактически представляват отказ от автономистката програма[74].

Идеите на радикалното крило, които през този период се изявяват в опозицията на дейците от Вльора и Корча срещу резолюциите, приети в Цепо и Тепелене, се отстояват най-последователно от тайните комитети "Черно общество". В началото на 1912 г. е предприет пореден опит за обединение на революционното движение именно на основата на тези комитети, които се реорганизират в "Национална организация на Албания"[75]. "Правилник-програма на организацията формулира целта ѝ като "пълна свобода и всеобщ напредък на Албания под формата: политическа и административна автономия в Турция" (§2) и определя територията на автономната област в границата на "вилаетите: Шкодра, Скопие, Янина и онази част от Битоля, където албанците са

---

[73] **Hayne, M. B**. Great Britain, the Albanian Question and the Concert of Europe 1911-1912. – Balkan Studies, Vol. 28, 1987, № 2, 333-334.

[74] **Skendi, St**. Op.cit., 423-424.

[75] Regullorëja-Programi i Organizacionit kombëtar të Shqipërisë. Shqipërija, Kadhnori, 1912.

мнозинство" (§3)[76]. За разлика от апела на Централния комитет във Вльора от 15 май 1911 г., който настоява за безусловно обединение на четирите вилаета, в този документ е направена уговорка за Битолски, каквато обаче липсва за Косовски вилает, въпреки безспорно българския характер на Скопски санджак. Документът изрично подчертава обединяването на християни и мюсюлмани в структурите на организацията. Като посочва свои секции в над двайсет градове на Албания и извън нея, правилникът поставя като предстояща задача формирането на "обща секция-център", което подсказва, че документът не отразява завършен процес на обединение.

Разграничаването на реформисткото и радикалното крило в южноалбанското движение до голяма степен е условно. Резолюцията от Цепо се оценява от някои автори като тактическа отстъпка, която цели да предотврати задълбочаване на разделението между Северна и Южна Албания, като прокара едно по-умерено искане за единна администрация[77]. Самият Намик Делвина, който подписва този документ, се сочи като един от най-активните членове на "Черното общество". През 1912 г., когато албанците в Косово за първи път излизат със собствена програма, реформисткото и радикалното течение се очертават по-ясно по линия на различията между Северна и Южна Албания.

За разлика от предишните спонтанни надигания последното албанско въстание е плод на предварително изготвен план. Още в края на 1911 г. по инициатива на Исмаил Кемали група албански политици взимат решение за общо въстание, което да започне в Косово и да се разгърне в другите райони. След откриването на новия парламент през април 1912 г. решението е потвърдено, очевидно във връзка с резултатите от парламентарните избори, спечелени от младотурците с познатите методи на насилие[78]. На 20 май местните лидери в Косово Байрам Цури, Иса Болетини, Риза бей и други съвместно с бившите депутати Хасан Прищина и Неджиб Драга формулират исканията на въстаниците. Идеята за автономия е прокарана чрез искането за обединение

---

[76] Regullorëja-Programi i..., 3-4.
[77] **Skendi, St.** Op.cit., p. 423.
[78] Ibid., 427-428.

на албанските области в един вилает със собствена администрация, а останалите точки визират данъчната, образователната и военнонаборната политика на османското правителство[79]. Качествено ново явление в албанското движение през 1912 г. е повсеместната подкрепа (активна или пасивна) за въстанието, което заразява дори пословичните с фанатизма си шкодренски мюсюлмани.

По повод на забележката на турския военен министър Махмуд Шевкет паша, че албанците в Косово са лишени от обща идея, австро-унгарският посланик Палавичини отбелязва наличието на обединяващ мотив в стремежа им да свалят младотурския режим[80]. Това твърдение доста точно отразява ситуацията в Косово. След формирането на нов кабинет в Цариград от средите на антимладотурската консервативна опозиция на 23 юли 1912 г. сред местните албанци настъпва разцепление по въпроса за задачите на въстанието. Поредният програмен документ, изработен в края на юли, е продукт на компромис между Хасан Прищина и Неджиб Драга, от една страна, и местните лидери – от друга. Идеята за административна автономия е подменена от искане за общинско самоуправление в рамките на нахии, управлявани от местните старейшини и байрактари. Текстовете за свобода на албанския език и албанските училища се съпътстват от такива за запазване на обичаите, произтичащи от исляма[81]. Информацията на руския консул в Митровица за присъствието в лагера на Иса Болетини на трима турци, "предани телом и духом на Абдулхамид", е илюстрация на връзките на тези албански среди с консервативните османски групировки, което обяснява характера на програмата. Но дори този крайно редуциран вариант се оказва твърде радикален за албанците в Прищина, които подписват документа под натиска на Иса Болетини и Риза бей след много колебания[82].

Революционното движение в Централна и Южна Албания се обединява около програмата за автономия. На 29 юли от Вльора е изпратен меморандум до вилаетските власти и Високата пор-

---

[79] **Skendi, St.** Op.cit., p. 428.

[80] Ibid., p. 431.

[81] **АВПР ПА,** д. 2085, л. 8, консул П. Лобачев из Митровицы, 27 июля 1912; л. 10, А. Кал из Ускюб, 29 июля 1912.

[82] Пак там, л. 12, П. Лобачев из Митровицы, 30 июля 1912.

та, който възпроизвежда текстово и смислово Меморандума от Герче[83]. По същото време Централният комитет в Цариград обосновава албанското искане за административна автономия, като изрично подчертава желанието на албанците да останат в границите на империята, която единствена може да гарантира териториалната цялост на Албания. Документът определя границите ѝ в рамките на Янински, Шкодренски, санджаците Корча, Елбасан и Дебър от Битолски и санджаците Призрен, Прищина, Нови пазар и Ипек от Косовски вилает[84]. Успоредно с налагане на идеята за автономия на Албания се прецизират вижданията за нейните територии в рамките на естествените етнически граници на албанската общност. Усилията на албанските лидери (Никола Иванай, Хасан Прищина и др.) да си осигурят съюзник в лицето на българското революционно движение е вероятното обяснение за редуцираните териториални претенции, доколкото въпросът за границата между Албания и Македония носи потенциална възможност за конфликт. От друга страна, идеята за обширна албанска автономна област неизбежно провокира опасения не само в Атина и Белград, но с основание и в София. Със сигурност албанският политически елит, който се ползва с широки контакти в европейските столици, си дава сметка за риска да задвижи с прекомерни претенции механизма на балканския съюз, слуховете за който вече циркулират в дипломатическите среди.

Като обобщава събитията в Албания през този период, Исмаил Кемали отбелязва, че агресивната политика на младотурския режим е "подквасата", която е ускорила узряването на албанските национални чувства[85]. През 1910-1912 г. албанското национално движение радикално променя своите приоритети. Културно-просветните задачи отстъпват пред политическите програми и революционните методи на борба. Религиозната и социалната многопластовост на албанците предопределя различните темпове на национална консолидация в Северна и Южна Албания, които възпрепятстват обединителните процеси както на организационно, така и на идейно равнище.

---

[83] **АВПР ПА,** д. 2035, л. 17; **Skendi, S.** Op.cit., p. 432.

[84] **Skendi, S.** Op.cit., p. 433.

[85] The Memoirs of Ismail Kemal-bey. London, 1920, p. 367.

Четата на Апостол Петков

За разлика от албанското, българското революционно движение успява да възстанови своето организационно и програмно единство в хода на възобновената нелегална борба през този период.

През 1910 г. идеята за подновяване на въоръжената борба като единствена алтернатива за българското национално движение се налага сред голяма част от дейците на бившата революционна организация, но не довежда до автоматичното възстановяване на нейните структури. Младотурският преврат заварва ВМОРО идейно и организационно разединена, а създаването на легалните политически партии задълбочава този процес. Неспособни да преодолеят наслоените личностни и идейни противоречия и да възстановят нарушените организационни връзки между отделните окръзи, лидерите на организацията не успяват да предотвратят фактическото ѝ разпадане след преврата. Подложени на систематично преследване от османските власти по силата на приетите репресивни закони през втората половина на 1909 г., бившите революционни кадри са принудени отново да преминат в нелегалност или да емигрират в България.

По някои сведения още през лятото на 1909 г. Хр. Матов, Т. Лазаров, Т. Александров и други дейци от Скопски и Битолски район на тайно заседание в Щип вземат решение за възстановяване на революционните комитети и въоръжените структури. През първите месеци на 1910 г. отношенията между бившето ръководство на СБКК и групата около Матов са силно обтегнати във връзка с въпроса "за" или "против" легалната политическа дейност. През януари Матов се противопоставя категорично на опитите за формиране на нова организация на мястото на разпуснатите клубове, което би създало според него погрешно впечатление в Европа за обстановката в Турция[86].

Процесът на възобновяване на българската революционна организация върви и по линия на групата около Хр. Чернопеев. Излизането ѝ от Народно-федеративната партия в края на 1909 г. е свързано с радикална промяна във възгледите на тези дейци не само по въпроса за средствата, но и за характера и непосредстве-

---

[86] **ЦДА**, ф.1079к, оп. 1, а.е. 389, л. 8-10, Хр. Матов до Т. Карайовов, 26 януари 1910.

ните задачи на националното движение. Плод на промяната в идейните им позиции е създаването на Българската народна македоно-одринска революционна организация (БНМОРО). През април 1910 г. дейци от Струмишки, Солунски и Серски революционен окръг и някои функционери на бившия Върховен македоно-одрински комитет подготвят в София циркулярно писмо до македонските дружества в България[87]. Документът дава негативна оценка на конституционно-парламентарния режим в Турция, определя като грешка легализирането на ВМОРО и внушава идеята за необходимостта от нова организация, която да обедини разпокъсаните сили и да формулира адекватна идейна платформа на революционното движение.

Тези идеи са разгърнати в резолюцията на Учредителното събрание, проведено в София на 4 май 1910 г., което полага основите на БНМОРО[88]. Акцентът е поставен върху българския национален характер на организацията и интерпретацията на автономията като етап "за духовното ни и политическо обединение". Документът остро осъжда опитите за интернационализиране на българската революционна организация и широката децентрализация, довели ВМОРО до разединение и идейна безизходица. В стремежа си да преодолеят радикално миналите грешки авторите на документа са довели негативните оценки до крайност. Погрешните изводи, че още при създаването си Вътрешната организация е поставена на "интернационална и сепаратистична почва", произтичат от абсолютизирането на някои идейни тенденции в развитието на движението, които имат чисто тактически подтекст. Уставът и Правилникът на БНМОРО, приети на Учредителното събрание, са до голяма степен идентични с програмните документи на ВМОРО от 1905 г.[89] Извоюването на пълна политическа автономия в противовес на стремежите за дележ чрез сплотяване на всички недоволни от турската власт – така лаконично са формулирани целите и средствата на организацията.

---

[87] **Билярски, Ц**. Документи на Българската народна македоно-одринска революционна организация от 1910 г. – Векове, 1986, кн. 5, с. 72.

[88] **ЦДА**, ф.1957к, оп. 1, а.е. 11, л. 34.

[89] **Билярски, Ц**. Документи на БНМОРО..., 74-78.

В "Позив към всички съмишленици на македоно-одринската освободителна кауза", публикуван на 1 август 1910 г. във в. "Камбана", създателите на БНМОРО дават широка публичност на идеите, залегнали в приетите документи[90]. Особено място в позива е отделено на въпроса за ролята на българската държава в освободителното дело. Като подчертават, че "не може да има два идеала – държавен и национален", авторите открито заявяват, че борбата ще се увенчае с успех единствено с въоръжената подкрепа на България и си поставят за задача да провокират активната ѝ намеса за радикално решаване на македонския въпрос.

В края на май учредителите на новата организация (Хр. Чернопеев, А. Бозуков, Г. Занков, А. Петков и Т. Николов) се срещат във Варна с Хр. Матов, за да обсъдят въпроса за подновяване на революционната дейност. Двете страни констатират, че в разбиранията им за целта, средствата и задачите на освободителното дело не съществуват принципни различия. Сериозни разногласия обаче се очертават във връзка с позицията на групата около Хр. Чернопеев, че представлява единствената реално съществуваща организация и отказа ѝ да признае легитимността на Задграничното представителство на ВМОРО[91]. Неспособността на революционните дейци да постигнат компромис по въпроси, зад които се крият единствено амбиции за доминиране и аспирации към финансовите ресурси на Вътрешната организация, сериозно препъват обединителните процеси в революционното движение. При това положение БНМОРО пристъпва към самостоятелни действия за изграждане на местни структури в Македония. С окръжно писмо от 11 юни временният Главен комитет в лицето на Хр. Чернопеев и А. Бозуков нарежда да започне избор на предвидените в правилника длъжностни лица, а от края на юни дейците на организацията преминават в района на Струмишки и Солунски революционен окръг[92].

През 1910 г. възстановяването на организационните структури върви бавно и трудно. Революционните окръзи остават

---

[90] **Билярски, Ц**. Документи на БНМОРО..., с. 79.

[91] **ЦДА**, ф.1957к, оп. 1, а.е. 11, л. 12.

[92] **Динев, А**. Хуриетът и следхуриетските борби в Гевгелийско. С., 1934, 18-19.

обособени и изолирани един от друг поради неспособността на ръководните им дейци да се споразумеят по чисто практически и второстепенни въпроси. Ориентирането към терористични методи на действие през този период е свързано с промените в тактиката на революционното движение. Въстанието като средство за извоюване на автономията отпада от идейния му арсенал и все по-определено се налага убеждението, че само крайно радикални действия чрез "обща и повсеместна революционна борба" могат да провокират намесата на България и на великите сили за ефективно решаване на македонския въпрос[93].

Освен в програмните документи на БНМОРО тези идеи са прокарани и в публикациите на Хр. Матов през 1910-1911 г.[94] Като анализира обстановката в Турция, Матов констатира, че в империята няма условия за действително демократично управление, а един "абсолютистичен режим с конституционен етикет", в условията на който се осъществява политика на османизация на всички етнически елементи, представлява по-сериозна заплаха за националната им идентичност от всяко друго управление. При тези условия българите не могат да разчитат на елементарни политически права, а още по-малко на културно-национална и политическа автономия[95]. Във връзка с това Матов изяснява искането за областно самоуправление като модификация на автономистката идея, която никога не е слизала от програмите на българското национално движение[96]. Той обосновава прехода към въоръжени форми на борба с изчерпването на възможностите за легална политическа дейност и в същото време подчертава, че българските революционери никога не са хранили илюзии, че могат да наложат сами решаването на националния въпрос. Що се отнася до ролята на България, то нейното най-голямо прегрешение спрямо Македония според него е "политиката на скръстени ръце"[97]. В отговорите си на анкетата по македонския въпрос, организирана от

---

[93] **ЦДА**, ф.1079к, оп.1, а.е. 482, л. 7-10, П. Христов до Т. Карайовов, 11 септ. 1910; **Билярски, Ц**. Документи на БНМОРО..., с. 74.

[94] **Матов, Хр**. Писма за Македония. Отговор на Я. Сакъзов. С., 1910; Впечатленията от Македония на д-р Кр. Раковски. С., 1911.

[95] **Матов, Хр**. Писма за Македония..., 7-12.

[96] Пак там, 13-18.

[97] Пак там, с. 21; Впечатленията на..., 9-11.

сп. "Съвременна мисъл" през 1910 г. Матов е още по-категоричен – войната между България и Турция е неизбежна[98].

В началото на 1911 г. ръководството на БНМОРО подновява предложението си за обединение към дейците от Скопски и Битолски революционен окръг. В писмото на Главния комитет се подчертава, че при отсъствието на принципни различия двете организации не само не се противопоставят една на друга в практическата си дейност, но се подкрепят морално и материално. В този смисъл разделението се оценява като неоправдано и пагубно за бъдещата революционна дейност[99]. Въпреки противоречията по въпроса коя от двете групи да се наложи като обединителен център на революционното движение, в началото на 1911 г. условията за обединение са назрели. На общо събрание през февруари е избрана комисия от представители на двете организации, натоварена да съгласува принципите за общата дейност. Протоколът от заседанието на комисията от 26 февруари потвърждава решението за обединение на основата на общите постановки от програмните документи на ВМОРО и БНМОРО. Обединението се осъществява върху идеята за националния български характер на организацията, прокарано чрез формулировката за членския състав, което отразява единствената сериозна корекция на програмните документи на ВМОРО от 1905 г.[100]

Идейните позиции на възстановяващата се българска революционна организация, които през 1910-1911 г. са изложени главно в програмните документи на БНМОРО и в публикациите на Хр. Матов, от края на 1911 г. намират трибуна на страниците на в. "Вардар". Голяма част от публикациите са посветени на проблема за автономията на Македония и Одринско като единствен път за решаване на българския национален въпрос[101]. Той се разглежда в пряка връзка с въпроса за автономията на Албания, който сериозно се налага на вниманието на великите сили и балканските държави в резултат от активизирането на албанското национално движение. "Вардар" прокарва тезата за революцион-

---

[98] Съвременна мисъл, кн. 9 от 9 ноем. 1910, 699-700.

[99] **ЦДА**, ф. 1957к, оп. 1, а.е. 11, л. 17-18.

[100] Пак там, л. 26-27.

[101] Вардар, № 1, 1 окт. 1911; № 15, 24 ян. 1912.

но единодействие на българите и албанците в името на сходните им цели, въпреки съществуващите противоречия по въпроса за границите между Албания и Македония[102]. Вестникът отразява позицията на Вътрешната организация и по друг важен проблем – за политиката на България по македонския въпрос. Последователно се внушава идеята, че българската държава трябва да изпълни "своя свещен дълг", дори ако е необходимо да прибегне до последното и крайно средство – войната[103].

Разпускането на османския парламент в началото на 1912 г. и откриването на предизборната кампания за вторите парламентарни избори в Турция предизвикват известно оживление в средите на легалните национални движения. При отсъствието на политически организации Екзархията и Патриаршията се налагат като инициатор и център на българската и гръцката политическа активност. Процесът на сближение, започнал от началото на 1910 г., се реализира за първи път във формално споразумение за единодействие между двете църковни институции именно във връзка с изборите. Изработената единна платформа обаче не надхвърля идеята за обща борба срещу младотурския режим и конкретните договорености за броя на кандидатите от едната и другата страна в общата избирателна листа[104].

Като аналог на Гръцката конституционна лига, формирана със задача да централизира и да организира участието на гърците в изборите, през януари се създава българска Централна избирателна комисия по инициатива на дейците, свързани с редакциите на в. "Вести", в. "Право" и сп. "Искра". В началото на февруари "Искра" публикува предизборна платформа, изработена напълно в духа на програмите на НФП и СБКК – укрепване и разширяване на конституционните свободи; гарантиране на общодемократичните права; пряко, тайно и всеобщо гласоподаване; закриване на Сената; общинско самоуправление; културно-национална автономия; решаване на аграрния въпрос. Искането за областно самоуправление е формулирано предпазливо, но ясно – ново административно деление на национален принцип, въвежда-

---

[102] Вардар, № 8, 21 ноем. 1911.
[103] Пак там, № 4, 24 окт. 1911; № 21, 8 март 1912.
[104] **Пандевски, М**. Цит.съч., 332-333.

не на езика на нетурските народности в административната и съдебната система и създаване на изборни областни събрания[105].

Вместо обаче да внесе очакваното единство, създаването на Централната избирателна комисия отново извежда на преден план различията в средите на легалното движение. Групата около П. Дорев излиза със собствена предизборна програма, огласена на страниците на новопоявилия се в. "Светлина". Документът е издържан в духа на идеите му за българо-турско сътрудничество и лоялност към режима като гаранция за просперитета на османските българи. Съобразена с официалната младотурска политика, програмата поставя акцента върху принципите за запазване на имперския интегритет, за защита на конституционния режим и за съхраняване на националната идентичност в кръга на въпросите от културен и социален характер. Специфичните проблеми на българската общност са сведени до укрепване позициите на Екзархията, изравняване на екзархистките църковно-училищни права с тези на патриаршистите, политическа амнистия и гаранции за нормално съществуване на бившите войводи и четници. Специално място е отделено на искането за допускане на интелигентни българи до държавни служби, което отразява схващанията на П. Дорев за еманципиране на българската националност в османския политически живот чрез индивидуалните граждански, а не чрез националните общностни права[106].

Различията в отношението към управляващата младотурска партия, които възникват в началото на 1910 г., две години по-късно се задълбочават и във връзка с формираната официална опозиция на режима в османския парламент. Характерът на предизборните програми се обуславя до голяма степен от начина, по който се решава въпросът за съюзниците. Централната избирателна комисия в духа на последователно следваната от "Вести", "Право" и "Искра" антимладотурска линия се ориентира към предизборен съюз с представителите на опозицията[107]. Постигнатото българо-гръцко споразумение се разглежда като основа за сътрудничество с другите опозиционни формации – турски, албан-

---

[105] Искра, кн. 5 от 1 февр. 1912, 23-29.

[106] Светлина, № 1, 8 февр. 1912.

[107] Искра, кн. 6 от 15 февр. 1912, 1-5.

ски или арменски, но задължително на антимладотурска основа. Тази политическа линия е мотивирана изцяло от позицията на българските национални интереси. Младотурският режим се оценява като заплаха за националната идентичност, която създава обективна основа за единодействие между различните националности в името на сходните им задачи – културно-национална автономия, областно самоуправление и национално представителство в парламента съобразно числеността им съотношение[108]. За разлика от Гръцката конституционна лига, която сключва формално споразумение с турската партия "Свобода и съгласие", консолидирала в края на 1911 г. различните опозиционни консервативни групировки, българите приемат с известни резерви програмата ѝ, включително прокламирания принцип за административна децентрализация, който фактически ѝ осигурява подкрепата на нетурските организации[109].

Платформата на Централната избирателна комисия обединява мнозинството от българските политически дейци. Своята съпричастност към нея заявява и председателят на бившата НФП Д. Влахов[110]. Идеята на свързаните с него социалистическите кръгове за балканска конфедерация като път за решаване на националните проблеми не намира широка подкрепа в средите на българското национално движение, където се гледа скептично на формирания в края на 1911 г. в Цариград Парламентарен комитет за балкански съюз[111]. Разцеплението сред солунските българи и формираната през февруари алтернативна "Солунска българска отоманска изборна комисия" от група дейци начело със Ср. Поппетров е плод по-скоро на личностни, отколкото на принципни идейно-политически противоречия, което се потвърждава от факта, че те не излизат със собствена програма, а възраженията им към Централната избирателна комисия се свеждат до монополизирането на предизборната дейност от редакциите на трите български издания[112].

---

[108] Искра, кн. 6 от 15 февр. 1912, 23-24.
[109] Пак там, кн. 2 от 15 дек. 1911, с. 17.
[110] Пак там, кн. 5 от 1 февр. 1912, с. 29.
[111] Пак там, кн. 1 от 1 дек. 1911, 28-29; кн. 3 от 1 ян. 1912, с. 10.
[112] Истина, № 1, 26 февр. 1912, 1-2.

Конформистката позиция на групата около П. Дорев не само предопределя минималистичния характер на нейната програма, но поставя под съмнение изобщо възможността за реализирането ѝ в условията на младотурската реакционна и конфронтационна политика, потвърдена на последния конгрес на КЕП през 1911 г.[113] Въпреки че им осигурява достъп до парламента, тази позиция лишава кръга около П. Дорев от широка подкрепа в собствените ѝ среди. По време на изборите мнозинството от българските гласове са дадени за кандидатите на опозицията[114].

Въпреки че дванайсет (от общо петнайсетте) гръцки депутати влизат в новия парламент с листата на "Единство и прогрес", данните от изборните резултати за Битолски и Серски санджак, според които гръцки кандидати фигурират единствено в опозиционната листа, са индикатор за сравнително единство на гърците в европейските вилаети. Това от своя страна обяснява до известна степен коалирането на групата на Сандански с КЕП, доколкото през 1908 г. именно редуцирането на българските кандидати в полза на гръцките провокира първите българо-младотурски конфликти в този район. По обясними причини сръбската пропагандна организация прокарва своите представители чрез казионната листа в съответствие с конформистките си политически позиции[115].

Като цяло изборите от 1912 г. потвърждават доминирането на антимладотурската линия в легалните национални движения и придържането им към утвърдените политически програми. С изключение на българо-гръцкото споразумение, базирано единствено върху общата антимладотурска позиция, до други прояви на взаимодействие между националните организации извън принципното налагане на тази идея не се стига. Нещо повече, запазва се тенденцията, очертала се още след Младотурския преврат, за обединение единствено с посредничеството на турските полити-

---

[113] **ЦДА**, ф. 176к, оп. 2, а.е. 402, л. 49-56, А. Шопов от Солун, 5 окт. 1911.

[114] **Makedonski,** St. Le régime jeune-turc et les deuxiemes élections parlementaires de 1912 en Macédoine et Thrace Orientale. – Etudes Balkaniques, 1978, № 2, 64-65; Искра, кн. 13 от 1 юни 1912, 9-10.

[115] Пак там.

чески формации, което е индикатор за слабостта на националните движения.

Реакционният завой в младотурската политика през втората половина на 1909 г. предизвиква сериозни трансформации в идейните пластове на националните движения. Най-силно засегнати са реформистките течения, които след преврата се развиват на основата на идеята за сътрудничество с "Единство и прогрес" с презумпцията, че Комитетът е двигател и гарант на демократичните реформи в империята. Масираното настъпление на османските власти срещу правата на нетурските общности създава силни антимладотурски настроения и катализира проявите на радикализма в стратегията и тактиката на националните движения. Единствено сръбските и влашките организации, поради ограничената си етническа база, остават относително лоялни към младотурския режим, който насърчава антибългарската пропагандна дейност на първите и антигръцката позиция на вторите във връзка със стремежа им за църковно-културна еманципация по отношение на Патриаршията.

"Албанската експедиция" на османските власти през 1910 г. за тоталното смазване на албанското национално движение ликвидира условията за съществуване на неговото промладотурско крило. Дори албанският депутат Есад паша, символ на конформистките нагласи сред част от албанския политически елит, през 1912 г. демонстрира симпатии към въстанието на своите сънародници. През 1910 г. албанците се оттеглят постепенно и от различните опозиционни групи на османското конституционалистко движение, които са носител на идеята за реформи по линия на административната децентрализация или на европейските общодемократични принципи. Албанският реформизъм през 1911-1912 г. е не толкова политически, колкото религиозно и регионално обусловен. Докато бекташите в Централна Албания се налагат като един от основните експоненти на албанската национална идея в най-радикалните ѝ варианти, религиозната и социалната специфика на албанските мюсюлмани в Косово обременява освободителното им движение с известна доза носталгия към дохюриетския период, което обяснява връзките им с консервативната турска партия "Свобода и съгласие" (Hürriyet ve Itilaf Firkasi) през 1912 година.

Разпадането на легалните политически организации е съпътствано с радикално прегрупиране на силите в българското национално движение. Най-сериозна промяна отбелязва позицията на струмишката група в НФП, която от крайния промладотурски реформизъм на в. "Единство" през 1908 г. достига до радикалната автономистка програма на БНМОРО през 1910 г. Тези дейци се ориентират към организационно единение с "десницата" във ВМОРО, чиито представители се оттеглят постепенно от СБКК още през 1909 г. с намерение да възобновят революционната организация. Възгледите на кръга около Д. Влахов остават стабилни в рамките на политическия реформизъм, произтичащ от идеята за консолидиране на всички прогресивни сили в империята за последователно демократизиране на политическата система, но вече в опозиция на управляващия Младотурски комитет. Политическата дейност на самия Влахов преминава през опозиционната Османска демократическа партия през 1910 г., Парламентарния комитет за балкански съюз през 1911 г., за да се обвърже по време на парламентарните избори през 1912 г. с групата на бившите клубисти около редакциите на "Вести", "Право" и "Искра" и тяхната политическа платформа за културно-национална автономия и областно самоуправление.

През този период промладотурската линия се представлява от тесен кръг политически функционери от бившата клубна организация начело с битолския депутат П. Дорев, които виждат задачите на националното движение главно в отстояване правата на Екзархията, а средствата – чрез персонални връзки и контакти с КЕП. След като през 1910 г. влизат в открит конфликт с младотурците, последван от двегодишно бездействие, санданистите от бившата НФП се ориентират отново към сътрудничество с Комитета по време на парламентарните избори през 1912 г. Като цяло обаче националното движение се обединява около автономистката идея, независимо от различните виждания на дейците в революционната организация и тези извън нея за характера на средствата за извоюването ѝ.

Резонансът от младотурската реакция е относително най-слаб в гръцкото движение, което преживява сериозни сътресения още с ликвидирането на въоръжената пропагандна организация след Младотурския преврат. В условията на силни антигръцки

настроения, насаждани от османските правителства във връзка с критския въпрос, гърците така и не преодоляват резервите си към новия режим. Регистрираните още от 1909 г. опити за възобновяване на гръцките конспиративни структури, свързани с националистическите организации в Атина и патриаршисткия клир в Македония, по-скоро илюстрират неспособността им да функционират без подкрепата и в опозиция на османските власти. Това е една от причините за ориентиране на гръцкото движение към взаимодействие с българските организации, което е обусловено колкото от вътрешнополитическите условия, толкова и от обрата в официалната политика на Гърция и маркира най-съществената промяна в политическата му практика.

Гръцката национална доктрина през този период се разгръща на две нива. Църковно-училищните общини и различните обществени организации остават обединени около една прагматична програма за отстояване на културно-националната автономия в рамките на традиционните привилегии на Патриаршията. Т.нар. интегрален национализъм на И. Драгумис и федерализмът на А. Сулиотис, които визират национална консолидация на османските гърци от европейската и азиатската част на империята, остават повече на чисто теоретично равнище и не оказват реално влияние върху движението извън организацията в Цариград. Идеите за Източна федерация не успяват да прераснат в разгърната програма нито в гръцкото, нито в българското движение, а още по-малко да се превърнат в обща платформа за действие, доколкото изхождат от принципно различни позиции – елиноцентризма на Сулиотис, белязан от гръцкия национализъм, от една страна, и интернационализма на Влахов, произтичащ от социалистическите му пристрастия, от друга. Най-същественото различие между гръцкия и българския федерализъм е свързано всъщност с отношението към автономистката идея – традиционната гръцка непоносимост към нея и присъствието ѝ в българските виждания като предварително условие за федериране на териториално обособени общности.

Като цяло променената обстановка в Турция изчерпва възможностите за съществуване на легалните политически организации и довежда до силно радикализиране на националните движения. Автономистката идея се налага трайно в албанските

програми, а българското революционно движение след продължителен период на идейни лутания се връща към първоначалната си и най-присъща цел – автономията на българите в Македония и Одринско като път към националнополитическото единство. Българският автономизъм както в средите на възобновената революционна организация, така и сред голяма част от дейците на легалното движение вече определено се свързва с идеята за активната роля на българската държава и войната като единствено ефективно средство за решаване на националните проблеми. С появата на идеите за самостойност и независимост на гръцкото национално движение от официалната политика на Атина в гръцката политическа идеология се развива обратна тенденция – за разграничаване на националните от държавните интереси и резервирано отношение към войната. Тази позиция произтича от основателните опасения, че локализирането на конфликта на Балканите ще остави далеч по-многобройното гръцко население в Цариград и Мала Азия извън обединителните процеси. Незавършената национална консолидация на албанците и откритите аспирации на Сърбия и Гърция към албански територии обясняват крайно негативното отношение на албанските лидери към евентуална война на балканските държави срещу Турция. Албанската автономия до голяма степен остава във вижданията им преди всичко средство за определяне на етнонационалните граници и за гарантирането им при неизбежното разпадане на Османската империя.

Независимо от неоднозначните реакции в средите на националните движения към назряващия военен конфликт, именно активизирането на борбата им срещу младотурския режим катализира формирането на Балканския съюз през 1912 г.

3. Младотурската политика по националния въпрос и балканското сближение

Формирането на Балканския съюз през 1912 г. е един от най-атрактивните анализирани и дискутирани проблеми от новата балканска история. За първи път балканските държави от обект на регионалната политика на великите сили се превръщат във, макар и второстепенен, субект на международната политическа конюнктура. Нестихващият интерес към този проблем е провокиран и от факта, че съюзът между България, Сърбия, Гърция и Черна гора идва след три десетилетия, белязани от недоверие, враждебност и конфликтност във взаимоотношенията им.

Изтикването на Османската империя от Европа е общият ключ към решаването на тежките национални, икономически и геополитически проблеми на младите балкански държави, но при непримиримите им териториални аспирации в европейските вилаети в продължение на три десетилетия те търсят сближение и споразумение по-често с Цариград, отколкото помежду си. През есента на 1911 г. дори в Петербург, откъдето упорито тласкат България и Сърбия към съюз, посрещат с изненада вестта, че първата крачка в тази посока е направена. До самото обявяване на общата мобилизация на съюзниците година по-късно Турция, Австро-Унгария и Германия смятат споразумяването на балканските държави за непостижимо[1].

Необятната историческа книжнина (мемоарна и научна), посветена на Балканския съюз и Балканските войни, отделя подобаващо място на условията, причините и факторите, принудили балканските правителства да загърбят (за момента) конфликтните и да търсят компромис върху пресечните точки на своите интереси[2]. Промените на международната политическа сцена с разпада-

---

[1] **Марков, Г.** За спорното и безспорното в Балканския съюз (септ.1911-авг.1912). – Известия на държавните архиви. Т. 63, 1992, с. 43.

[2] **Гешов, Ив.** Балканският съюз. С., 1915; **Маджаров, М.** Дипломатическата подготовка на нашите войни. С.,1932; **Тошев, А.** Балканските войни. Т.1-2, С., 1929-1931; **Лалков, М.** Балканската война 1912-1913. С.,

нето на Европейския концерт и формирането на противостоящи военнополитически съюзи, усилията на Антантата да обедини балканските държави срещу австро-германското настъпление в Близкия изток, измененият военен баланс на Балканите в полза на християнските държави, ангажирането на Турция във военен конфликт с Италия през септември 1911 г. са основните елементи на ситуацията, която благоприятства радикалното разрушаване на прословутото берлинско статукво по пътя на войната.

В периферията на изследователския интерес обаче са останали проблемите за екстремистката политика на младотурския режим спрямо нетурските националности в империята, агресивният и арогантен стил на младотурската балканска политика и активизирането на националните движения, които за първи път обединяват македонския, албанския и критския въпрос в общ casus belli. Далеч преди есента на 1911 г. тези фактори нагнетяват общата политическа обстановка на Балканите, създават в балканските столици впечатление за изчерпване на изпитаните дипломатически механизми и постепенно повишават градуса на войнствените настроения. Идеята за войната като единствен изход засяда все по-дълбоко в политическите и обществените нагласи, а пътят към войната неизбежно минава през Балканския съюз.

След многократните уверения на Младотурския комитет, че ще наложи на Турция отворена и миролюбива външна политика, се създава впечатление за трайно укрепване на териториалнополитическото статукво на Балканите. Всъщност акцентът в младотурската програма, поставен върху необходимостта да се защи-

---

1982; **Марков, Г**. Към предисторията на Балканския съюз (март-септ.1911). – Военноисторически сборник (ВИС), 1987, кн. 6, 96-113; **Марков, Г**. За спорното и безспорното...; **Стателова, Е**. Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война. – Известия. Притурка към ВИС, т. 37, 1984; **Стателова, Е**. За българо-сръбските отношения в периода 1909-1911. – Исторически преглед, 1969, кн. 5; **Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова**. История на българската дипломация 1878-1913. С., 1994; **Helmreich, E**. The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-1913. Cambridge, 1938; **Venizelos, E**. The Vindication of Greek Policy 1912-1917. London, 1917; **Drossos, D**. La foundation de L'Alliance balkanique. Athens, 1929 и др.

тят "интегритетът и честта на империята"[3], безпокои правителствата в Атина и София не само във връзка със съдбата на сънародниците им във вилаетите. В Атина се опасяват от реакцията на новия режим към предстоящата евакуация на европейските контингенти от Крит. Без да афишира открито своята позиция, правителството на Г. Теотокис окуражава критяни да декларират обединението на острова с Гърция[4]. Втвърдяването на турската позиция по въпроса за васалния статут на България мотивира българското правителство да ускори предприетия курс към обявяване на българската независимост[5]. Младотурският преврат и последвалите политически промени в империята принуждават балканските правителства да преоценят приоритетите в своите външнополитически програми. В хода на Балканската криза, провокирана през октомври 1908 г. от последователно обявените декларации за независимостта на България, за присъединяването на Крит към Гърция и за анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, новите управляващи в Цариград демонстрират политически стил, който трайно се налага в балканската политика на империята и постепенно тласка съседните държави към търсене на взаимодействие на антитурска основа.

Принуден да отстъпи пред Австро-Унгария по въпроса за Босна и Херцеговина през януари 1909 г., кабинетът на Кямил паша търси реванш по критския и българския въпрос. С енергичната намеса на силите от Антантата военният конфликт между България и Турция е избегнат и българската независимост е официално призната през април 1909 г.[6] За София обаче остават отворени ред жизненоважни проблеми, свързани със статута на Екзархията в Цариград и правата на българите в Македония и Тракия, решаването на които предопределя по-нататъшното развитие на българо-турските отношения.

---

[3] **Ahmad, F.** The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914. Oxford, 1969, p. 22.

[4] **Svolopoulos, C.** Eleutère Vénizèlos et les dilemmes de la politique extérieure de la Grece lors de la crise balkanique. – Balkan Studies, Vol. 25, № 2, Thessaloniki, 1984, p. 485.

[5] **Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова**. Цит.съч., с. 381.

[6] Пак там, 396-404.

В първите два-три месеца след избухването на Балканската криза отношенията между Гърция и Турция остават непроменени. Правителството на Кямил паша пренебрегва критската декларация за "еносис" с очевидната надежда силите-протекторки и особено Англия да уредят въпроса в полза на Цариград. В Атина от своя страна се въздържат от официална реакция по повод на критските събития и мълчаливо изчакват свикването на международна конференция по балканските проблеми. На 10 октомври външният министър Балтадзи заявява, че гръцкото правителство изцяло ще съгласува действията си с тези на великите сили. Благоприятната им позиция по критския въпрос обяснява спокойствието, с което в Атина изчакват тяхното решение в полза на обединението[7].

От края на декември 1908 г. обаче настъпва рязка промяна в поведението на османското правителство. Сенатът остро критикува Високата порта и парламента за тоталното игнориране на османските интереси в Крит[8]. Протестният митинг на 28 декември в Цариград отбелязва началото на ожесточена антигръцка кампания в империята и обрат в официалната позиция по отношение на Атина. Внушения на турския печат за възобновяване и активизиране на гръцката четническа организация в Македония и Епир са последвани през февруари 1909 г. от официална протестна нота до гръцкото правителство. Чуждите дипломатически представители са категорични, че Турция преднамерено изостря отношенията си с Гърция с недоказани обвинения и немотивирани протести[9]. Това впечатление се потвърждава от засиления натиск на османските власти върху гръцките консулства във вилаетите под претекст, че аташираните към тях офицери са действащи агенти на гръцката пропаганда. В средата на юли на връщане от Атина е арестуван служител на гръцко консулство, а намерените в него "компрометиращи" документи са шумно обсъждани като доказателство за подривната политика на Атина в империята. Според британския генерален консул в Солун съдържанието

---

[7] **АВПР ПА**, д. 2565, л. 26, Татищев из Афин, 10 окт. 1908; **FO** 371/546 F.44631, G. Lowther to E. Grey, Pera, Dec. 17, 1908.

[8] **Ahmad, F.** Op.cit., p. 30.

[9] **FO** 371/910 F.6096, Greece. Annuale Report 1909. F. Elliot to E. Grey, Athens, Febr. 14, 1910, p. 397.

им всъщност потвърждава усилията на гръцкото правителство да сдържа кадрите на разпуснатата четническа организация[10].

Гръцко-турските отношения допълнително се усложняват от присъствието в Атина на емигрираните след неуспешния опит за преврат през април 1909 г. функционери на османската либерална опозиция и настоятелните искания на Цариград за експулсирането на албанеца Исмаил Кемали. Перманентното напрежение между османското правителство и Патриаршията по повод на църковно-училищната автономия и военната повинност на християните, нестихващите протестни митинги по критския въпрос в Южна Албания, с които Младотурският комитет подклажда гръцко-албанските противоречия и антигръцките настроения в района затвърждават общото впечатление за ескалиране на предубеденото и враждебно отношение към гърците в империята. В началото на юли 1909 г. британският генерален консул в Солун отбелязва, че безпрецедентното за периода след Гръцко-турската война от 1897 г. напрежение в гръцко-турските отношения се дължи на "ултрашовинистичната" позиция на Младотурския комитет по критския въпрос. Нескритите симпатии на гърците в империята към антимладотурската опозиция по време на априлските събития засилват тези настроения[11].

Въпреки провокативното поведение на Турция, гръцкото правителство демонстрира търпение и толерантност, които очевидно се обясняват със ситуацията около критския въпрос, който от края на 1908 г. заема централно място във външнополитическите приоритети на Атина. Симпатиите, с които е посрещната младотурската реформена програма в Европа, за момента ограничават шансовете за успех на гръцката политика в Македония. Що се отнася до Крит, международната конюнктура като цяло е благоприятна за гръцката кауза. В усилията си да предотвратят поредното въстание на критските гърци, без да компрометират позициите си в Цариград, великите сили отлагат решението на проблема. Френско-руската позиция препоръчва пасивно изчакване на планираната за лятото на 1909 г. евакуация на европейските контингенти от острова и мълчаливо признаване на факти-

---

[10] **FO** 371/910 F.6096, p. 398.

[11] Ibid.

ческата му независимост. Все пак в Атина са разтревожени от усилията на Е. Грей да наложи предварително споразумение с Цариград в унисон с протурската политика на Великобритания след Младотурския преврат[12].

Към края на май гръцкото правителство предприема опит да уреди проблема директно с Високата порта. Като се има пред вид, че от 1898 г. османската власт над острова има чисто номинален характер, гръцките предложения за финансови и териториални компенсации и съюзен договор подсказват, че в Атина действително не виждат алтернатива на гръцко-турското сближение. Общото убеждение на гръцките политици е, че страната им се нуждае от дълъг мирен период за вътрешни реформи и реорганизация на въоръжените им сили. С разбирането, че Гърция не може да си позволи в момента "амбициозна политика", Атина залага на добрите отношения с Цариград като гаранция за гръцките позиции в империята[13]. Тази добре работеща при режима на Абдулхамид II схема се сблъсква с крайната неотстъпчивост на новите управляващи в Цариград. Османското правителство отказва да обсъжда всякакви сделки по критския въпрос и чрез дипломатическите си представители в Атина и Лондон заявява своето намерение да отстоява правата си със сила[14].

Уверенията на новия премиер Д. Ралис в края на юли 1909 г., че правителството му държи на приятелските отношения и е готово да изпълни исканията на турския външен министър Рифаат паша за отзоваване на гръцките офицери от консулствата в европейските вилаети, остават без отзвук. На 5 август Високата порта адресира нота, с която заплашва гръцкото правителство, че ще отзове своя представител в Атина, ако не бъдат свалени всички гръцки флагове в Крит. Агресивният тон на нотата предизвиква раздразнение дори в Лондон. Посланиците на Англия, Франция, Русия и Италия в Цариград и Атина алармират правителства-

---

[12] **Галкин, И. С**. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции 1905-1912 г.г. Москва, 1960, 39-40.

[13] **Svolopoulos, C**. Op.cit., 487-488.

[14] **АВПР ПА,** д. 2570, л. 52-53, Зиновьев из Константинопля, 5 июня 1909.

та си с идентични телеграми, че Турция предизвиква непровокирана атака срещу Гърция. Е. Грей предупреждава правителството на Хилми паша, че с отношението си към Атина рискува да загуби симпатиите на Европа. На 18 август четирите сили излизат със съвместно комюнике, с което напомнят на османското правителство, че няма право да се обръща директно към Гърция по критския въпрос и го предупреждават да не превръща македонския въпрос в повод за война, преди да е уведомило страните, подписали Берлинския договор, за своите оплаквания и претенции[15]. Подобно на турско-българския конфликт в началото на годината критичната точка в отношенията между Цариград и Атина е преодоляна с енергичната намеса на великите сили. Високата порта е принудена да заяви, че е удовлетворена от гръцката декларация по критския и македонския въпрос и в началото на септември прекратява обявения на 12 август бойкот на гръцките стоки и кораби в империята.

Анексията на Босна и Херцеговина и нарасналата заплаха от агресивната балканска политика на Австро-Унгария създава обективно съвпадение на турските и сръбските позиции в началото на Балканската криза. То намира външен израз в бурните антиавстрийски демонстрации в Сърбия и Черна гора, на които звучат и антибългарски изявления в унисон с организираната от Младотурския комитет протестна кампания в империята. Всъщност между Белград и Цариград има сериозно разминаване. Сръбското правителство възлага големи надежди на руския проект за международна конференция и териториални компенсации за Сърбия и Черна гора. Сръбската дипломация активно сондира възможностите за свързване на двете страни чрез освобождения от австро-унгарските войски Новопазарски санджак и за излаз на Адриатическо море по долината на Дрин[16].

Преговорите в Цариград през ноември 1908 г. завършват без резултат не само поради негативната реакция на Англия и Русия към евентуален сръбско-турски съюз с антибългарска насоче-

---

[15] **FO** 371/910 F.6096, p. 398.

[16] **Попов, Р.** Политиката на Сърбия към България през периода на Балканската криза 1908-1909. – Исторически преглед, 1968, кн. 5, 8-10.

ност. В Белград се стремят по-скоро към споразумение със София, което да подкрепи претенциите ѝ за териториални компенсации за сметка на Турция. Уреждането на анексионния въпрос между Цариград и Виена в началото на 1909 г. предизвиква разочарование в сръбската столица и стимулира усилията на М. Милованович да се договори с българското правителство[17].

През лятото на 1909 г., очевидно под натиска на конфронтационната младотурска политика, гръцкото правителство също опипва почвата за споразумение с България. През юни гръцкият посланик в София предлага на външния министър Ст. Паприков борбата между Патриаршията и Екзархията да бъде прекратена със съдействието на гръцките и българските консули в империята[18]. Лишена от подкрепата на османските власти и въоръжените пропагандни структури след разпускането на гръцките чети, Гръцката патриаршия видимо е поставена в затруднено положение. Събитията в Крит ангажират вниманието на правителствата в Атина, които в усилията си да предотвратят възможен конфликт с Турция са принудени да ограничат подкрепата си за гръцката пропаганда във вилаетите. В този смисъл евентуално гръцко-българско примирие в Европейска Турция би било от полза за Атина.

През юли и август гръцко-турският конфликт по повод на Крит навлиза в критичната си фаза. Новото правителство на Д. Ралис конкретизира и разширява гръцките предложения към България. През август външният министър Зографос вече говори пред българския представител в Атина за отбранителен и нападателен военен съюз. Ст. Паприков откликва на гръцките аванси още през юни и обещава да препоръча на българските дипломатически представители позитивно отношение към гърците и гръцката позиция по критския въпрос. Когато обаче на дневен ред излиза проблемът за подялбата на османските владения с гръцко и българско население, повдигнат от гръцка страна, отново се сблъскват противоположните виждания за етнонационалните граници в Македония. Българското предложение за разделение на основата на езика е отхвърлено като неприемливо за гръцкото правителство, което държи на "чувствата", с други думи, на при-

[17] **Попов, Р.** Политиката на Сърбия..., 16-28.
[18] **Стателова, Е.** Българо-гръцките..., 48-49.

надлежността към патриаршистката или екзархистката църковна институция[19].

След подписването на българо-турския протокол за финансовите компенсации и официалното признаване на българската независимост през април 1909 г. в отношенията между София и Цариград настъпва известно затопляне[20]. Подкрепата на българските национални организации за младотурците по време на априлските събития в Турция и последвалите опити за споразумение между Комитета "Единство и прогрес" и българските конституционни клубове съдействат в тази посока. През юли официална българска делегация участва в тържествата, посветени на първата годишнина от Младотурския преврат[21]. Линията за сближение с Цариград до голяма степен е наложена и под натиска на страните от Антантата, които се стремят към формиране на балкански блок с участието на Турция като преграда пред по-нататъшното настъпление на Германия и Австро-Унгария на юг и гаранция за съхраняване на мира в района. Британският посланик в София предупреждава Ст. Паприков, че Англия желае стабилизирането на конституционния режим в Турция като благоприятна основа за подобряване на отношенията ѝ с другите балкански държави[22]. След като сръбските и гръцките сондажи за споразумение в София ясно показват, че позициите на трите страни по македонския въпрос са все така непримирими, ориентирането на българската политика към Цариград изглежда резонно.

През лятото и есента на 1909 г. България търси пътища за споразумение с Турция, но османското правителство упорито отказва да обсъжда въпросите от икономически и политически характер, които в София смятат като необходимо условие за българо-турското сближение. През септември българският представител в Цариград М. Сарафов безуспешно повдига проблемите за връщането на българските бежанци, напуснали Македония и

---

[19] **Стателова, Е.** Българо-гръцките..., 48-49.

[20] **Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова.** Цит.съч., 402-403.

[21] **Statelova, E.** Sur la question des relations bulgaro-turques au cours de la période 1909-1911. – Etudes historiques, T. 5, 1970, p. 445.

[22] British Documents on the Origins of the War, 1898-1914 (BD). Vol. IX, Part I, London, 1928, № 59.

Одринско след 1903 г., и за уреждане статута на Екзархията в османската столица[23]. Междувременно политическата обстановка в европейските вилаети видимо се влошава. Към края на юли османският парламент приема на второ четене законопроекта за сдруженията, който предвижда закриване на националните политически организации. Българските конституционни клубове инициират протестна кампания, която ангажира гръцките и албанските организации. След отказа на младотурците да се съобразят с българските искания Съюзът на българските конституционни клубове и Българската народно-федеративна партия се дистанцират от Младотурския комитет и открито демонстрират негативизма си към неговата политика[24]. Засилените преследвания срещу бивши войводи и четници, масовият терор в хода на започналата през есента на 1909 г. обезоръжителна акция по силата на несанкционирания от парламента закон за четите ескалират напрежението в Македония.

На 9 октомври Фердинанд поставя пред френския посланик в София въпроса за положението на българите в Европейска Турция. Въпреки настойчивите съвети на Антантата да се търси споразумение с Турция, отношенията между София и Цариград рязко се влошават. Турската преса сипе невъздържани нападки срещу българското правителство, че подстрекава съпротивата на българите в Македония. В отговор българският премиер Малинов и външният министър Паприков заявяват, че отношенията между двете страни изцяло зависят от положението на българите в империята, защото никое българско правителство не може да се дезинтересира от съдбата на своите "братя по кръв"[25]. Тези изявления са първите индикации за активизиране на българската политика по македонския въпрос след временното ѝ замразяване след Младотурския преврат.

Тази промяна рефлектира върху българо-сръбските отношения. Към края на 1909 г. твърдата резервираност на кабинета Малинов към идеята за съюз със Сърбия започва да се пропуква.

---

[23] **Statelova,E**. Op.cit., p. 448.

[24] **ЦДА**, ф. 176, оп. 2, а.е. 476, л. 1-2, л. 3-4, л. 5-6, л. 8-9; Отечество, № 34, 17 юли 1909, с.1; Дневник, № 2551, 10 авг. 1909, с. 1.

[25] **Statelova, E**. Op.cit., p. 447.

През лятото управляващите ясно заявяват чрез официоза в. "Пряпорец", че докато в Белград имат аспирации към Македония, не може да става и дума за съглашение[26]. Опитите на сръбското правителство през август да пречупи българската неотстъпчивост със съдействието на страните от Антантата, заинтересовани от сръбско-българското споразумение, не дават резултат. Българското правителство реагира негативно на двете посещения на Фердинанд в Сърбия през октомври и ноември, които оценява като "преждевременно и неловко" поставяне на проблема за споразумение по македонския въпрос[27]. През декември обаче българският посланик в Белград А. Тошев е инструктиран да засвидетелства желанието на своето правителство да чуе условията на М. Милованович[28].

В началото на 1910 г. България и Сърбия едновременно повдигат въпроса за положението, създадено в Македония от прилагането на закона за четите. С циркуляр до българските представители в европейските столици в началото на януари ген. Паприков търси съдействието на великите сили за прекратяване на бруталните мерки при прилагането на закона[29]. По същото време и сръбското правителство се опитва да привлече вниманието на европейската дипломация върху напрегнатата обстановка във вилаетите. В инструкциите си до сръбските посолства Милованович подчертава, че този въпрос се повдига без враждебни чувства към Турция и единствено с грижа за запазване на мира. В сръбската столица се страхуват, че начинът, по който се осъществява обезоръжителната акция, ще прати отново четниците в планините. В разясненията си пред британския посланик в Белград главният секретар на сръбското външно министерство М. Спалайкович също потвърждава доброжелателната политика спрямо Цариград и опасенията от отзвука на напрежението в Македония върху поведението на България[30]. Едновременно със засилването

---

[26] **Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова**. Цит.съч., с. 408.

[27] **Малинов, А**. Странички от нашата нова политическа история. С., 1938, с. 136.

[28] **Стателова, Е**. За българо-сръбските отношения..., с. 31.

[29] **ЦДА**, ф. 3, оп. 8, а.е. 1690, л. 15-16.

[30] **FO** 371/998 F.926, p. 404, B. Whitehead to E. Grey, Belgrade, Jan. 24, 1910; p. 446, B. Whitehead to E. Grey, Febr. 1, 1910.

на сръбската пропаганда в Македония към края на 1909 г. сръбското правителство очевидно се стреми и по дипломатически път да напомни за своите интереси в областта. В същото време в Белград се съобразяват с позицията на силите от Антантата, които подкрепят идеята за сръбско-български съюз при условие да не бъде насочен срещу Турция и с уговорката да не провокира раздразнението на Виена. От сръбската столица бързат да опровергаят създаденото впечатление за съгласуваност на българските и сръбските постъпки. Спалайкович определя като случайно съвпадение предаването на сръбския и българския циркуляр в Рим в един и същи ден и отхвърля предположението, че посещението на сръбския престолонаследник в София през януари има връзка с дипломатическата активност на двете правителства[31].

Великият везир е принуден в края на януари да оповести пред европейските посланици, че Високата порта е подготвила промени в закона за четите, с които да се разрешат публичните процеси, правото на защита на обвиняемите и да се отмени разпореждането за депортиране на техните семейства[32]. Турция обаче отказва категорично да обсъжда въпроса за положението на християнското население с балканските правителства. През януари българският пратеник д-р Ст. Данев, привърженик на идеята за българо-турско сближение, се завръща от Цариград с твърдото убеждение, че споразумение с младотурците "по съдбата на Македония" е изключено. След проведените разговори в Солун и Битоля с представители на българските организации Данев твърди, че това е общото мнение и на двете течения в националното движение[33].

През следващите месеци чрез дипломатическите си представители българското правителство продължава да алармира великите сили за обезпокоителните информации от европейските вилаети[34]. При посещението си във Виена в началото на февруари

---

[31] **FO** 371/998, p. 413, B. Whitehead to E. Grey, Belgrade, Jan. 25, 1910.

[32] **FO** 371/998 F.926, p. 434, G. Lowther to E. Grey, Pera, Jan. 31, 1910.

[33] **Данев, С.** Мемоари. С., 1992, с. 118.

[34] **FO** 371/998 F.926, p. 453, E. Grey to Findlay, FO, Febr. 2, 1910.

и сръбският премиер споделя крайния си песимизъм за ситуацията в Турция в частен разговор с британския посланик Ф. Картрайт. Според Милованович интегритета на Османската империя, на който великите сили по традиция залагат, е най-несигурната основа за стабилността на Балканите. Въпреки официалната сръбска линия, той откровено споделя, че смята младотурския режим за "ексцентричност, внесена от Европа и присадена върху повърхността на сложния национален живот" в империята[35]. С други думи, в Белград вярват, че новият режим в Турция е обречен и в тази връзка смятат сръбско-българския съюз за необходим и възможен на основата на интересите им в Македония.

Сръбската политика по време на Балканската криза и в следващите месеци отразява стремежа да се гарантират непосредствените икономически интереси на Кралството в империята чрез добри отношения с Цариград и в същото време да се постигне споразумение с България за разпределение на османските територии при разпадане на Турция с оглед на стратегическите сръбски позиции на Балканите. Към края на февруари 1910 г. на връщане от Цариград, където уговаря предстоящата визита на крал Петър и уреждането на търговските отношения между двете страни, Милованович минава през София и в разговор с Малинов и Паприков излага сръбските претенции за Северна Македония. През следващите месеци сръбското правителство се опитва да наложи в София идеята за необходимите взаимни отстъпки чрез руската дипломация[36]. Категоричното несъгласие на кабинета Малинов да преговаря за територии с българско население замразява сръбско-българските отношения и стимулира крайно протурската линия в сръбската политика през 1910 г.

Тоталното настъпление на младотурския режим срещу правата на нетурските общности в европейските вилаети раздвижва и общественото мнение в Сърбия. През лятото на 1910 г. белградският печат широко отразява информациите за насилия над сръбското население в Косово. М. Спалайкович признава, че

---

[35] **FO** 371/1003, F.4632, p.119, F. Cartright to E. Grey, Vienna, Febr. 6, 1910.

[36] **Стателова, Е**. За българо-гръцките отношения..., с. 31; **Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова**. Цит.съч., 411-413.

консулските донесения описват ситуация, по-тежка от тази при стария режим в Турция[37]. Въпреки това сръбското правителство запазва мълчание. По повод на появилите се слухове за обща протестна акция на Сърбия и България сръбското външно министерство излиза с комюнике, което определя всяка намеса във вътрешните работи на една приятелска държава, каквато е Турция, за абсолютно недопустимо. Чуждите дипломатически представители коментират, че очевидно в името на добрите отношения с империята, която е единствен изход за блокирания от Австро-Унгария сръбски пазар, управляващите в Белград са готови да преглътнат младотурския терор във вилаетите[38].

Сръбското правителство обаче не желае да затваря пътя си за споразумение със София и видимо е смутено от острата реакция на българските вестници, които открито обвиняват Белград в двулична политика, целяща да извлече полза за сметка на България. Чрез официоза "Самоуправа" сръбското външно министерство се опитва да заличи неприятното впечатление от споменатото комюнике[39]. Покрай опитите "дискретно и приятелски" да привлече вниманието на османското правителство върху насилията, се изтъква, че българските постъпки по този проблем са аналогични на сръбските.

Въпреки нарастващото раздразнение в Сърбия срещу младотурската политика, правителството на Милованович стриктно се придържа към изпитаната тактика – добри отношения срещу отстъпки от Цариград. През лятото на 1910 г. отново се появяват информации за активизиране на сръбската пропаганда в Македония[40]. Младотурският режим обаче не показва склонност за компромиси дори по отношение на Белград. През есента предприетата кампания срещу училищната автономия на нетурските национални общности и прогонването на учителите, които не са османски поданици, сериозно засягат сръбската културно-просветна пропаганда. В отговор на отправената интерпелация в Скупщината по

---

[37] **FO** 371/999, p. 252, C. Barclay to E. Grey, Belgrade, Aug. 3, 1910.

[38] Ibid.

[39] Ibid., p. 394, C. Barclay to E. Grey, Belgrade, Aug. 18, 1910.

[40] **Стателова, Е.** За българо-сръбските отношения..., с. 34.

този повод Милованович заявява, че правителството има намерение да протестира срещу нарушените права на сръбските граждани по смисъла на консулската конвенция между двете страни, но признава правото на османските власти да прилагат спрямо своите поданици (включително и тези от сръбски произход) методи, каквито намерят за добре. Впечатлен от тона на изказването, британският посланик в Белград отбелязва, че желанието на сръбското правителство да запази добрите отношения с Турция очевидно е огромно[41]. Притисната на северозапад от Австро-Унгария, неспособна да преодолее неотстъпчивостта на България по македонския въпрос, Сърбия съсредоточава вниманието си към проблемите за търговски договор с Цариград и реализиране на проекта за Адриатическата железница, което обяснява толерантността на сръбското правителство към младотурската политика.

Насърчавана от Антантата да търси сближение с Турция, България също продължава да се стреми към уреждане на висящите въпроси чрез споразумение с Цариград. При посещението си в османската столица през март 1910 г. делегация на най-високо равнище (монарх, премиер и външен министър) отново поставя проблемите за стабилизиране статута на Екзархията и за връщане на бежанците от Македония и Одринско. Българските усилия за реално споразумение за сетен път се сблъскват с нежеланието на Високата порта да излезе извън познатите празни фрази за добросъседство и приятелство. Изваден от търпение, Фердинанд заявява при последната си среща с великия везир Хакъ паша, че България няма да се дезинтересира от положението на българите в империята, въпреки предварителната договорка този проблем да бъде изключен от предмета на разговорите[42].

През следващите месеци чуждите дипломатически представители регистрират засилване на антитурските настроения в България[43]. През юли след поредните жестокости на османските

---

[41] **FO** 371/1000 F.926, p. 114, R. Paget to E. Grey, Belgrade, Oct. 26, 1910.

[42] **Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова**. Цит.съч., с. 414; **Statelova, E.** Op.cit., p. 451.

[43] **FO** 371/999 F.926, p. 93, C. Findlay to E. Grey, Sophia, June 20, 1910.

власти в хода на обезоръжителната акция в Скопски санджак, провокирали нова бежанска вълна към българската граница, отношенията между България и Турция рязко се влошават. Правителството на Малинов продължава да декларира желание за коректни отношения с Цариград, но британският посланик в София вече категорично определя поведението му като нов курс към активна политика по македонския въпрос[44]. България възобновява дискусията за положението на българите в Европейска Турция с решителност, която впечатлява и обезпокоява европейските сили. На 21 юли Финдлей се среща с изпълняващия длъжността външен министър А. Ляпчев, за да го убеди, че българското правителство трябва да търси "по-малко агресивна форма" от готвения циркуляр до великите сили. Два дни по-късно Ляпчев кани европейските посланици, за да търси подкрепа от техните правителства за протестната нота, която българското правителство се кани да адресира в Цариград. Той заявява решимостта на кабинета да промени радикално своята политика в случай, че репресиите в Македония не бъдат прекратени. На забележката на британския посланик, че подобна позиция води към война, Ляпчев подчертава готовността на правителството да приеме тази, макар и нежелана алтернатива[45].

Като анализира мотивите за тази промяна, Финдлей отбелязва няколко основни момента: стремежа на Демократическата партия да парира обвиненията, че нейното правителство е пожертвало македонските българи заради независимостта; факта, че нито една партия в България не може да управлява, игнорирайки македонския въпрос; високия дух на българите, от които не може да се очаква спокойно да броят жертвите, свързани с тях по кръв, език и религия; нарастващата тенденция да се гледа на османската политика в младотурския ѝ вариант не само като непоправима, но и като опасно агресивна. Той е убеден, че българското правителство няма да предизвика незабавна военна криза, поради липсата на споразумения с Румъния и Сърбия, но е уверен, че демонстрираната твърдост не е просто блъф[46]. След един разговор с

---

[44] **FO** 371/999 F.926, p.143, C. Findlay to E. Grey, July 29, 1910.
[45] Ibid., p. 224, C. Findlay to E. Grey, Aug. 2, 1910.
[46] Ibid., p. 239, Findlay to E. Grey, Aug. 3, 1910.

ген. Паприков френският посланик Палеолог също отбелязва появата на "нов елемент" в българската политика. На предупрежденията му, че великите сили на всяка цена ще запазят мира на Балканите, българският външен министър реагира с необичайна за спокойния му маниер афектираност. Паприков заявява, че въпреки българската подкрепа за конституционния режим в Турция, младотурската политика за обезбългаряване на Македония неизбежно ще доведе до война[47].

Тези настроения са провокирани до голяма степен от предизвикателното поведение на османските власти. Въпреки подчертано доброжелателния тон на българската нота, Рифаат паша отклонява постъпките за прекратяване на насилията с мотива, че същите мерки вече успешно са приложени в Албания[48]. Турският представител в София Асим бей е още по-агресивен – Турция няма да позволи на България да обсъжда македонския въпрос, а обезоръжителната акция трябва да продължи на всяка цена. Като заявява, че няма да допусне споразумение с правителството на Малинов, Асим бей препоръчва Ст. Данев да комуникира с Високата порта. На репликата на британския посланик, че при съществуващата ситуация в Македония нито един български политик не би могъл да се споразумее с Турция, Асим бей директно заявява, че в такъв случай войната е неизбежна[49].

Макар тази дипломатическа престрелка, в която думата "война" се споменава все по-често, да се води на неофициално ниво, самият факт, че подобни крайни позиции се излагат открито пред европейските представители, е индикатор за степента на натрупаното напрежение в българо-турските отношения. Въпреки непрестанните увъртания на Високата порта, че насилията са просто резултат от престараването на някои местни власти, всъщност за всички вече е ясно, че става дума за официална политическа линия за промяна на етническия състав на европейските вилаети. От друга страна, все по-силно се налага впечатлението, че активизирането на възобновената българска революционна орга-

---

[47] **FO** 371/999 F.926, p. 360, Findlay to Grey, Aug. 15, 1910.
[48] Ibid., p.140, G. Lowther to Gray, Const., July 28, 1910.
[49] Ibid., p. 353, Findlay to Grey, Aug. 11, 1910.

низация в Македония става със знанието, ако не и с благословията на правителството и монарха[50].

Впечатлението за еднопосочност на българската и сръбската политика по отношение на Турция в началото на 1910 г. в следващите месеци е заличено от видимото разминаване между решителността, с която българското правителство реагира срещу младотурската офанзива в Македония, и пасивността на сръбското правителство дори спрямо действия, които пряко засягат интересите на сръбското население в Косово. През лятото на 1910 г. обаче се очертава тенденция за сближение на българската и гръцката позиция в резултат от нестихващото напрежение между Цариград и Атина.

В началото на 1910 г. Високата порта възобновява атаките срещу Гърция във връзка с решението на Критското събрание да изпрати свои представители в гръцкия парламент и искането на Военния съюз в Атина за свикване на общогръцко национално събрание[51]. Формираното ново правителство в края на януари с премиер Ст. Драгумис и външен министър Д. Калергис допълнително наелектризира антигръцките настроения в Цариград, поради пряката обвързаност на двамата политици с гръцката въоръжена пропаганда в Македония[52]. Великият везир Хакъ паша заявява пред чуждите дипломатически представители в Цариград, че при появата на критски депутати в Атина Турция ще окупира Тесалия. Свиканият по този повод Военен съвет взема решение да концентрира допълнителни войски по южната граница и вдига в бойна готовност Трети армейски корпус в Солун.

Правителствените рокади в Атина всъщност на първо време не внасят промяна в гръцката външнополитическа линия. На 1 февруари Драгумис уверява европейските представители, че гръцкото и критското правителство ще се съобразят с волята на великите сили, а свикването на Националното събрание в края на годината няма друга цел освен ревизия на конституцията. Новият премиер изрично подчертава, че двамата с Калергис са убедени привърженици на конституционния режим в Турция. На 5 февру-

---

[50] **FO** 371/999 F.926, p. 143; 246 Findlay to Grey, Aug. 3, 1910.
[51] **FO** 371/908, p. 204, F. Elliot to E. Grey, Athens, Jan. 28, 1910.
[52] Ibid., p. 391, F. Elliot to E. Grey, Athens, Febr. 1, 1910.

ари гръцкият посланик Грипарис предава на Високата порта желанието на новия кабинет в Атина да поддържа приятелски отношения с империята[53]. В същия дух са изявленията на критския лидер Е. Венизелос, който в началото на февруари се завръща от Атина в Ханя[54]. Бившият премиер Г. Теотокис споделя общото убеждение, че решаването на критския въпрос ще отвори пътя за гръцко-турски съюз, крайно необходим според него с оглед на "общата славянска опасност"[55]. Поради сложната вътрешнополитическа обстановка след военния преврат през 1909 г. и в очакване на благоприятното решение на великите сили по критския въпрос гръцкото правителство предпочита да не обтяга отношенията си с Цариград и се въздържа от официална реакция по назряващия конфликт между Младотурския комитет и националните движения в Европейска Турция.

Първите индикации за промяна в гръцката позиция идват от Атина през май 1910 г. във връзка с поредния инцидент в Крит, станал повод за раздухване на истинска антигръцка истерия в Турция. Външният министър Д. Калергис предвижда усложнения поради "арогантния тон" на мюсюлманските депутати, чиито протести в Критското събрание счита за инспирирани от Цариград[56]. Официалните отношения между Турция и Гърция остават коректни, но гръцкото правителство видимо втвърдява позицията си. Калергис заявява, че при евентуални нови провокации от турска страна Гърция няма да отстъпи, защото настроенията в обществото и в армията няма да допуснат повторение на ситуацията от 1909 г.[57]

Атинският печат отразява недвусмислено нарасналите антитурски настроения. На мястото на предпазливите и въздържани коментари се появяват открити призиви към правителството да защити правата и достойнството на нацията. Лайтмотивът на всички материали, посветени на Крит, е идеята, че Гърция трябва

---

[53] **FO** 371/909, p. 33, G. Lowther to E. Grey, Const., Febr. 8, 1910.

[54] Ibid., p. 43, A. C. Wratislaw to E. Grey, Canea, Crete, Febr. 7, 1910.

[55] Ibid., p.144, F. Elliot to E. Grey, Athens, Febr. 23, 1910.

[56] **FO** 371/911 F.17735, p. 101, F. Elliot to E. Grey, Athens, May 12, 1910.

[57] Ibid., p. 117, F. Elliot to E. Grey, May 24, 1910.

да отстоява националните си идеали или да се откаже от тях. Чуждите наблюдатели отбелязват засиленото убеждение, че един конфликт е за предпочитане пред несигурното и унизително положение, а предприетите реформи в армията ще направят страната достатъчно силна да се изправи пред подобно предизвикателство[58]. Нов и много симптоматичен елемент в гръцката политика през 1910 г. е засиленият и афиширан интерес към ситуацията в европейските вилаети. Гръцката преса директно обвързва критския въпрос с националните проблеми във вилаетите и албанските бунтове. На 19 май в. "Патрис", полуофициален орган на Военния съюз, в уводна статия "Неизбежният конфликт" отбелязва, че насилията в Кимара (Епир) са начало на кампания за изкореняване на елинизма в Европейска Турция[59]. Към средата на май гръцкият външен министър повдига пред европейските посланици въпроса за патриаршисткото население в крайбрежната област, чиито права са сериозно засегнати от централизаторската политика на младотурския режим. Високата порта реагира остро срещу тази "намеса във вътрешните работи" на Турция. В същото време Калергис директно заявява пред британския посланик, че рано или късно националните проблеми ще доведат до скъсване на отношенията между Цариград и Атина[60].

През май и юни антигръцкият бойкот в империята, обявен по повод на критския въпрос, достига заплашителни размери. Френският посланик в Цариград говори за обмислена икономическа война, целяща да изтласка гърците от монополните им позиции в търговията, занаятите и свободните професии и радикално да промени националните основи на османската икономика[61]. В началото на юни Драгумис инструктира гръцкия посланик в Цариград да привлече вниманието на Високата порта върху засилените преследвания срещу гърците[62]. Поведението на Турция през лятото на 1910 г. потвърждава опасенията на френския вън-

---

[58] **FO** 371/911 F.17735, p. 120, F. Elliot to E. Grey, May 25, 1910.

[59] Ibid.

[60] Ibid., 106-107, F. Elliot to E. Grey, May 18, 1910.

[61] **Driault, E., M. Lheritier**. Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours. T. IV, Paris, 1926, 53-54.

[62] **FO** 371/911 F.17735, p. 156, A. Young to E. Grey, Athens, June 9, 1910.

шен министър, че в стремежа си да отвлече вниманието от албанското въстание Високата порта може да се поддаде на изкушението да раздуха изкуствено проблема за Крит. В началото на юли външният министър Рифаат паша признава пред британския посланик, че няма голяма надежда бойкотът да бъде прекратен и не пропуска да се оплаче от активната дейност на многобройните комитети (Епирски, Македонски) в Гърция[63]. Изострените по същото време българо-турски отношения по повод на македонския въпрос засилват впечатлението, че Цариград се опитва да прехвърли отговорността за влошената ситуация в европейските вилаети върху съседните балкански държави.

Крайната неотстъпчивост на Високата порта предизвиква през лятото на 1910 г. промяна във вижданията на европейските правителства за решаването на критския въпрос. В стремежа си да запазят мира в района и своите позиции в Цариград Франция и Англия отстъпват пред турския натиск. Към края на юни в нота до Високата порта четирите държави, ангажирани с критския въпрос, потвърждават "суверенните права на султана" – една отдавна забравена формулировка, която Венизелос определя като несъвместима с критската автономия[64].

Притисната от агресивната политика на Турция и лишена от подкрепата на великите сили по критския въпрос, в края на юли Гърция отново се обръща към България с предложение за съглашение. В началото на август гръцкият печат широко коментира възможностите за сближение между двете страни, а чуждите представители отбелязват, че от яростен българофоб премиерът Драгумис се е превърнал в горещ поклонник на България[65]. Поставен в сходна ситуация, кабинетът в София посреща благосклонно предложенията на гръцкия външен министър Калергис двете правителства да съдействат за помирение на Патриаршията и Екзархията и за координирани действия на българските и гръцките депутати в османския парламент. Двете държави не са готови все

---

[63] **FO** 371/911 F.17735, p. 233, G. Lowther to E. Grey, Therapia, July 5, 1910.

[64] **Галкин, И. С**. Цит.съч., с. 74.

[65] **FO** 371/912 F.28681, p. 170, A. Young to E. Grey, Athens, Aug. 2, 1910.

още да обсъждат сериозно идеята за политическа и военна конвенция, но постигат устно споразумение за съвместни постъпки и действия в Цариград, с които да защитят своите сънародници в империята от младотурския терор[66].

Новият гръцки премиер Е. Венизелос продължава линията за сближение с България. Еволюцията на неговите виждания е много показателна за пътя, който гръцките държавници извървяват до края на 1910 г. През 1908-1909 г. критският лидер е убеден привърженик на османския интегритет. Новият политически режим според него ще спаси от катастрофа не само Турция, но и елинизма, който в променените условия има шанса да завърши своята цивилизаторска мисия в империята. В началото на 1910 г. бъдещият премиер е вече на друга позиция – ако младотурците продължат да преследват и малтретират гърците, съглашението между Гърция и славянските държави е неизбежно, а той самият е готов да им подаде ръка пред общата опасност[67].

Споразумението между Атина и София за координиране действията на националните организации в Европейска Турция всъщност отразява вече съществуваща тенденция. Още в началото на февруари 1910 г. британските консули констатират видимо преодоляване на гръцко-българския антагонизъм и сближение, провокирано от общото недоволство срещу репресивните закони за сдруженията и четите. В следващите месеци българите и гърците по места все по-често решават въпросите за спорните църкви с взаимни отстъпки и независимо от закона, приет през юни от османския парламент[68].

Към края на 1910 и началото на 1911 г. обстановката в европейските вилаети продължава да подклажда напрежението между Турция и съседните балкански държави. В Цариград посрещат с подозрение назначаването на критския лидер Е. Венизелос за министър-председател на Гърция. Ускорените реформи за реорганизация на гръцката армия и флота стават повод за ново разгаряне на антигръцкия бойкот в империята. Албанските бунто-

---

[66] **Стателова, Е.** Българо-гръцките..., 50-52.

[67] **Svolopoulos, C.** Op.cit., 487-488.

[68] **FO** 371/998 F.926, p. 458, G. Lowther to E. Grey, Pera, Febr. 6, 1910.

ве в Косово и Шкодренско, възобновяването на българската революционна организация и четническото движение като реакция на младотурската репресивна политика засилват впечатлението, че ситуацията във вилаетите излиза извън контрол. През октомври българският премиер Малинов отново търси съдействието на страните от Антантата за прекратяване на насилията в Македония[69]. По същото време черногорското правителство със специална нота привлича вниманието на великите сили върху проблема с албанските бежанци, които масово преминават границата.

Официалното ангажиране на Черна гора с албанския въпрос внася нов елемент на напрежение в отношенията на Турция с балканските държави. В началото на 1911 г. усложнената обстановка на границата във връзка с албанските бежанци дава повод на крал Никола отново да се обърне към великите сили с молба да съдействат за уреждането на проблема. В същото време черногорското правителство се опитва да привлече Сърбия за съвместни действия в подкрепа на албанското движение[70]. В Белград обаче отказват да поемат риска от евентуално изостряне на сръбско-турските отношения. През февруари при посещението си в Рим сръбският крал и премиерът Милованович декларират мирната позиция на Сърбия и изказват надежда, че Русия ще предотврати намесата на Черна гора в евентуален конфликт. Сръбското правителство търси съдействието на великите сили за реализиране на железопътния проект Дунав-Адриатика и няма интерес от сътресения в отношенията си с Цариград[71].

Под натиска на Русия Черна гора се въздържа от нови стъпки по албанския въпрос. През март външният министър Томанович заявява в Скупщината намерението на правителството да се придържа към строг неутралитет. По същото време новото българско правителство на Народната и Прогресивно-либералната партия, известни с позицията си за сближение с Турция, под-

---

[69] **Statelova, E**. Op.cit., p. 454.

[70] **Ракочевић, Н**. Црногорско-албански односи 1878-1914 године. – В: Србија и албанци у 19 и почетком 20 века. Београд, 1990, 134-150; **Ракочевић, Н**. Политички односи Црне Горе и Србије. Цетиње, 1981, 157-158.

[71] **FO** 371/1244 F.3420, p. 162, E. Grey to R. Rodd, FO, Febr. 20, 1911.

новява опитите за споразумение с Цариград. Премиерът Ив. Ев. Гешов уведомява Високата порта, че кабинетът ще предприеме енергични мерки, за да прекрати формирането и преминаването на чети през границата[72]. В началото на юни българското правителство предприема поредния неуспешен опит да се споразумее с Цариград по въпросите за Екзархията, за прекратяване на терора и заселването на мухаджири в Македония и Одринско, за обща политическа амнистия. Очевидното нежелание на османското правителство да обсъжда тези проблеми убеждава дори европейските дипломати, че трайно споразумение между България и Турция е невъзможно[73].

Правителството на Венизелос, ангажирано с широка реформена програма, също полага усилия да урегулира отношенията си с империята. В края на 1910 и началото на 1911 г. пограничните власти и консулите в Битоля и Янина са инструктирани да препятстват движението на гръцки чети, които са в разрез с официалната политика за добросъседство с Турция[74]. Междувременно отношенията се изострят от зачестилите погранични конфликти. През февруари е сформирана смесена гръцко-турска комисия по този повод, но инцидентите продължават през пролетта и лятото на 1911 г.[75] Убийството на български офицер в подобен инцидент на българо-турската граница в началото на май предизвиква буря от негодувание в България. Честите сблъсъци на черногорско-турската граница стават повод за свикване на резерва в Черна гора в края на май и за решението на крал Никола да обяви мобилизация[76].

Въпреки усилията на българското и гръцкото правителство да постигнат споразумение с Цариград за облекчаване на положението във вилаетите, напрежението в отношенията продължава да ескалира. Изопачени версии за граничните инциденти в Тесалия инспирират през март подновяване на антигръцките бой-

---

[72] **Statelova, E.** Op.cit., p. 455.

[73] Ibid.

[74] **FO** 371/1129 F.2581, p. 483, F. Elliot to E. Grey, Athens, Jan.17, 1911.

[75] Ibid., 371/1380 F.8018, p. 304-313, Greece. Annual Report 1911, F. Elliot to E. Grey, Athens, Febr. 12, 1912.

[76] **Statelova, E.** Op.cit., p. 455; **Галкин, И. С.** Цит.съч., 138-139.

котни действия с ново ожесточение. През пролетта затварянето на гръцки корабни компании, магазини и работилници е придружено с палежи на гръцки имоти и засилен натиск върху гръцките консулства във връзка с обезоръжителната акция. През юни гръцкият външен министър отправя официално оплакване в Цариград[77]. Напразни остават и българските усилия през лятото на 1911 г. да се постигне решение поне по аферата с убития български офицер. Последният опит, предприет чрез българския консул в Солун А. Шопов, да се сондира почвата за съглашение е отклонен с мотива, че моментът не е благоприятен[78].

Албанските въстания, които от 1909 г. перманентно разтърсват Европейска Турция, през 1911 г. поставят на дневен ред въпроса за автономията и съответно за етнотериториалните граници на албанската общност. Това неизбежно рефлектира върху политиката на Сърбия, Черна гора и Гърция, които имат претенции към райони с албанско население[79]. Превръщането на албанския въпрос в обект на международните политически отношения с намесата на Черна гора и европейските сили в албано-турския конфликт до голяма степен ускорява формирането на Балканския съюз през 1912 г.

След анексията на Босна и Херцеговина сръбското правителство търси териториални компенсации по долината на Дрин в посока към Адриатическо море. Така към потенциалния сръбско-албански спор за Косово (Стара Сърбия) се прибавят и области в Шкодренски вилает. При посещението си в Петербург през март 1910 г. крал Петър обосновава сръбските претенции в Северна Македония именно с жизнено необходимия излаз на море през Северна Албания[80]. Позицията на Белград се гради върху тезата, че при съществуващите племенни и религиозни различия албанците не могат да формират единна национална общност, а съпротивата им срещу османските власти има по-скоро криминален, в най-добрия случай социален, но не и национален характер. По

---

[77] **FO** 371/1380 F.8018, p. 304-313.

[78] **Statelova, E.** Op.cit., p. 456.

[79] **Војводић, М.** Србија и албанско питање крајем 19 века. – В: Србија и албанци у 19 и почетком 20 века. Београд, 1990, 63-92.

[80] **Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова.** Цит.съч., с. 412.

повод на албанското въстание в Косово през 1910 г. сръбският посланик в София Св. Симич (бивш дългогодишен консул в Призрен) убеждава британския представител, че албанците всъщност никога не са имали национално движение, а бунтовете вероятно са инспирирани от Австро-Унгария[81].

Активизирането на албанското движение в началото на 1911 г. и усилията на Черна гора да си извоюва ролята на посредник между въстаниците, Високата порта и великите сили тревожат сръбското правителство и го мотивират отново да търси път за споразумение с България. В края на март Милованович изтъква пред А. Тошев необходимостта двете страни да намерят допирни точки с оглед на опасността, която събитията в Албания създават. През април сръбският премиер вече настоява за среща с Гешов по "жизнения въпрос за Сърбия" за излаз на Адриатика, в контекста на който се повдига и проблемът за разделението на Македония. Искането за Скопие и Велес е обосновано единствено с необходимостта да се обезпечи сръбското разширение на югозапад. Предложението България и Сърбия да провокират войната, вместо да я чакат, издава опасенията на Белград, че решаването на албанския въпрос може да изпревари споразумението и намесата на балканските държави. Няколко дни по-късно Н. Пашич потвърждава пред А. Тошев, че целта на съглашението трябва да бъде разширение за сметка на Турция и разделянето на Албания между Сърбия и Гърция[82].

Подемът на албанското движение след Младотурския преврат и ускореният процес на национална консолидация сред населението от различните албански области сериозно заплашва гръцките позиции в Епир. В първите месеци след преврата младотурците насърчават албанската национална идея като контрапункт на елинизма в районите със силно гръцко влияние[83]. В резултат албанците от южните области активно се включват в антигръцката кампания, провокирана от критския въпрос. При крайно стеснените възможности за въздействие със старите про-

---

[81] **FO** 371/834 , p.199-201, Findlay to Grey, Sophia, May 10, 1910.

[82] **Стателова, Е.** За българо-сръбските отношения..., с. 36.

[83] **FO** 371/768 F.7053, Annual Report 1908, Lowther to Grey, Pera, Febr. 17, 1909.

пагандни средства гръцкото правителство се ориентира към тактика на сближение и сътрудничество с албанското движение, главно чрез персоналните си връзки с албанския деец Исмаил Кемали.

През лятото на 1910 г. гръцкото правителство поема ангажимент да подкрепи материално албанското просветно движение с очевидното намерение да контролира развитието му в Южна Албания[84]. Разграничаването на албанския въпрос от този за Епир се налага като задача от първостепенно значение за Гърция. Въстанието в Косовски и Шкодренски вилает през 1910 г. е посрещнато със симпатии, но отделянето на проблема за Кимара е симптоматично за гръцкия подход към албанския въпрос.

В Атина разчитат на все по-задълбочаващия се конфликт между албанците и младотурските власти. Тоталното премазване на албанското културно движение през втората половина на 1910 г. се оценява като благоприятна възможност за възстановяване на гръцкото влияние в Южна Албания. В началото на 1911 г. външният министър Й. Грипарис инструктира гръцките консули да подкрепят борбата на малисорите, но на всяка цена да препятстват разпространението на вълненията на юг към Янински вилает. Гръцкото правителство изпраща оръжие и амуниции в Северна Албания съгласно договореностите си с Исмаил Кемали, който от своя страна съгласува албанските искания с гръцкия посланик в Цариград[85]. В Атина обаче са наясно, че при липсата на единен ръководен център на албанското движение, възможностите за контрол чрез един от лидерите му са твърде ограничени. След неуспешния опит на Никола Иванай бей при посещението му в София през март 1911 г. да ангажира българската революционна организация за съвместни действия албанските лидери концентрират усилията си към приобщаване на епириотите към въстаническите действия[86]. Едва ли е случайно съвпадение, че именно през

---

[84] **Kondis, B**. Greece and Albania 1908-1914. Thessaloniki, 1976, 49-50.

[85] Ibid., 52-54.

[86] **FO** 371/1229 F.14, p. 161, H. O. Ironside to E. Grey, Sophia, June 2, 1911.

март и април гръцкото правителство предприема нова офанзива за ускоряване на съглашението с България[87].

През 1909-1910 г. албанското движение остава, общо взето, в периферията на българската политика. При посещението си във Виена в началото на юли 1910 г. Малинов отбелязва, че българското правителство няма намерение да се възползва от трудностите на империята по критския и албанския въпрос, но се опасява от възможния ефект върху другите балкански държави[88]. Българският печат отразява широко и с нескрити симпатии борбата на албанците срещу младотурския режим. Българските дипломатически представители също отделят в рапортите си значително място на албанския въпрос. Н. Колушев от Цетине и Д. Ризов от Рим препоръчват по-активна намеса и подкрепа за албанското въстание. Евентуалното обособяване на автономна албанска област според тях ще съдейства за реализиране на идеята за автономия на Македония. Тези съвети намират добър прием в двореца, но въпреки изостреното отношения с Турция през втората половина на 1910 г. правителството на Демократическата партия не предприема стъпки в тази посока[89].

В духа на политиката за подобряване на отношенията с Турция правителството на Гешов се отнася резервирано към въстанието на малисорите и намесата на Черна гора. По повод на запитване на черногорския външен министър Томанович за поведението на България при евентуален военен конфликт Гешов формулира официалната българска позиция – за спешно и мирно уреждане на албанския въпрос, който няма да отклони правителството от миролюбивата му балканска политика[90]. В съответствие с предприетата линия за сдържане на българското революционно движение правителството на Гешов препятства опитите на албански дейци да постигнат споразумение за общи действия с Вътрешната организация. Според британския посланик в София бъл-

---

[87] **Гешов, Ив**. Цит.съч., с. 27.

[88] **FO** 371/834, p. 293, F. Cartwright to E. Grey, Vienna, July 9, 1910.

[89] **Божилова, Р., Б. Бобев**. България и албанският въпрос в началото на 20 в. – Исторически преглед, 1984, кн.4, с. 31.

[90] Пак там, с. 34.

гаро-албанските разговори през април 1911 г. завършват със споразумение единствено за "известна практическа помощ". Той определя като неуспешна и мисията на Никола Иванай бей в България месец по-рано[91].

Разрастването на движението от Северна към Южна Албания, крайно изостриите отношения между Турция и Черна гора, активизирането на българските чети в Македония пораждат опасения от преждевременни усложнения. В края на юли българското правителство започва консултации за промяна на външнополитическия курс. Българският консул в Битоля Т. Недков препоръчва активизиране на българската политика по албанския въпрос и по-тясно сътрудничество с албанското национално движение[92]. В София обаче са разтревожени от намесата на Австро-Унгария. На 8 юни в. "Fremdenblatt" публикува статия, инспирирана лично от Ерентал, която фактически обявява намерението на Виена да се намеси в полза на албанските католици. През лятото на 1911 г. се появяват данни за ангажирането на голям брой военни специалисти, натоварени от австро-унгарското правителство да определят евентуалните граници на една обширна албанска автономна област. Към края на юли британският представител в София информира своето правителство, че Австро-Унгария е предложила на България споразумение, което предвижда при усложнения по албанския въпрос териториално разширение на царството към Македония, формиране на обширна автономна Албания и обща българо-албанска граница по долината на Вардар. Тази информация се потвърждава и от неговия колега във Виена – Картрайт смята, че Австро-Унгария ще подкрепи голяма албанска държава, през която да минава пътят към Солун, който от своя страна трябва да остане в пределите на Османската империя[93]. По този повод Гешов споделя с британския представител Бакс-Айрънсайд, че България не може да позволи на Австро-Унгария да слезе още на юг и българите в империята ще се противопоставят на подобни планове. България желае автономна Македония, а не обширна автономна албанска област под протектората на Виена –

---

[91] **FO** 371/1229 F.14, p. 161.

[92] **Statelova, E.** Op.cit., 455-456.

[93] **BD** Vol. IX, P. I, № 510, 516.

това е коментарът на британския дипломат. Българският премиер дискутира тези проблеми с гръцкия посланик и сръбския шарже д'афер по начин, който според тях дава надежда, че ще последват "още по-приятелски разговори" между балканските държави[94].

Избухването на Итало-турската война в края на септември 1911 г. по общото убеждение на изследователите тласка балканските държави да направят решителната крачка към Балканския съюз. Въпреки предупрежденията на великите сили, включително Италия, че мирът и статуквото на Балканите ще бъдат съхранени, в балканските столици са убедени, че предстоят съдбоносни събития. Всъщност от самото начало на войната става ясно, че в стремежа си да обвържат Италия силите и от двата блока ще наблюдават безучастно развитието на конфликта. Това е мнението и на австро-унгарския външен министър граф Ерентал[95]. Мобилизирането на османските войски в европейските вилаети действително създава напрежение през първите седмици, но реално в Цариград нямат нито намерение, нито възможност да открият втори фронт на Балканите. Всъщност след започването на войната Високата порта отправя предложение за споразумение към България за спазване на взаимен неутралитет и ненамеса във вътрешните работи. Към средата на ноември е прекратен антигръцкият бойкот, а нормализирането на гръцката търговия в империята е последвано от видимо затопляне на гръцко-турските отношения[96].

Реалните опасения идват от изостряне то на националните проблеми вътре в империята. Чрез дипломатическите си представители българското правителство декларира намерение да следва своята миролюбива политика, но подчертава безпокойството си от възможни вътрешни смутове, които биха компрометирали българските интереси в Турция. Броени дни след избухването на войната ръководителите на българската революционна организация вземат решение за активизиране на дейността ѝ. В края на октомври великите сили са уведомени със специален мемоар за възобновяването на Вътрешната организация и намерението ѝ с

---

[94] **FO** 371/1054 F.32857, Bax-Ironside to Grey, Aug. 9, 1911; F.34721 Bax-Ironside to Grey, Aug. 28, 1911.

[95] **Марков, Г**. За спорното и безспорното..., 11-12.

[96] Пак там, с. 24; **Driault,E., M. Lheritier**. Op.cit., p. 61.

всички средства да преследва своята цел – автономията на Македония. Атентатът в Щип и последвалото клане над българското население няколко седмици по-късно събужда старите страхове в Белград и Атина от европейска намеса[97].

Войната активизира албанското национално движение. Българското правителство следи внимателно развитието му с оглед на неговия резонанс в Македония. В София не се съмняват, че албанският въпрос навлиза в решителна фаза, а това неизбежно ще повлече и проблема за съдбата на Македония. Проектите на Виена за обширна автономна област в границите на Шкодренски, Косовски, Битолски и Янински вилает заплашват не само да пресекат гръцките и сръбските стремежи към Адриатика, но и да откъснат значителна част от Македония. В известната паметна записка, изготвена от Гешов, Д. Ризов и Д. Станчов с оглед на започналите българо-сръбски преговори, като един от възможните поводи за общи действия се сочи евентуален опит на Австро-Унгария да окупира Македония или Албания[98].

На 11 срещу 12 октомври при първата среща на сръбския и българския премиер след избухване на Итало-турската война Милованович започва разговора именно с опасността от формиране на албанска автономна област в границите на четирите вилаета[99]. Сръбският премиер е обезпокоен от подобна възможност, реализирането на която би отрязало пътищата за разширение на Сърбия не само към Адриатика, но и към Македония. В Белград и София с основание се притесняват и от поведението на Черна гора. Българското и сръбското правителство предупреждават крал Никола да се въздържа от активна намеса в албанския въпрос, която би провокирала преждевременни усложнения, включително и нежелана намеса на Австро-Унгария. В същото време чрез българския революционен комитет в Скопие правителството на Гешов се опитва да въздейства за отлагане на планираното за пролетта на 1912 г. поредно албанско въстание. На предложението на Хасан Прищина за съвместни действия местните български

---

[97] **ЦДА** ф. 176к, оп. 2, а.е. 1104, л. 137, А. Тошев от Белград, 29 ноем. 1911.

[98] **Марков, Г.** За спорното и безспорното..., с. 12.

[99] **Гешов, Ив.** Цит.съч., с. 19.

лидери отговарят, че симпатизират на албанската кауза, но не са в състояние да окажат реална подкрепа и съветват албанците да запазят силите си за по-подходящ момент. Според британския посланик в София този отговор е съгласуван с българското правителство[100].

Сериозни поводи за притеснения във връзка с албанското движение имат и в Атина. Усилията за ограничаване на албанското въстание в Северна Албания не дават очаквания резултат. Чрез посланика си в Цариград гръцкото правителство информира през април 1911 г. Исмаил Кемал бей, че всяко разпространение на въстаническите действия към Кимара и останалата част на Епир няма да се посрещне добре нито в Атина, нито от християнското население в областта. Изненадващо албанският лидер предупреждава гръцкия посланик, че неговото правителство не трябва да се намесва в Южна Албания[101]. В средата на май революционният комитет във Вльора излиза с апел за обща борба на албанците от северните и южните райони. През юли българската легация в Атина потвърждава, че гръцкото правителство е силно обезпокоено от неуспеха на усилията си да тушира антигръцките настроения и недоверието на албанците в Епир[102].

Гръцкото правителство се придържа към линията за подкрепа на идеята за автономна албанска провинция като буфер между Гърция и славянските държави на север. В циркуляр до гръцките консули в европейските вилаети от 13 август 1912 г. външният министър Л. Коромилас очертава точните граници, за които албанската автономистка програма може да разчита на гръцка подкрепа – целият Шкодренски вилает, санджакът Берат от Янински вилает, санджаците Елбасан и Дебър и каза Старово от Битолски вилает, санджаците Призрен, Прищина и Ипек от Косовски вилает[103]. Прави впечатление, че гръцкият проект изключва българските райони в Косовски и Битолски вилает, но очевид-

---

[100] **Kondis, B**. The Role of the Albanian Factor upon the Greek-Bulgarian Understanding of 1912. – Balkan Studies, Thessaloniki, 1984, Vol. 25, № 2, 382-383.

[101] **Kondis, B**. Greece and Albania..., 57-59.

[102] **ЦДА** ф. 176к, оп. 2, а.е. 1104, л. 13, М. Петков от Атина, 4 юли 1912.

[103] **Kondis, B**. Greece and Albania..., p. 59.

но влиза в противоречие със сръбските и черногорските претенции към Косово и Шкодренско. В Атина не споделят сръбската теза за разпределение на албанските територии между Сърбия и Гърция.

През март 1912 г. Венизелос се среща с Исмаил Кемали на о. Корфу. Двамата постигат съгласие, че албанците трябва да се стремят към признаване на националните им права, без да се отделят от Османската империя. Очевидно за албанския лидер това е удобна форма да получи материална помощ от Атина, като заобиколи деликатния въпрос за границите в Южна Албания. Гръцкият премиер от своя страна се опитва да предотврати изострянето на албанския въпрос, преди да са приключили гръцките преговори за съглашение с България. Венизелос отказва да се ангажира с въстанието в Северна Албания, но обещава подкрепа за мирните усилия на албанците да получат признание на своята националност[104].

Въпреки подписването на българо-сръбски и българо-гръцки съюзен договор през пролетта на 1912 г., балканските правителства не проявяват склонност да ускорят военния конфликт с Турция. Българският премиер Гешов смята намесата на България за допустима единствено при общо въстание в Европейска Турция, което не би оставило друга алтернатива за неговото правителство. При липсата на адекватна военна готовност на Гърция Венизелос предпочита да уреди критския въпрос чрез взаимни отстъпки с Цариград и също не бърза да се ангажира с военен конфликт[105].

През август 1912 г. обаче ситуацията в европейските вилаети тласка балканските съюзници към последната и решителна крачка. Клането над българите в Кочани, провокирано от поредния терористичен акт на Вътрешната организация, ескалира напрежението в Македония и войнствените настроения в България. Австро-унгарската нота от 13 август в подкрепа на албанското въстание и огласената няколко дни по-късно от Високата порта програма за реформи отново поставя на дневен ред въпроса за ав-

---

[104] **Kondis, B.** Greece and Albania..., 70-71.

[105] **Kondis, B.** The Role of the Albanian..., 384-387; **Venizelos, E.** Op.cit., p. 66.

тономията и границите на Албания. Гешов реагира с изявление, че ако подобни отстъпки бъдат отказани на българите в Македония, неговото правителство ще се види принудено да напусне мирната си позиция. В Белград остро се противопоставят на австро-унгарската интервенция, която по общото убеждение на европейските дипломати има за цел създаване на автономна Албания.[106] На 18 август гръцкото правителство отправя предложение в Цетине, София и Белград за общи действия, с които да ограничат концесиите за албанците в техните реални етнически граници. Предложението е последвано от остър протест в Цариград срещу обособяването на албанска автономна област в четирите вилаета. В края на август външният министър Л. Коромилас отново лансира идеята за съвместна акция на четирите балкански държави, с която да се иска разпростиране на реформите и назначаване на европейски управители във всички вилаети. Гръцкият проект всъщност цели да предотврати колкото албанската автономия, толкова и обособяването на Македония в самоуправляваща се провинция[107]. Албанският въпрос се оказва онзи обединителен елемент в сложните отношения между България, Гърция, Сърбия и Черна гора, който стопява и последните им колебания и задвижва военните механизми на Балканския съюз.

Младотурският преврат дава нова насока на балканските взаимоотношения. Последователната конфронтационна политика на османските правителства по критския, македонския и албанския въпрос създава постоянно и общо напрежение в международната обстановка на Балканите и постепенно изчерпва възможностите за търсене на компромисни решения. Отношенията на Турция със съседните балкански държави през 1909-1911 г. представляват низ от безуспешни преговори, дипломатически кризи и гранични конфликти. Младотурските реформи за централизиране и унифициране на управлението се израждат в тотално настъпление срещу правата на нетурските националности, а османистката доктрина за единна държавна нация се материализира в политика на денационализация и етническо прочистване. Тази политика обективно ускорява консолидацията на албанската общност и съ-

---

[106] **BD** Vol. IX, P. I, № 659.

[107] **Kondis, B.** The Role of the Albanian..., 385-387.

действа за туширане на наслоените междуетнически противоречия в европейските вилаети.

Младотурският режим рязко ограничава условията за функциониране на старите пропагандни структури и сериозно подкопава сръбските и гръцките позиции в Европейска Турция. Трайното замразяване на европейската реформена програма за Македония обрича на безперспективност и неефективност традиционната политика на българската държава. Балканският съюз се налага като единствена алтернатива за България, Сърбия и Гърция, въпреки принципните им различия по македонския въпрос. Активизирането на националните движения под натиска на младотурската репресивна политика за първи път след 1878 г. изостря едновременно критския, македонския и албанския въпрос и ги превръща в общ casus belli за балканските държави. Излизането на дневен ред на проблема за границите на Албания, който, макар и по различен начин, засяга интересите на Гърция, Сърбия, Черна гора и България, задейства механизма на Балканския съюз и неизбежно открива пътя към войната.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Младотурският преврат през юли 1908 г. чувствително променя вътрешнополитическите условия в Османската империя и международната ситуация на Балканите. Въвеждането на конституционно-парламентарен режим и прокламирането на либералните принципи за политическа свобода и безусловно равенство пред закона след три десетилетия авторитарно и деспотично султанско управление постига очаквания от младотурците ефект. Европейските сили заявяват, някои по-възторжено, други по-въздържано, одобрението си за промените и оттеглят последния реформен проект за Македония като проявление на новата линия за невмешателство в Цариград по повод на националните проблеми, сега вече претопени в общия въпрос за реформирането на империята. Съседните балкански държави посрещат преврата с резерви и съмнения. В София, Белград и Атина се опасяват, че прилагането на османската конституция може да се окаже вредно за националните интереси на нетурските общности, а политическата стабилизация на Турция да блокира трайно сепаратистките тенденции в империята и собствените им перспективи за териториално разширение. Единодушното одобрение на великите сили и непреодолимите противоречия между балканските държави принуждават правителствата им да се присъединят към благоразположението на Европа към новия режим в Цариград. При това положение приспособяването на националните движения към новите условия няма алтернатива. Прекратяването на въоръжената борба, легализирането на революционните и пропагандните организации, разпускането на военизираните структури и създаването на нов тип национални формации се оказват неизбежни. Въпреки че националните организации, с изключение на албанските, остават, общо взето, пасивен наблюдател на събитията през лятото на 1908 г., след възстановяването на конституцията настъпва видимо оживление в обществено-политическия живот, който ангажира по-широки социални среди. В първите седмици след преврата националните движения са изправени пред необходимостта да приведат своите програми и организационните си структури в съответствие с новите политически реалности. Характерът и насоките на тези процеси до голяма степен са предопределени от

идейното развитие на националните движения в края на 19 и началото на 20 век.

Основната стратегическа линия за решаване на националните проблеми чрез отделяне на нетурските общности от Османската империя, било по пътя на автономията или чрез прякото им присъединяване към съседни балкански държави, се съпътства от идеи и проекти за културно-национална и дори за политическа еманципация в рамките на турската държава. Различни социални, етнически, културни, исторически и политически фактори обуславят специфичното проявление на радикализма и реформизма в политическата идеология на отделните националности. Доминирането на едната или другата тенденция е функция на реалното идейно и организационно състояние на националните движения. Отношението им към младотурската доктрина в навечерието на преврата се определя от характера на собствените им програми. Представителите на радикалните течения по правило формират крайно негативна позиция към опитите за реформиране на османската управленска система като средство за стабилизиране на имперското териториално статукво. Резервите в средите на гръцката и сръбската пропагандна организация произтичат от тяхната обвързаност със стария режим и са реакция на младотурските усилия да елиминират националистическите тежнения и вътрешното противопоставяне на църковно-религиозна основа с оглед на стремежа им да обединят всички национални групи около концепцията за османизма. Политическият реформизъм в идеологията на националните движения определя принципно положителното отношение към османския конституционализъм в част от средите им.

След Младотурския преврат двете основни тенденции в политическата идеология на нетурските националности се очертават главно на основата на различията в оценката за характера и перспективите на конституционно-парламентарния режим и в отношението към Комитета "Единство и прогрес". Радикалистката идея за обособяване и отделяне на нетурските национални общности от империята търпи известни модификации, но като цяло запазва мястото си в политическата стратегия на движенията. Радикализмът е най-ясно изразен в програмите на българските конституционни клубове и на някои среди в албанската клубна орга-

низация. Привържениците на тази линия по правило остават резервирани към младотурския режим и последователно се придържат към специфичните и вътрешно присъщи задачи на националните движения. Втората тенденция е свързана с надеждите за националнополитическа еманципация в процеса на трансформиране на Турция в модерна и демократична държава. Силните проявления на реформизма в първите месеци след 24 юли се подхранват от широко афишираните намерения на Комитета "Единство и прогрес" за радикални преобразувания във всички сфери на обществено-политическия живот на основата на европейския либерализъм и конституционализъм. Политическият реформизъм има различни социални и идеологически корени, измерения и перспективи, които произтичат от историческите, етническите и демографските специфики на различните национални общности. Докато сред албанците тези идеи намират почва главно в средите, свързани по традиция с османската социална, административна и политическа система, в българското национално движение политическият реформизъм се развива на основата на привнесени в националната идеология левичарски идеи за приоритета на социалната пред националната революция, което предопределя сравнително по-слабото му влияние сред българите в империята. В гръцката политическа мисъл реформистките идеи са свързани с общото убеждение, че икономическите и културните позиции на гръцкия елемент в условията на действително либерален режим на управление ще изведат елинизма до позицията на съуправляваща сила в Османската империя. Промладотурската ориентация е обща характерна черта на реформистките течения, което предопределя бързото им изчерпване с промяната на политическата ситуация в империята през 1909 г.

В националните политически програми след Младотурския преврат се очертават няколко сходни момента, които се проявяват в общия стремеж към културно-национална автономия и последователно либерализиране на османската управленска система. Националните движения обаче остават разединени, главно по въпроса за етническите граници на отделните общности, и не успяват да реализират потенциалните възможности за единодействие на основата на общите програмни постановки. Непосредствено след преврата, в хода на парламентарните избори през есента на 1908 г. и по време на

априлската криза през 1909 г. техните лидери търсят споразумение повече с Комитета "Единство и прогрес", отколкото помежду си, което обяснява лекотата, с която младотурците парират националните тежнения на нетурските общности и преминават в открито настъпление срещу националните движения.

За година и половина условията за съществуване на реформистката линия в националните идеологии напълно се изчерпват. Онези едва доловими черти на османски фундаментализъм и турски национализъм в програмата на Комитета "Единство и прогрес" от 1908 г. се разгръщат едновременно със стабилизирането на позициите му в законодателната и изпълнителната власт. През 1910 г. британският посланик Дж. Лоутър заключава, че КЕП очевидно се е отказал от конституционните механизми за приобщаване на нетурските националности и вече открито интерпретира османизацията като процес на турцизиране на империята. Успоредно с промените в младотурската политика се очертава еволюция в позициите на националните движения към организационна консолидация и радикализиране на политическите им програми. Постепенното връщане към революционните, конспиративните и въоръжените структури и средства за отстояване на националните права е логичен резултат от масираното настъпление на османските власти срещу националните движения и е симптом за сериозните сътресения в Европейска Турция в навечерието на Балканската война.

Реакционният завой в младотурската политика през втората половина на 1909 г. провокира сериозни трансформации в идейните пластове на националните движения. Най-силно засегнати са реформистките течения и крила, доколкото силните антимладотурски настроения катализират проявите на радикализма в стратегията и тактиката на националните движения. Единствено сръбските и влашките организации, поради ограничената си етническа база, остават относително лоялни към младотурския режим, който насърчава антибългарската пропагандна дейност на първите и антигръцката позиция на вторите.

"Албанската експедиция" на османските власти през 1910 г. за тоталното смазване на албанското национално движение ликвидира условията за съществуване на неговото промладотурско крило. Албанците се оттеглят постепенно и от различните

опозиционни групи на османското конституционалистко движение, а албанският реформизъм през 1911-1912 г. е не толкова политически, колкото религиозно и регионално обусловен. Разпадането на легалните политически организации е съпътствано от радикално прегрупиране на силите в българското национално движение. Най-сериозна промяна отбелязва позицията на струмишката група в "левицата", която от крайния промладотурски реформизъм на в. "Единство" през 1908 г. достига до радикалната автономистка програма на БНМОРО през 1910 г. През този период промладотурската линия се представлява от тесен кръг политически функционери от бившата клубна организация, които виждат задачите на националното движение главно в отстояване правата на Екзархията, а средствата – чрез персонални връзки и контакти с Комитета "Единство и прогрес".

Резонансът от младотурската реакция е относително най-слаб в гръцкото движение, което преживява сериозни сътресения още с ликвидирането на въоръжената пропагандна организация след 24 юли. В условията на силни антигръцки настроения, насаждани от османските правителства във връзка с критския въпрос, гърците така и не преодоляват негативизма си към новия режим. Регистрираните опити за възобновяване на гръцките конспиративни структури през този период илюстрират по-скоро неспособността им да функционират без подкрепата и в опозиция на османските власти. Това е една от причините за ориентирането на гърците към взаимодействие с българските национални организации.

Гръцката национална доктрина се разгръща на две нива. Църковно-училищните общини и различните обществени организации остават обединени около една прагматична програма за отстояване на културно-националната автономия. Т.нар. интегрален национализъм на Йон Драгумис и федерализмът на Сулиотис, които визират национална консолидация на османските гърци от европейската и азиатската част на империята, остават повече на теоретично равнище и не оказват реално влияние върху движението извън организацията в Цариград. Идеите за Източна федерация не успяват да прераснат в разгърната програма нито в гръцкото, нито в българското движение, а още по-малко да се превърнат в обща платформа за действие, доколкото изхождат от принципно различни позиции – елиноцентризма на гръцките, от една

страна, и интернационализма на българските, от друга. Най-същественото различие между гръцкия и българския федерализъм е свързано с отношението към идеята за автономия на Македония – традиционната гръцка непоносимост към нея и присъствието ѝ в българските виждания като предварително условие за федериране на териториално обособени национални общности.

Като цяло променената обстановка в Турция изчерпва възможностите за съществуване на легалните национални организации и провокира силно радикализиране на националните програми. Автономистката идея се налага трайно в албанската идеология, а българското революционно движение след продължителен период на идейни лутания се връща към първоначалната си и най-присъща цел – автономията на Македония и Одринско като път към българското националнополитическо единство. Българският автономизъм вече определено се свързва с идеята за активната роля на българската държава и войната като единствено ефективно средство за решаване на националните проблеми. С появата на идеите за самостойност и независимост на гръцкото национално движение от официалната политика на Атина в гръцката политическа идеология се развива обратната тенденция – за разграничаване на националните от държавните интереси и резервирано отношение към войната. Тази позиция произтича от опасенията, че локализирането на конфликта на Балканите ще остави многобройното гръцко население в Цариград и Мала Азия извън обединителните процеси. Незавършената национална консолидация на албанците и откритите аспирации на Сърбия и Гърция към албански територии обуславя крайно негативното отношение на албанските лидери към евентуална война на балканските държави срещу Турция. Албанската автономия до голяма степен остава във вижданията им преди всичко средство за определяне на етнонационалните граници и за гарантирането им при неизбежното разпадане на Османската империя.

Независимо от неоднозначните реакции в средите на различните национални движения към назряващия военен конфликт, именно активизирането на борбата им срещу младотурския режим катализира формирането на Балканския съюз и открива пътя към войната през 1912 година.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ

Централен държавен архив
Ф. 3к Монархически институт. Тайна канцелария
Ф. 176к Министерство на външните работи и изповеданията
Ф. 321к Българско дипломатическо агентство в Цариград
Ф. 331к Българско търговско агентство в Битоля
Ф. 526к Павел Делирадев
Ф. 1079к Тома Карайовов
Ф. 1932к Националноосвободителни организации на македонските българи след Берлинския договор 1878
Ф. 1957 Христо Чернопеев

Български исторически архив при Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий"
Ф. 317 Стефан Паприков
Ф. 567 Антон Страшимиров
Ф. 808 Сребрен Поппетров

Public Record Office. Foreign Office. General Correspondence after 1906. Political/FO 371

Архив внешней политики России
Ф. Политархив

ВЕСТНИЦИ И СПИСАНИЯ

Вардар – София, 1911-1912
Дневник – София, 1909
Единство – Солун, 1908
Искра – Солун, 1912
Истина – Солун, 1912
Конституционна заря – Солун, 1908
Културно единство – Солун, 1912
Народна воля – Солун, 1909-1910
Отечество – Солун, 1909
Светлина – Солун, 1912

ПУБЛИКУВАНИ ДОКУМЕНТИ И МЕМОАРИ

Билярски, Ц. Вътрешната македоно-одринска революционна организация, Съюзът на българските конституционни клубове и Народната федеративна партия (Българска секция) след Младотурската революция. – Известия на държавните архиви, Т .56, 1988.

Билярски, Ц. Документи на Българската народна македоно-одринска революционна организация от 1910 г. – Векове, 1986, кн. 5.

Влахов, Д. Мемоари. Скопје, 1970.

Георгиев, В., Ст. Трифонов. Гръцката и сръбската пропаганда в Македония (края на 19-нач. на 20 в.). С., 1995.

Георгиев, В., Ст. Трифонов. История на българите 1878-1944 в документи. Т. 1 1878-1912, Част 2, С., 1996.

Герджиков, М. Спомени, документи, материали. С., 1984.

Данев, С. Мемоари. С., 1992.

Дневници на Учредителния и на Втория конгрес. Солун, 1909.

Документи по обявяването на независимостта, 1908. Из тайния кабинет на княз Фердинанд. С., 1968.

Дорев, П. Външната политика и причините за нашите катастрофи. Спомени, факти и документи. С., 1924.

Матов, Хр. За своята революционна дейност. Лични бележки. С., 1928.

Освободителното движение в Македония и Одринско. Спомени и материали. Т. 1-2, С., 1983.

Отоманският парламент за положението в Македония. Превод от дневниците на парламента. Солун, 1909.

Пандев, К. Устави и правилници на ВМОРО преди Илинденско-Преображенското въстание. – Известия на Института по история. Т. 21, 1970.

Перуничић, Б. Писма српских конзула из Приштине (1890-1900). Београд, 1985.

Проекто-програма на Македоно-одринската революционна организация. Солун, 1908.

Първанова, З. Документи, свързани с възстановяването на ВМОРО 1910-1911. – Исторически преглед, 1994-1995, № 1.

Първо открито писмо на Окръжния комитет на Серския революционен окръг – В: Македонската революционна организация и българските правителства. С., 1908.

Решения на Учредителния конгрес на Народната федеративна партия (Българска секция). Солун, 1909.

Симеонов, С. Из борбите на македонските българи. Два документа за основаването на легална политическа партия в Турция в навечерието на Балканската война. – Македонски преглед, г. XII, кн. 1, 1940.

Српска Демократска Лига у Отомонској Царевини. Манифест-Записник-Организација. Скопје, 1908.

Струмичани и революционното движение. Едно изложение на Струмишки революционен окръг от 1908 г. (б.м.), 1930.

Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare 1878-1912. Tiranë, 1978.

Alfabeti I gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit. Tiranë, 1972.

Biliotti, A., A. Sedad. Législation ottomane depuis le rétablissement de la constitution 24 Djemazi-ul-ahir 1326 (10 juillet 1324/ 1908). Vol. 1, Paris, 1912.

British Documents on Foreign Affaires. Vol. 20 The Ottoman Empire under the Young Turks 1908-1914, London, 1985.

British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, T. 5, London, 1928; T. 9, Part I, London, 1933.

Regullorëja-Programi I Organizacionit kombëtar të Shqipërisë. Shqipërija, Kadhnori, 1912.

Vendimet e Kongresit të Dibrës. Manastir, 1909.

Zannas, A. Makedonikos agon. Anamnisis. Thessaloniki, 1960.

ЛИТЕРАТУРА

Алтермат, У. Етнонационализмът в Европа. С., 1998.

Арнаудов, М. Екзарх Йосиф. Живот и дейност. С., 1965.

Бобев, Б., Т. Кацори. Близката и непознатата Албания. С., 1998.

Бобчев, С. Крит и критский въпрос. Пловдив, 1897.

Божилова, Р., Б. Бобев. България и албанският въпрос в началото на 20 в. – Исторически преглед, 1984, кн. 4.

Божилова, Р. Сърбия и българското националноосвободително движение в Македония в края на 19 в. (1893-1900). – Известия на Института по история. Т. 25, 1981.

Божилова, Р. Сърбия и българското националноосвободително движение в Македония в началото на 20 в. – Изследвания по българска история. Т. 8, С., 1986.

Български патриарх Кирил. Българската Екзархия в Одринско и Македония след Руско-турската война 1877-1878. Т. 1, С., 1969.

Војводић, М. Србија и албанско питање крајем 19 века. – В: Србија и албанци у 19 и почетком 20 века. Београд, 1990.

Галкин, И. С. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции 1905-1912 г.г. Москва, 1960.

Генов, Г. П. Източният въпрос. Т. 2, С., 1926.

Гешов, Ив. Балканският съюз. С., 1915.

Гологанов, И. Сръбската македонска политика. – Българска сбирка, София, XIV, кн. X, 1 дек. 1909.

Горцев и Влахов. Албанский вопрос. – Современник, 1912, № 7.

Данова, Н. Към въпроса за българо-гръцките отношения през последното десетилетие на 19 век. – В: Националноосвободителните движения на Балканите в края на 19 век. С., 1976.

Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през 19 век. С., 1980.

Динев, А. Хуриетът и следхуриетските борби в Гевгелийско. С., 1934.

Дипломат. Албанско Възраждане. С., 1909.

Елдъров, С. Православни и католици в Албания. – В: Албания и албанските идентичности. Изследвания. С., 2000.

Елдъров, С. Сръбската въоръжена пропаганда в Македония 1901-1912. С., 1993.

Желтяков, А. Д. Печат в общественно-политической и культурной жизни Турции. Москва, 1972.

Историја српског народа. Шеста књига. Први том. Београд, 1983.

История на Османската империя (ред. Р. Мантран). С., 1999.

Карайовов, Т. Македонските искания и дипломацията. С., 1903.

Кесяков, Б. Принос към дипломатическата история на България 1878-1925. С., 1925.

Кьосев, Д. История на македонското национално революционно движение. С., 1954.

Лалков, М. Балканската война 1912-1913. С., 1982.

Маджаров, М. Дипломатическата подготовка на нашите войни. С.,1932.

Малинов, А. Странички от нашата нова политическа история. С., 1938.

Манчев, К. Националният въпрос на Балканите. С., 1999.

Марков, Г. Към предисторията на Балканския съюз (март-септ. 1911). – Военноисторически сборник, 1987, кн. 6.

Марков, Г. За спорното и безспорното в Балканския съюз (септ. 1911-авг. 1912. – Известия на държавните архиви. Т. 63, 1992.

Матов, Хр. Основи на Вътрешната революционна организация. (б.м.) 1925.

Матов, Хр. Впечатленията от Македония на д-р Кр.Раковски. С., 1911.

Матов, Хр. За управлението на Вътрешната революционна организация. С., 1925.

Матов, Хр. Писма за Македония. Отговор на Я. Сакъзов. С., 1910.

Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944. Т. 3, 1997.

Палешутски, К. Автономното начало в българското националноосвободително движение в Македония. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т.3, С., 1983.

Палешутски, К. Генезис и развитие на идеята за автономия на Македония. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите. С., 1992.

Панайотов, Г. Румъния и Балканската война (1912-1913). – Известия. Притурка към Военноисторически сборник. Т. 37, С., 1984.

Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878-1903. С., 1979.

Пандевски, М. Внатрешната македонска револуционерна организација и неоврховизмот 1904-1908. Скопје, 1983.

Пандевски, М. Политичките партии и организации во Македония 1908-1912. Скопје, 1965.

Пенчев, П. По нашите спорни въпроси. С., 1906.

Петров, Т. Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско (1904-1912). С., 1991.

Петросян, Ю. А. Младотурецкое движение (вторая половина 19 - начало 20 в.в.) Москва, 1971.

Попов, Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903-1908. С., 1974.

Попов, Р. Политиката на Сърбия към България през периода на Балканската криза 1908-1909. – Исторически преглед, 1968, кн. 5.

Първанов, Г. Народно-федеративната партия в българското националноосвободително движение. – Векове, 1989, кн. 3.

Първанов, Г. Политическа дейност на Съюза на българските конституционни клубове. – Македонски преглед, 1991, кн. 4.

Първанов, Г. Създаване на Съюза на българските конституционни клубове (юли-септ.1908). – Векове, 1982, кн. 6.

Ракочевиh, Н. Црногорско– албански односи 1878-1914 године. – В: Србија и албанци у 19 и почетком 20 века. Београд, 1990.

Ракочевиh, Н. Политички односи Црне Горе и Србије. Цетинье, 1981.

Сенкевич, И. Г. Освободительное движение албанского народа в 1905-1912 г.г., Москва, 1959.

Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 2, С., 1983.

Снегаров, Ив. Отношенията между българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. С., 1929.

Соколова, Б. Албански възрожденски печат в България. С., 1974.
Стателова, Е. Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война. – Известия. Притурка към Военноисторически сборник. Т. 37, 1984.
Стателова, Е. За българо-сръбските отношения в периода 1909-1911 г. – Исторически преглед, 1969, кн. 5.
Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация. С., 1994.
Страшимиров, А. Истината за положението в Македония. С., 1908.
Табаков. Ромъните в Македония. С., 1913.
Тодорова, Ц. Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960.
Томов, А., Г. Баждаров. Революционната борба в Македония. Скопие, 1917.
Тошев, А. Балканските войни. Т. 1-2, С., 1929-1931.
Трайков, В. Идеологически течения в програмите на национално-освободителните движения на Балканите до 1878. С., 1978.
Трайкова, В. Елиники етерия. Създаване, идеи и дейност по отношение на Македония. – Военноисторически сборник, 1985, кн. 3.
Хобсбом, Е. Нации и национализъм. С., 1996.
Храбак, Б. Идеје о арбанашкој аутономије и независности 1876-1880. – Историјски часопис, кн. 25-26, Београд, 1976.
Христов, А. Т. ВМРО и македонската държавност 1893-1934. Скопје, 1993.
Христов, Х. Македонизмът като политическа концепция в края на 19-нач. на 20 в. – Исторически преглед, 1979, кн. 3.
Хьош, Е. История на балканските страни. С., 1998.
Шпилькова, В. И. Младотурецкая революция 1908-1909. Москва, 1977.

Abbot, G. F. Turkey in Transition. London, 1909.
Ahmad, F. The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914. Oxford, 1969.
Augustinos, G. Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914. New York, 1977.
Berard, V. La mort de Stamboul. Paris, 1913.
Berard, V. Les Affaires de Crète. Paris, 1898.

Bikelas, D. Le rôle et les aspirations de la Grèce dans la question d'Orient. 1885.

Capidan, Th. Les Macédo – Roumains. Bucarest, 1937.

Dakin, D. The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913. Thessaloniki, 1966.

Dragnich, A., Sl. Todorovich. The Saga of Kosovo. Focus on Serbian-Albanian Relation. New York, 1984.

Dragoumis, D. Osoi Zontanoi. Athinai, 1926.

Dragoumis, I. Martyron kai Eroon Aima. Athinai, 1914.

Dragoumis, I. O Ellenismos mou kai oi Ellenes. Athinai, 1927.

Driault, E., M. Lhéritier. Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours. T. IV, Paris, 1926.

Drossos, D. La foundation de L'Alliance balkanique. Athens, 1929.

Durham, E. High Albania. London, 1909.

Eurygenis, D. O Ion Dragoumis kai O Makedonikos agon. Thessaloniki, 1961.

Fischer, B. J. Italian Policy in Albania 1894-1943. – Balkan Studies, Vol. 26, 1985, N 1.

Frashëri, K. Shemseddin Sami Frashëri – ideolog i lëvizjes kombëtare shqiptare – Studime historike, 1967, № 2.

Frasheri, K. The History of Albania. A Brief Survey. Tirana, 1965.

Gellner, E. Encounters with Nationalism. Oxford, 1994.

Gilbert, F. Les pays d'Albanie et leur histoire. Paris, 1914.

Glenny, M. The Balkans 1804-1999. Nationalism, War and the Great Powers. London, 2000.

Grameno, M. Kryengritja shqiptare. Vlorë, 1925.

Hall, D. Albania and the Albanians. London, 1994.

Hasluch, F. W. Cristianity and Islam under the Sultan. Oxford, 1929.

Hayne, M. B. Great Britain, the Albanian Question and the Concert of Europe 1911-1912. – Balkan Studies, Vol. 28, 1987, № 2.

Heller, J. British Policy towards the Ottoman Empire 1908-1914. London, 1983.

Helmreich, E. The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-1913. Cambridge, 1938.

Historia e Shqipërisë. T. II, Tiranë, 1984.

Istoria tou Ellinikou Ethnous. T.14, Athina, 1981.

Kent, M. (ed.) The Great Powers and the Ottoman Empire. London, 1984.

Kofos, E. Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. Thessaloniki, 1975.

Kondis, B. Greece and Albania 1908-1914. Thessaloniki, 1976.

Kondis, B. The Role of the Albanian Factor upon the Greek-Bulgarian Understanding of 1912. – Balkan Studies, 1984, Vol. 25, № 2.

Kushner, D. The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908. London, 1977.

Lewis, B. The Emergence of Modern Turkey. Oxford, 1968.

Logorecci, A. The Albanians. London, 1977.

Makedonski, S. La Révolution Jeune-turque et les premières élections parlementaires de 1908 en Macédoine et en Thrace Orientale. – Etudes balkaniques, 1974, № 4.

Makedonski, S. Le régime jeune-turc et les deuxièmes élections parlementaires de 1912 en Macèdoine et en Thrace Orientale. – Etudes balkaniques, 1978, № 2.

Mardin, S. The Genesis of Young Ottoman Thought. Princeton, 1962.

Marmullaku, R. Albania and the Albanians. London 1975.

Ozdogan, G. G. Historical Foundations and Present Problems of Turkish Nationalism. – In: Comparative Balkan Parliamentarism. Sofia, 1995.

Panayotopoulos, A. J. Early Relations between Greeks and the Young Turks. – Balkan Studies, 1980, Vol. 21, № 1.

Panayotopoulos, A. J. The "Great Idea" and the Vision of Eastern Federation: A Propos of the Views of I. Dragoumis and A. Souliotis-Nicolaïdis. – Balkan Studies, Vol. 21, 1980, № 2.

Papadopoulos, S. La Révolution des "Jeunes-Turcs" et l'opinion publique en Grèce. – Balkan Studies, Vol. 27, № 1, 1986.

Parvanova, Z. Political Programmes of the National Liberation Movements in European Turkey Following the Coup of the Yuong Turks 1908-1909. – Etudes balkaniques, 1994, № 1.

Pinon, R. La question albanaise – Revue de deux monds, LXI, 1909.

Pinon, R. L' Europe et la Jeune Turquie. Paris, 1911.

Pollo, S., A. Puto. The History of Albania from its Origins to the Present Day. London, 1984.

Pollo, S. The Albanian People's Struggle for National Liberation Under the League of Prizren. – Studia Albanica, 1969, T. 2.

Popov, Ž. Sur les relations des aroumains avec le mouvement culturel et national bulgare en Macédoine depuis le Congrès de Berlin jusqu'au debut du XXe siècle. – Etudes balkaniques, 1992, № 3-4.

Ramsaur, E. E. The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908. Princeton, 1957.

Sarrou, A. La Jeune Turquie et la révolution. Paris, 1912.

Simmons, R. E. German Balkan Policy: 1906-1913. Arbor, 1982.

Skendi, S. The Albanian National Awakening 1878-1912. New Jersey, 1967.

Statelova, E. Sur la question des relations bulgaro-turques au cours de la période 1909-1911. – Etudes historiques, T. 5, 1970.

Svolopoulos, C. Eleutère Vénizèlos et les dilemmes de la politique extérieure de la Grèce lors de la crise balkanique de 1908. – Balkan Studies, Vol. 25, № 2, Thessaloniki, 1984.

Svolopoulos, I. K. Elliniki exoteriki politiki. Thessaloniki, 1983.

Swire, I. Albania, the Rise of a Kingdom. London, 1929.

The Memoirs of Ismail Kemal bey. (ed. S. Story). London, 1920.

Vakalopoulos, K. Modern History of Macedonia (1830-1912). Thessaloniki, 1988.

Vacalopoulos, A. Byzantinism and Hellenism: Remarks on the Racial Origin and Intellectual Continuity of the Greek Nation. – Balkan Studies, Vol. 9, 1968.

Venizelos, E. The Vindication of Greek Policy 1912-1917. London, 1917.

Xanalatos, D. The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan Wars. – Balkan Studies, 1962, Vol. 3, № 2.

Зорка Първанова

МЕЖДУ НЕОСЪЩЕСТВЕНИЯ ХЮРИЕТ И НЕИЗБЕЖНАТА ВОЙНА

Редактор Емилия Русекова
Художник Петър Добрев

Формат 16/60/90
Печатни коли 18
Предпечатна подготовка Емил Илиев
Издателска къща „Хеликон-Петър Добрев"
Печат БАЛКАН ПРЕС АД

Зорка Първанова
е доктор по история.
Работи в Института
по балканистика
при БАН.
Научните ѝ изследвания
са свързани
с националните
проблеми
на Балканите
през 19 и 20 век.

Монографията е посветена на програмните и организационни трансформации в националните движения на българите, албанците, гърците, сърбите и властите в Османската империя след Младотурския преврат на 24 юли 1908 г. Изследването анализира сложните взаимоотношения на националните организации в Европейска Турция с Комитета „Единство и прогрес“ и перспективите за решаване на националните проблеми със средствата на османския реформизъм в неговия младотурски вариант. Неизбежният сблъсък на младотурската доктрина за единната османска нация с етнокултурния национализъм на нетурските общности предопределя провала на този последен опит за реформиране на Османската империя и открива пътя към Балканската война през 1912 г.